ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

STUDII ȘI CERCETĂRI DE
ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

1

TOMUL 40

IANUARIE – MARTIE

1989

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

În țară, revista se poate procura prin poștă, numai pe bază de abonament. Prețul unui abonament anual este de 140 lei.

Comenzile și abonamentele din străinătate se primesc la ROMPRES-FILATELIA, departamentul import export presă, P.O. Box 12—201, telex 10 376, București, Calea Griviței 64—66, România, sau la reprezentanții săi în străinătate.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență se vor trimite Colegiului de redacție pe adresa: 71 119, str. I. C. Frimu 11, București.

APARE DE 4 ORI PE AN

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

TOMUL 40 **Nr. 1** **ianuarie—martie 1989**

SUMAR

STUDII

MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

RECENZII

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 40 — Nº 1 — janvier — mars 1989

SOMMAIRE

UNELE PROBLEME ALE NEOLITICULUI TIMPURIU DIN ZONA CARPATO-DUNĂREANĂ *

de IULIU PAUL

Descoperirile neolitice timpurii din ultimii ani, printre care un loc tot mai însemnat îl ocupă cele de pe teritoriul României, au prilejuit ample şi adesea controversate dezbateri in literatura de specialitate din ţară şi străinătate. În centrul acestora se situează problema apariţiei și dezvoltării vieții neolitice în zona balcano-carpato-dunăreană.

O atare problemă complexă, vitală am putea spune, pentru înțelegerea evoluţiei istorice a unor întinse spații geografice, de-a lungul mai multor milenii (VI—III î.e.n.), nu poate fi abordată fără o încercare de reevaluare a vechilor ipoteze, prin continua raportare a acestora la noile date şi observații oferite de tot mai amplele cercetări — intensive (în aşezările „cheie") și extensive (în vasta arie geografică implicată în acest proces) — din ultimii ani. Astfel de tentative au și fost făcute — deseori cu reale reușite — într-o întreagă serie de monografii, sinteze regionale, studii de referință, comunicări sau rapoarte de săpătură. Simpla lor enumerare ar ocupa un spațiu mult prea mare în raport cu cel ce ne stă, deocamdată, la dispoziție. În consecință, în referirile noastre, vom încerca să procedăm cît mai selectiv cu putință, operînd, de preferință, cu acele lucrări care, indiferent de întinderea lor, cuprind, pe lîngă date și informaţii „de ultimă oră", şi o bună parte a bibliografiei de bază a problemei.

Cu prilejul unor scurte intervenții, mai mult ocazionale [1], menţionam că o încercare de elucidare, fie și parțială, a problemelor mai sus amintite, obligă la o analiză de ansamblu a evoluției comunităţilor neolitice timpurii din zona balcano-carpato-dunăreană și, implicit, la o încercare de definire mai exactă a aspectelor regionale, etapelor şi fazelor de dezvoltare, a raporturilor cultural-cronologice dintre aceste comunităţi, aşa cum par să se contureze ele în prezent, în lumina datelor oferite de coroborarea principalelor descoperiri — mai vechi sau mai noi — din întinsa arie geografică în care aceste comunități s-au manifestat. Dificultatea unei atari întreprinderi este, fără îndoială, deosebit de mare în situaţia în care, în actualul stadiu al cercetărilor, ca urmare a creşterii exponențiale a informației datorate noilor cercetări, înșiși termenii de bază ai problemei — ca și unele concepte, dealtfel — (complexe, culturi, etape, faze, aspecte regionale etc.) par a fi greu de definit cu precizie, ei cerîndu-se, de fapt, redefiniţi continuu, pe măsura progreselor realizate în acumularea și prelucrarea informaţiilor. Această situaţie obligă, pînă

* Prezentul studiu reprezintă o parte a temei de plan pe anul 1987.

[1] Vezi I. Paul, StComSibiu, 21, 1981, p. 16 ; Idem, Transilvania, 13, 1981, 1, p. 3 ; Idem, Dacia, N.S., 27, 1983, p. 205—208.

S C I V A, tomul 40, nr. 1, București, ianuarie—martie 1989, p. 3—27

la urmă, la evitarea, pe cît posibil, a judecăților definitive, dar, în același timp, la emiterea — firește, cu toată prudența — acelor *ipoteze de lucru* care, prin raportarea atentă și continuă la noile date oferite de cercetările în curs, ar putea ajuta la circumscrierea mai exactă, în timp și spațiu, și la definirea specificității grupelor etno-culturale care au inițiat, creat și dezvoltat amplul mozaic cultural-istoric caracteristic pentru neo-eneoliticul sud-est european.

Ceea ce putem îndrăzni, deci, în această situație și într-un spațiu limitat, este să selectăm din multitudinea problemelor amintite și a datelor ce ne stau la îndemînă pe acelea care, prin comparare și coroborare, oferă, sau măcar înlesnesc, pe de o parte, posibilitatea de a aprecia măsura în care cercetările de pînă acum au dus la explicații valabile sau apropiate de realitățile istorice ale vremii, iar, pe de altă parte, noi piste de cercetare.

O astfel de abordare a problemelor nu poate fi făcută în prezent, fără o cunoaștere, cît de sumară, și a principalelor rezultate ale cercetărilor întreprinse, începînd din 1977, la Ocna Sibiului-„Triguri".

★

Pentru început, cîteva observații și precizări cu privire la stratigrafia generală a așezării și la poziția stratigrafică a principalelor descoperiri din această așezare.

O primă observație ce se impune este că grosimea stratului neolitic de cultură variază de la un sector la altul al așezării. Săpăturile din vara anului 1977 au oferit indicii prețioase privitoare la stratigrafia părții de vest. S-a putut stabili, in acest sector, îndeosebi în secțiunea a V-a, existența mai multor niveluri succesive de locuire, dintre care primele două, de jos în sus, în bordeie de formă neregulată, probabil curboliniare, parțial suprapuse (Ia—Ib), urmate de alte trei niveluri marcate prin resturile unor locuințe de suprafață, de tipul colibelor (IIb—IIIb).

Materialul sărăcăcios rezultat din bordeiele surprinse la nivelurile Ia—Ib ale secțiunii a V-a nu ne-au îngăduit, la acea dată, să stabilim natura și încadrarea culturală exactă a lor. Cele cîteva fragmente de ceramică roșie închisă și portocaliu-roșcată, lustruită, cu analogii în nivelurile I și II de la Gura Baciului [2], sugerau posibilitatea existenței în cuprinsul așezării — eventual în sectorul estic — a unei locuiri aparținînd așa-numitului „orizont Proto-Sesklo". În schimb, conținutul cultural al ultimelor două niveluri (IIIa—IIIb) a putut fi mai bine precizat pe baza materialelor furnizate de cele două locuințe de suprafață (L1 și L2) surprinse spre capătul de vest al secțiunii V și în suprafețele a—d (fig. 3). Aceste materiale puteau fi atribuite, în mare, culturii Criș, așa cum aceasta era definită, pînă nu demult [3], pentru teritoriul țării noastre.

[2] Cf. N. Vlassa, ActaMN, 9, 1972, p. 22 sqq.

[3] Pentru problemele culturii Criș, vezi Silvia Marinescu-Bîlcu, SCIVA, 26, 1975, 4, p. 484 sqq. (cu întreaga bibliografie aferentă). Pentru noi încercări de periodizare internă a culturii Criș (sau Starčevo-Criș), precum și de racordare a acesteia la tentativele similare din zonele geografice limitrofe, vezi Gh. Lazarovici, Banatica, 3, 1975, p. 8—11; Idem, Caiete Banatica, 5, Reșița, 1977, p. 34—42; Idem, *Neoliticul Banatului*, în colecția Bibliotheca Musei Napocensis (în continuare BMN), IV, Cluj-Napoca, 1979, p. 39—56; Idem, Caiete Banatica, 7, p. 9 sqq; Vl. Dumitrescu, și colab, *Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie*, București, 1983, p. 69; N. Ursulescu, *Evoluția culturii Starčevo-Criș pe teritoriul Moldovei*, Suceava, 1984, p. 90 sqq.

În vederea elucidării multiplelor probleme, stratigrafice și cultural-cronologice, pe care așezarea le ridica, în scurtele campanii din 1978—1980 a fost atacat, în limita fondurilor alocate, sectorul estic al terasei și respectiv al așezării, executîndu-se o suită de secțiuni-sondaj și casete (notate de la VI—XVI, fig. 1), menite să elucideze natura și conținutul cultural al locuirilor din acest sector. Astfel, încă din 1978, prin săparea secțiunii a VIII-a, în nivelul inferior al acesteia au fost identificate urme de locuire sub formă de fragmente ceramice, din pastă fină sau semifină, de culoare roșie, roșcat-gălbuie și chiar cenușie, lustruită, în asociere cu fragmente de ceramică grosolană de culoare cenușie, cenușiu-negricioasă, mai rar cărămizie, avînd ca degresant atît pleavă cît și nisip. Acestea din urmă erau ornamentate, uneori, cu butoni (simpli, dubli sau chiar tripli), alteori cu brîuri alveolare, fragmentare sau dispuse într-un fel de ghirlandă segmentată, mai rar ciupituri cu unghia. Fragmentele ceramice se găsesc, de regulă, împreună cu oase de animale și unelte de silex. Majoritatea vestigiilor enumerate erau masate mai ales spre fundul unei alveolări (bordei sau groapă), dezvelite parțial prin săparea secțiunii și a casetei alăturate. În acest context au apărut, spre fundul gropii, și fragmentele unui vas pictat cu buline albe pe fondul roșu, lustruit, alături de o pintaderă fragmentară. Vasul a fost ulterior întregit (pl. I, 1). Săparea secțiunii a XII-a din 1979 (de 18 m/1m), orientată sud—nord, în așa fel încît să secționeze atît marginea nordică a platoului, cît și o parte a primei terase (fig. 2), a prilejuit constatarea unei situații stratigrafice edificatoare pentru dispunerea, succesiunea și—prin complexele închise — conținutul cultural al nivelurilor de locuire din așezarea neolitică de la Ocna Sibiului-Triguri.

În această secțiune a fost atestată existența a șase niveluri succesive de locuire, dintre care primele trei (Ia—Ib—IIa) s-au dovedit a aparține orizontului Proto-Sesklo. Urmează un nivel (IIb), care, după conținutul său cultural, ar putea reprezenta o fază de trecere spre cultura Criș. Ultimele două niveluri (IIIa—IIIb) aparțin în întregime culturii Criș.

Nivelurile de locuire au putut fi delimitate pe baza unor complexe succesive de locuire constînd din bordeie și locuințe de suprafață, unele ușor adîncite, surprinse spre capătul de nord al secțiunii a XII-a, respectiv pe terasa superioară (fig. 2). Pentru dezvelirea unora dintre acestea din urmă (L7 și L8) au fost săpate două casete alăturate secțiunii.

Sporadicele fragmente ceramice descoperite în bordeiul adîncit în solul viu (niv. Ia, fig. 2) sînt, în general, atipice dar identice, ca factură a pastei, cu cele găsite în nivelul inferior al secțiunii a VIII-a — și a gropii secționate parțial prin săparea casetei — în asociere cu vasul pictat cu buline albe dispuse în benzi unghiulare (pl. I, 1). Baza celui de-al doilea nivel de locuire (Ib) este marcat prin grupări de fragmente ceramice identice, ca și compoziție și factură a pastei, cu cele din nivelul anterior (Ia), asociate, într-un punct, cu resturi de vatră. Se pare că este vorba, în acest caz, de un semibordei (notat în plan cu L9) ușor adîncit în nivelul anterior și în solul viu (fig. 2). Din cuprinsul acestui nivel au ieșit, de asemenea, la iveală și cîteva fragmente pictate cu motive mici albe, dreptunghiulare, dispuse în formă de triunghiuri intercalate. Fragmentele aparțin unui castron (ulterior întregit) cu gura largă și buza ușor îngroșată și evazată (pl. I, 2). În cadrul ceramicii grosolane, aparținînd de regulă unor vase

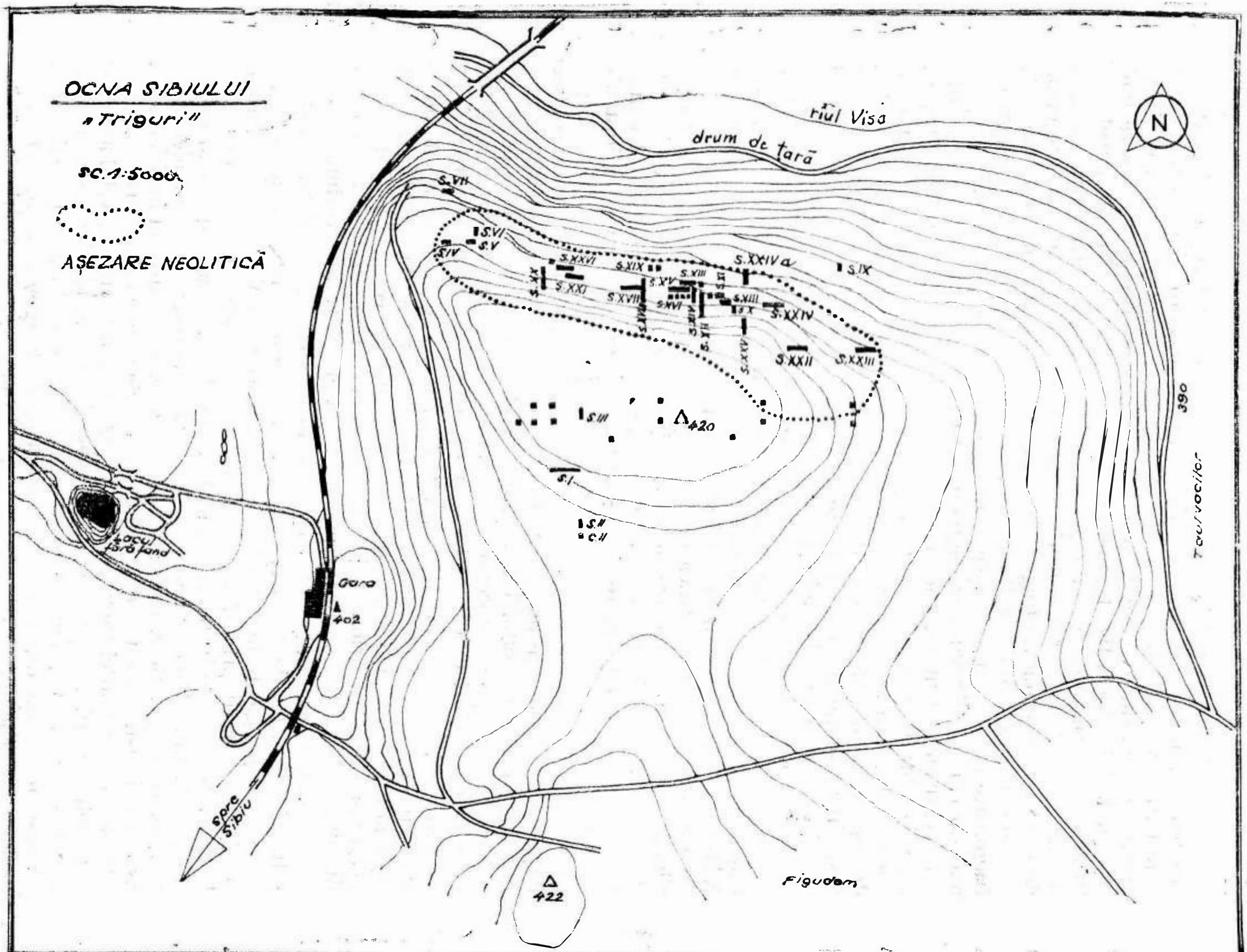

Fig 1. Ocna Sibiului-Triguri. Planul așezării cu secțiunile și casetele de control săpate între anii 1974—1987.

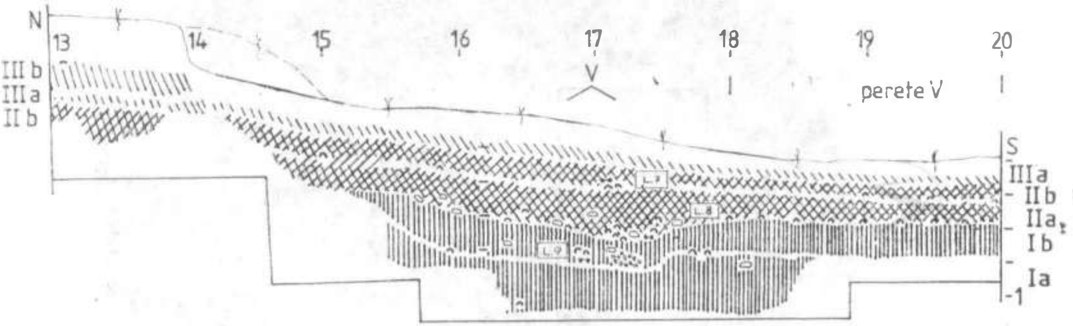

Fig. 2. Profilul peretelui de vest al secțiunii a XII-a.

mai mari cu fundul plat și buza dreaptă sau ușor evazată și rotunjită, se înmulțesc cele ornamentate prin imprimare (mai ales ciupituri), la care se adaugă, de acum, barbotina simplă sau organizată (în formă de vîrci).

Nivelul următor IIa este marcat printr-o locuință de suprafață (L8), de circa 4/3 m, dezvelită aproape în întregime cu ajutorul casetelor (a—b) săpate la capătul de nord și pe latura de nord și de vest a secțiunii a XII-a (fig. 4). Resturile de locuire constau în numeroase fragmente ceramice aparținînd atît unor vase de uz gospodăresc din pastă grosolană, amestecată adesea cu pleavă, dar și cu nisip, descrise mai sus, cît și unor vase din pastă brună, roșie, gălbui-roșcată, lustruită, uneori pictată cu motive albe (în rețea, linii în val, dispuse vertical, în formă de fagure etc. pl. III, 1—6). Fragmentele ceramice, deseori compacte, sînt asociate cu sporadice fragmente de chirpici mărunt, oase de animale (în special bovine, dar și porcine și ovicaprine), unelte de silex, de piatră șlefuită, os și corn (pl. IV—V). Au fost găsite, de asemenea, și cîteva așchii de obsidian, precum și resturi de vatră, asociate cu cenușă, și pietre de rîu. Acestea din urmă sînt însă mai puțin numeroase decît în locuința Criș surprinsă în secțiunea a V-a.

Tot în cuprinsul locuinței au fost găsite cîteva statuete antropo- și zoomorfe cu analogii în zona egeo-anatoliană[4] (pl. VII, 1a—1b). În locuință și, în general, în nivelul II au început să apară, așa cum menționam mai sus, tot mai frecvent fragmentele ceramice ornamentate cu alveole (pl. VI, 1—2, 4). În cîteva cazuri aceste alveole sau motive imprimate cu ajutorul unui instrument erau practicate și pe vase din pastă brună, compactă, roșie, lustruită, caracteristică categoriei de ceramică pictată (pl. III,7, 8a—8b). Acest tip de ornament, asociat cu brîuri alveolare, butoni, barbotină, stropită sau aplicată (în formă de vîrci) devine mai frecvent pe ceramica — de uz gospodăresc mai ales — din nivelul următor (IIb), marcat (în secțiunea XII) prin resturile locuinței nr. 7 (fig. 2). Menționăm că în acest nivel, atestat și în secțiunea V, se mai menține încă și ceramica cu suprafața roșie sau roșcat gălbuie, lustruită, dar fără urme de pictură.

În nivelul al III-lea predomină ceramica cu ornamentele caracteristice culturii Criș, existentă și în nivelurile (IIIa—IIIb) din secțiunea a V-a

[4] Asupra acestora vom reveni, cu detalii, într-un studiu aparte.

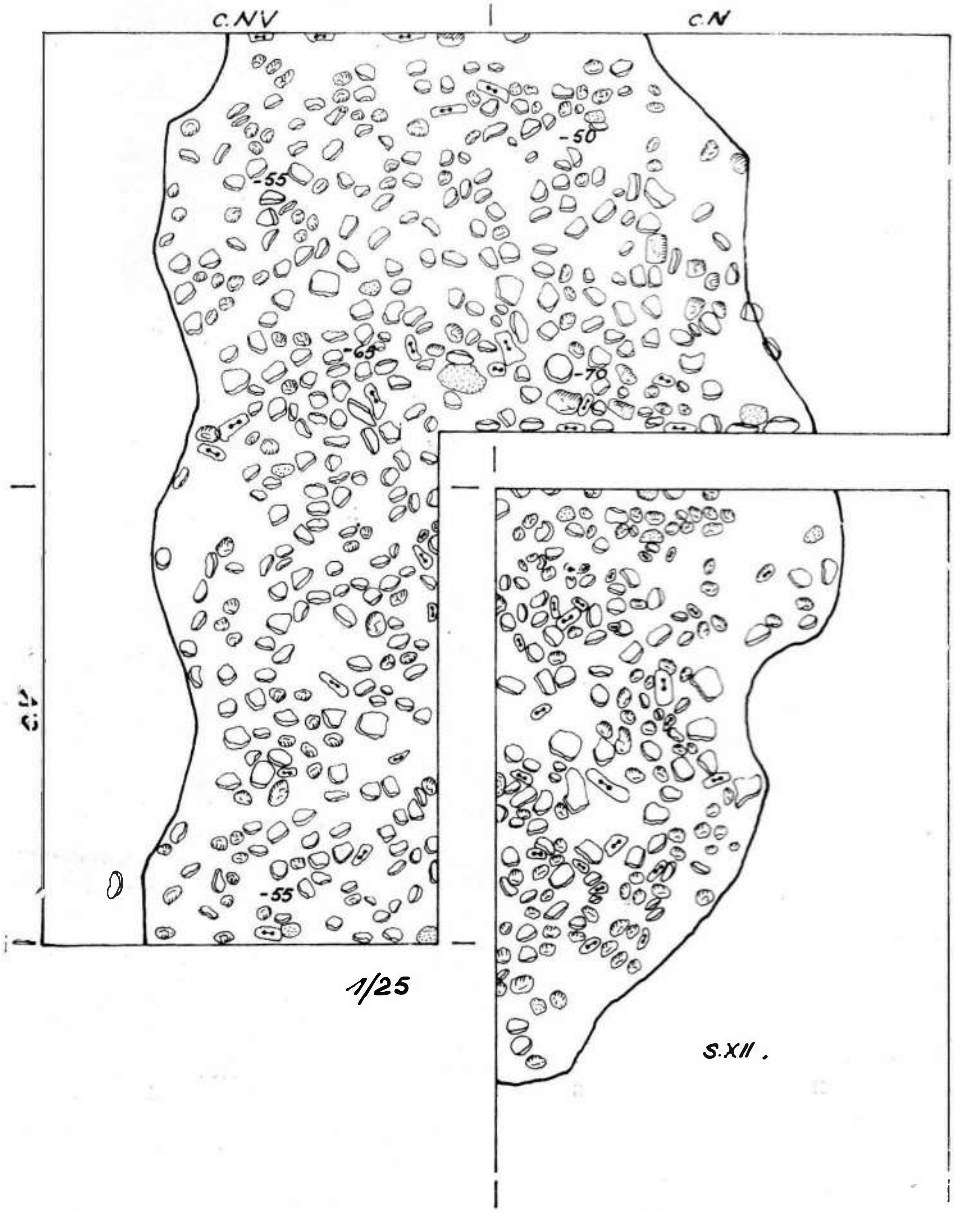
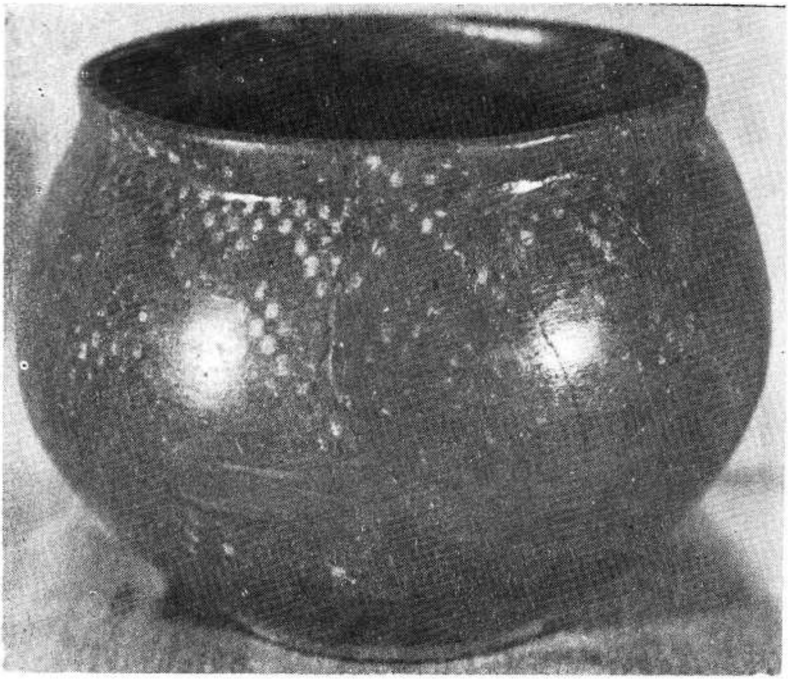
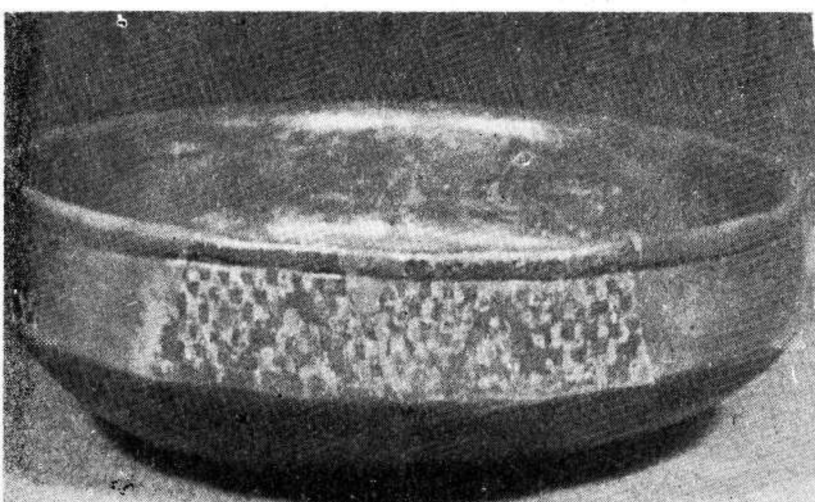

Fig. 4. Planul resturilor locuinţei nr. 8, dezvelită prin săparea secţiunii a XII-a şi a casetelor alăturate.

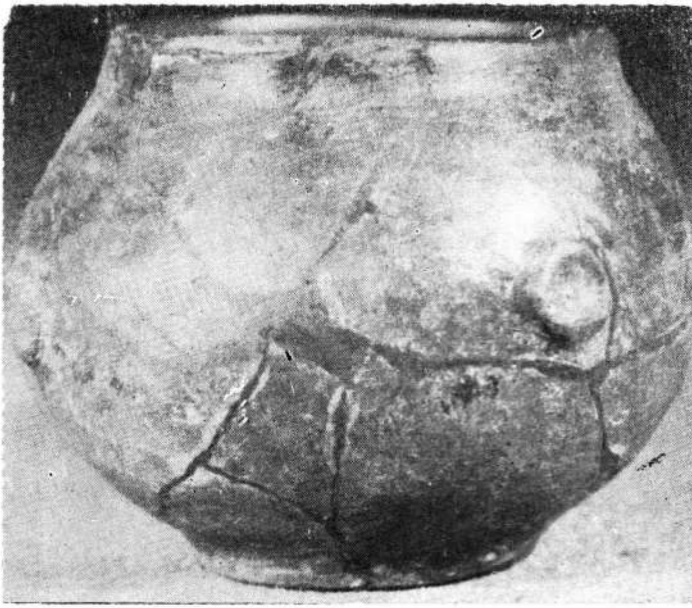

1

2

Pl. I. Ocna Sibiului-Triguri. Vase ceramice — Precriş I.

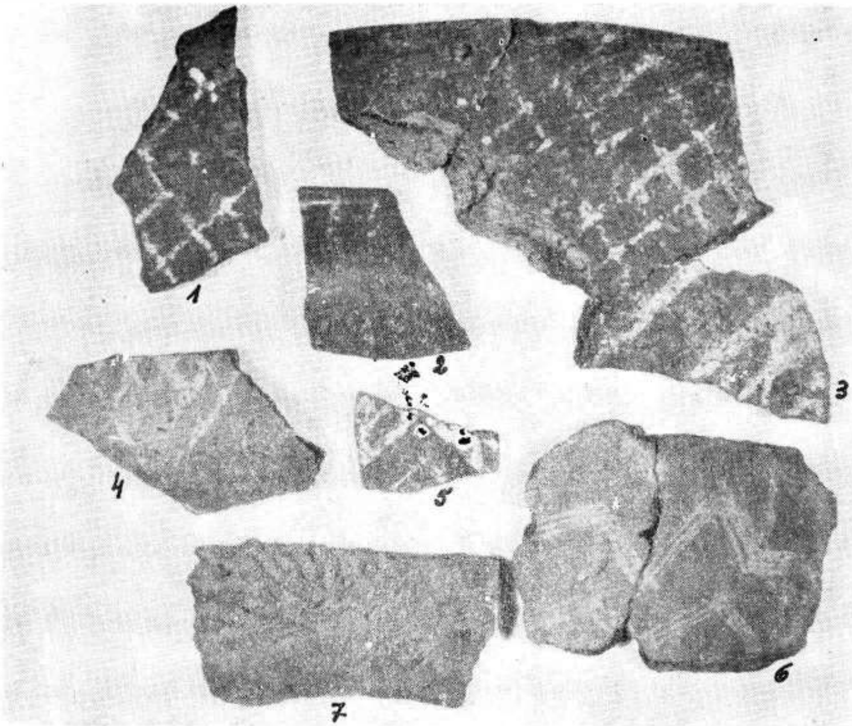

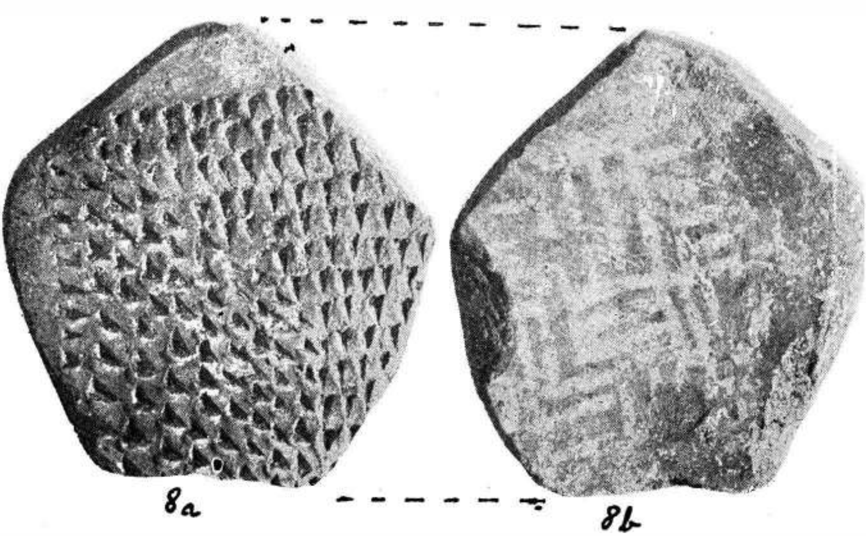
1

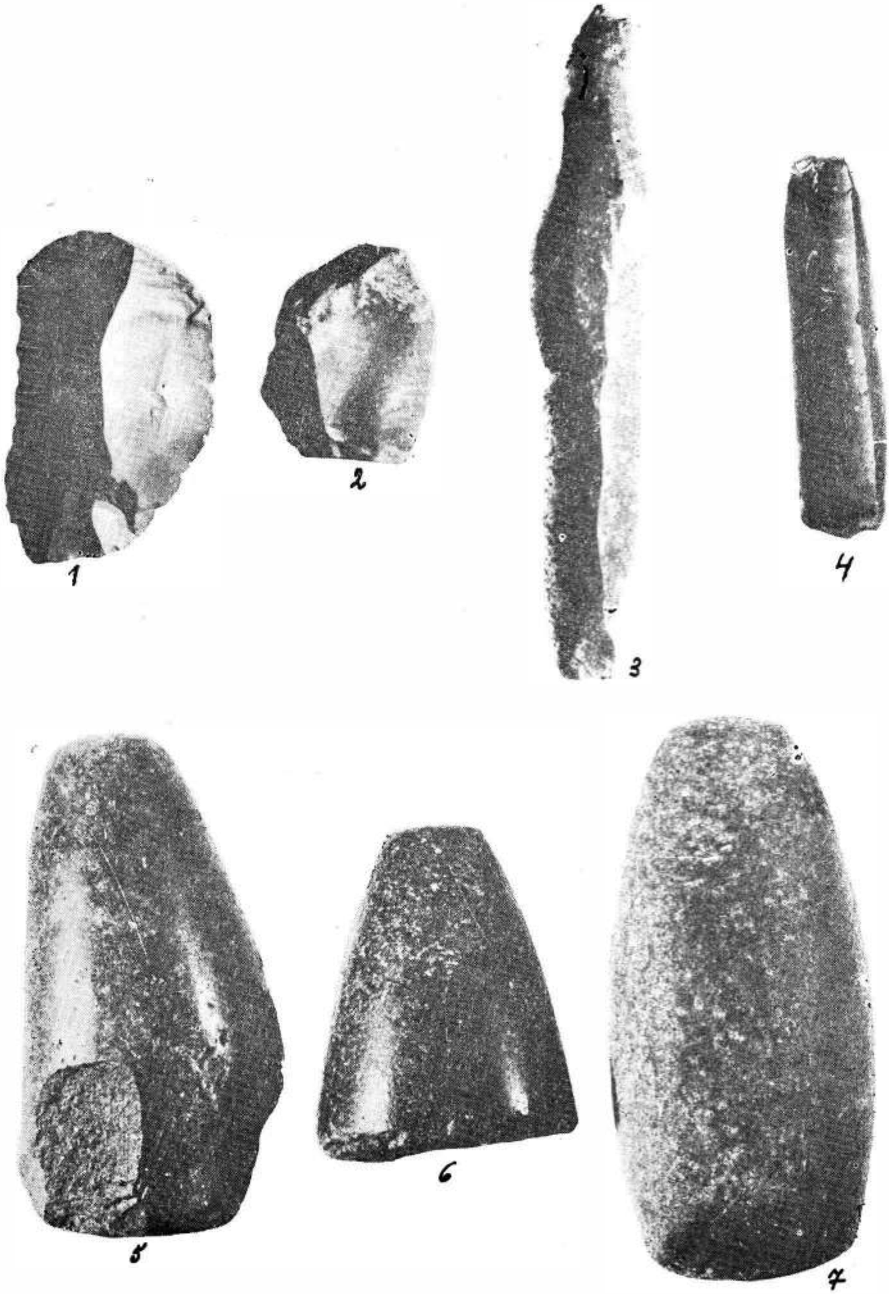
2

Pl. II. Ocna Sibiului-Triguri. Vase ceramice din pastă fină, lustruită — Precriş I.

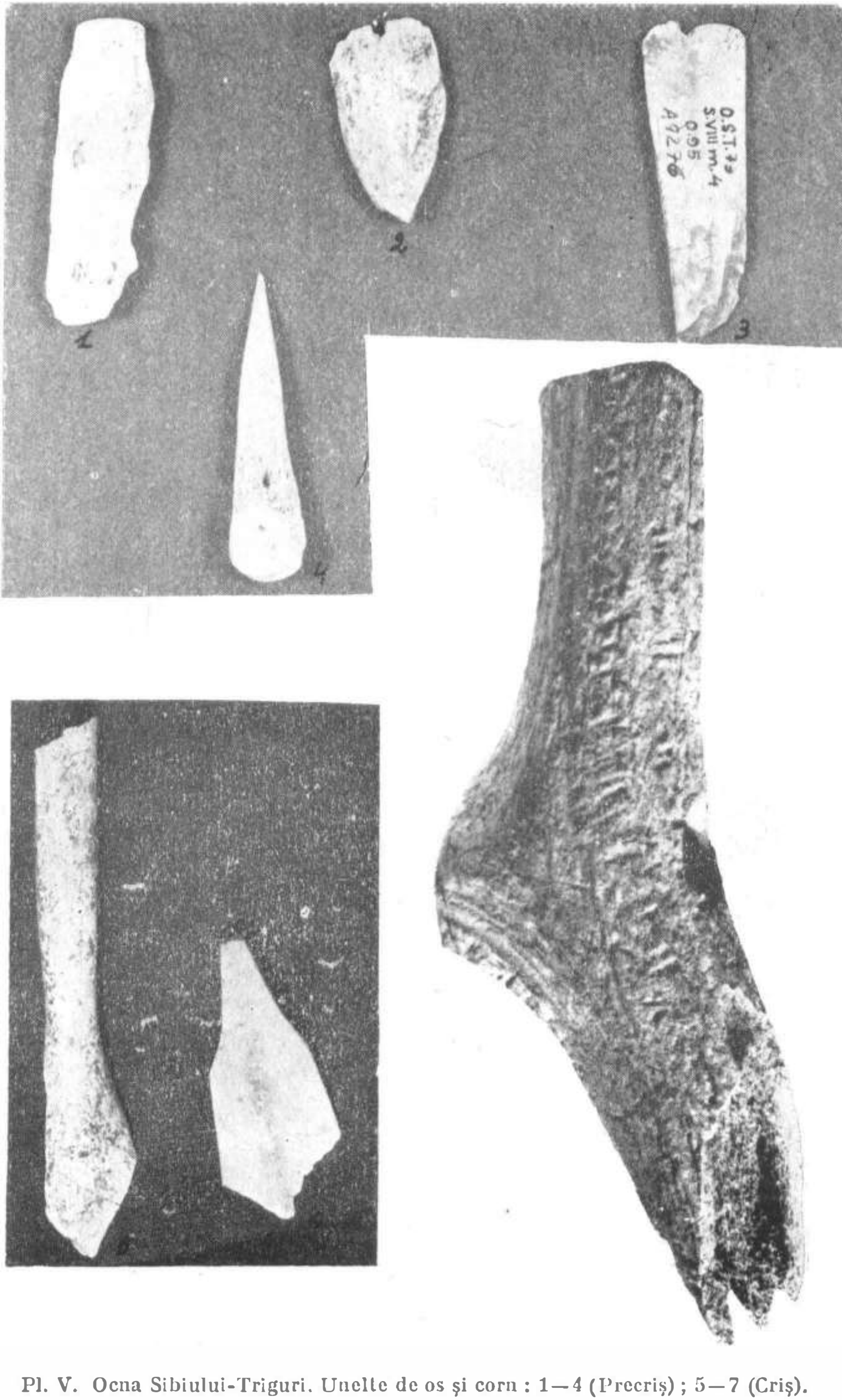

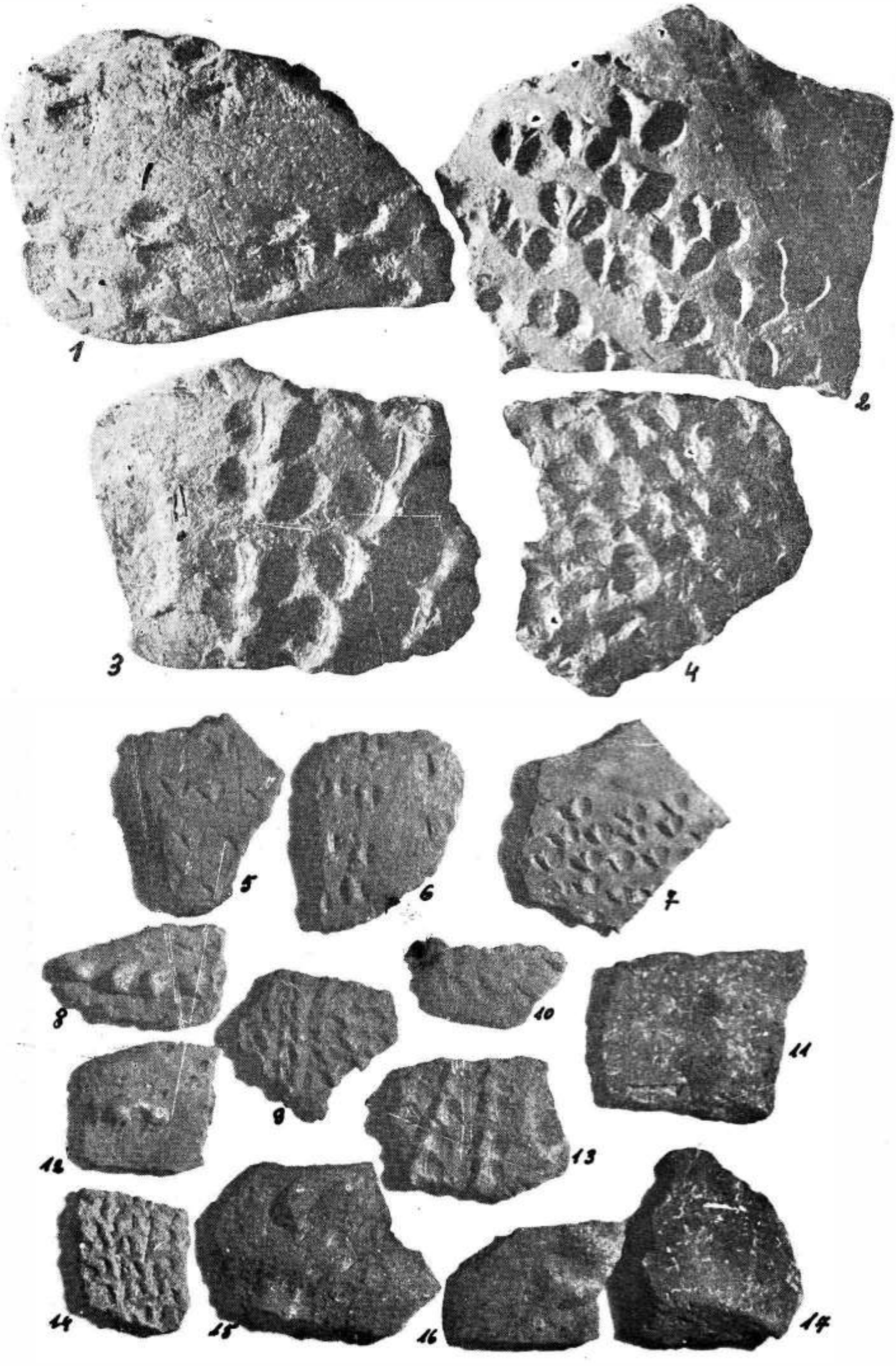
Pl. III. Ocna Sibiului-Triguri. Fragmente ceramice Precriş II:
1—6 pictate; 7 imprimate; 8a—8b pictale şi imprimate.

Pl. IV. Ocna Sibiului-Triguri. Unelte Precriș: 1—3 silex; 4 obsidian; 5—7 piatră șlefuită.

Pl. V. Ocna Sibiului-Triguri. Unelte de os şi corn : 1—4 (Precriş) ; 5—7 (Criş).

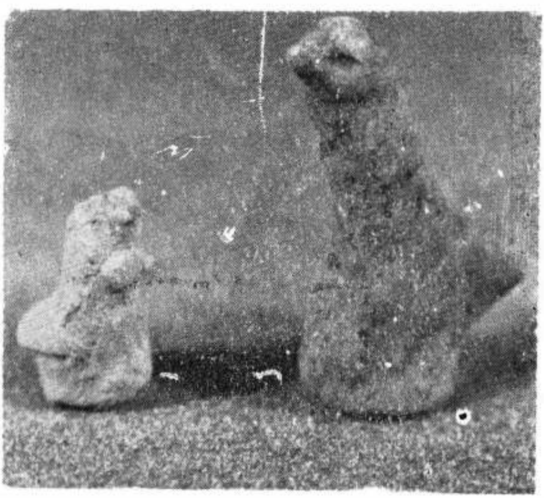
Pl. VI. Ocna Sibiului-Triguri. Fragmente ceramice ornamentate aparţinînd unor vase de uz gospodăresc.

1a

1b

2 3

4

Pl. VII. Ocna Sibiului-Triguri. Plastică antropomorfă — Precriș.

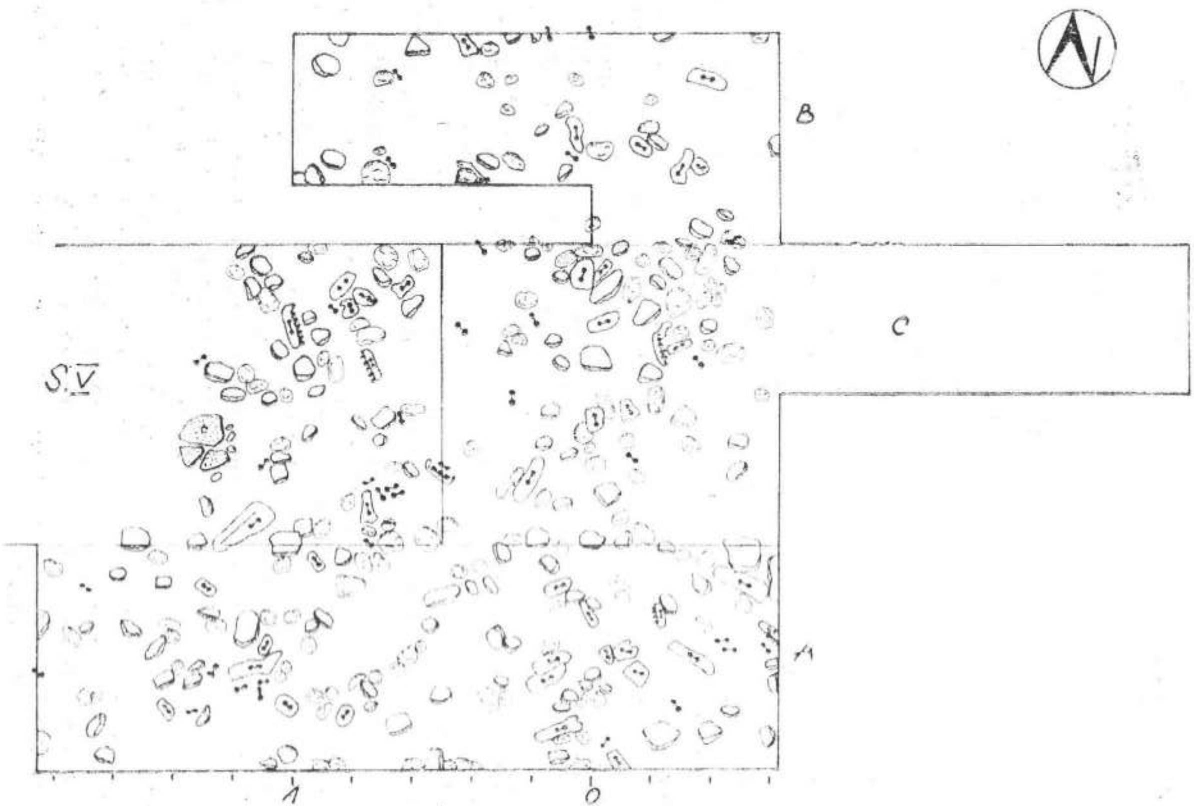

Fig. 3. Planul resturilor locuinței nr. 2, dezvelită prin săparea secțiunii a V-a și a casetelor alăturate.

și în complexele (L1 și 2) corespunzătoare acestora. De menționat, în acest context, frecvența mai mare a cupelor cu piciorul scurt și gol în interior[5] (pl. VI, 8—17).

În campania de săpături din 1984 a fost trasată pe platou, pe direcția nord—sud și perpendicular pe axa topografică, longitudinală, secțiunea a XIX-a, de 14 m lungime și 1,5 m lățime. Pe baza observațiilor stratigrafice și a materialelor arheologice rezultate, s-a putut stabili limita sudică a locuirii neolitice (Criș) din acest sector, precum și a celei din perioada de tranziție spre epoca bronzului (Coțofeni), urmată, la rîndul ei, de locuirile Wietenberg.

În general săparea secțiunilor XV—XIX (1983—1984) a confirmat succesiunea stratigrafică și întinderea locuirilor neolitice din sectorul nord-vestic, terasat. Săpăturile din vara anului 1985 (secțiunea XX și sondajele de control adiacente — casetele), trasate în partea nordică și nord-estică a platoului, au scos în evidență faptul că locuirea neolitică se extinde mult de-a lungul marginii nord-estice a platoului, conturîndu-se sub forma unei suprafețe elipsoidale, alungite spre vest (fig. 1).

În legătură cu tipul de așezare din epoca neolitică și locuințele pe care aceasta le cuprindea, am dori să precizăm faptul că locuințele neolitice erau dispuse — în sectorul cercetat pînă în prezent — pe o terasă (terasa I) relativ îngustă și, inițial, ușor înclinată, situată de-a lungul marginii de nord, nord-vest a platoului (fig. 1). Unele bordeie au fost săpate chiar în buza platoului, în parte, probabil, prin taluzare, deci oarecum „adosate" la marginea de nord-vest a acestuia. Aceasta presupune, implicit, o orientare a deschiderii (ușii) spre nord. Pe măsura înmulțirii populației din așezare, locuințele din etapele următoare, de această dată în majoritatea lor de suprafață, dar uneori precedate de bordeie sau „semibordeie", au fost construite pe terasa propriu-zisă, fără a depăși însă jumătatea sudică a acesteia, ceea ce s-ar putea datora și unghiului inițial de înclinare a terasei. Dealtfel, și ușoara adîncire în sol — sub forma așa-numitelor „semibordeie" — a unora din locuințele de pe terasa I ar putea avea aceeași cauză (un gen de nivelare, limitată la suprafața locuită).

Din totalitatea datelor ce au putut fi adunate pe baza cercetărilor efectuate pînă în 1985, se poate afirma că la Ocna Sibiului-Triguri avem de-a face cu o așezare situată pe o terasă relativ înaltă față de firul apei (Valea Visei). În cadrul acesteia locuințele erau dispuse destul de concentrat, inițial pe un rînd ce urma buza platoului, apoi, probabil, pe două rînduri, relativ paralele, cel de-al doilea rînd fiind situat aproximativ pe mijlocul primei terase (actuale) și probabil spre marginea terasei antice. Configurația terenului, profilul bordeielor, ca și dispunerea resturilor de vetre din locuințele de suprafață, ne fac să presupunem că bordeiele din prima și din cea de-a doua linie de locuințe, aparținînd, în majoritate, etapei timpurii și, parțial, mijlocii (nivelurile Ia—Ib), aveau intrarea orientată spre nord. În schimb, locuințele de suprafață, în cadrul cărora includem și așa-numitele semibordeie, aparținînd nivelului Ib și celor următoare, erau orientate cu intrarea spre sud, spre platou, respectiv spre acel interval

[5] De menționat însă și absența ceramicii pictate, precum și a vaselor cu picior treflat, fapt ce ridică justificate semne de întrebare privitoare la posibilitatea paralelizării acestor niveluri cu cele corespunzătoare (stratigrafic, ca numerotare) din așezările de la Gura Baciului, Cîrcea, Leț, etc. Vom reveni asupra problemei, mai departe, în text.

de cîţiva metri (2—4 m) care separa probabil şirurile de locuinţe sub forma unei „ulicioare”. Dacă admitem o atare configuraţie a aşezării, constituită în cursul evoluţiei acesteia, înseamnă că trebuie să acceptăm existenţa unei locuiri iniţial în bordeie, urmată de mai multe etape de dezvoltare — reprezentate prin fazele şi nivelurile succesive de locuire —în care au coexistat (ca tipuri de locuinţă) bordeiele în asociere cu semibordeiele, urmate de locuinţele de suprafaţă. Natura materialelor din complexele de locuire cercetate, ca şi observaţiile stratigrafice, vin să sprijine o astfel de interpretare.

Dacă presupunerile noastre, bazate însă pe observaţii şi materiale concrete, atîtea cîte există în actualul stadiu al cercetărilor, vor fi confirmate de săpăturile viitoare — de mai mare amploare, sperăm — atunci înseamnă că ne aflăm în situaţia de a semnala o primă încercare de organizare („sistematizare”) — la un moment dat — a teritoriului unei aşezări neolitice timpurii din această parte a Europei.

De aici se poate trage o concluzie — cu deloc neglijabile implicaţii în ce priveşte aprecierea situaţiilor stratigrafice dintr-o serie de alte aşezări neolitice timpurii din zona nord-dunăreană cel puţin cunoscute prin descoperiri fortuite şi sondaje de rutină, făcute la întîmplare — şi anume că, în general, avem de-a face cu aşezări întinse şi de durată şi nu cu simple „sălaşe”. Situarea lor în locuri „deschise” (terase, lunci sau văi ferite), practic fără delimitări naturale sau artificiale, oferea locuitorilor posibilitatea lărgirii, revenirii, grupării şi, uneori, regrupării locuinţelor, precum şi a unor eventuale „roiri”, mai mult sau mai puţin îndepărtate de aşezarea principală („matcă”). De aici şi necesitatea de a opera, în permanenţă, cu datele de stratigrafie verticală şi orizontală, de a lărgi, în acest scop, aria cercetată prin săpături (sondaje), de a corobora, apoi, aceste date şi observaţii stratigrafice cu cele tipologico-stilistice în vederea unei încadrări cultural-cronologice, cît mai apropiată de realitate, a fiecăreia din aşezările cercetate. Ţinind seama de aceste observaţii şi criterii, nivelurile de locuire din cuprinsul stratului de cultură neolitic din staţiunea de la Ocna Sibiului-Triguri, pot fi atribuite în ordine cronologică relativă culturilor (orizontului) Proto-Sesklo (nivelurile I şi II) şi respectiv Criş (III). Chiar dacă cele 6 niveluri de călcare nu reprezintă, fiecare în parte, faze cultural-cronologice distincte ci, în bună parte, doar orizonturi sau etape evolutive, mai mult sau mai puţin distincte, în contextul unei dezvoltări culturale relativ normale, fără cezuri şi hiatusuri sesizabile — pe ansamblul aşezării —, existenţa lor ne-a îngăduit să procedăm la o verificare încrucişată a principalelor date tipologico-stilistice şi stratigrafice oferite de această staţiune. Pe acestă bază metodologică s-a putut stabili că „orizontul Proto-Sesklo” este reprezentat la Ocna Sibiului-Triguri prin cel puţin trei niveluri succesive de locuire (Ia—Ib—IIa), conţinînd, pe lîngă alte elemente specifice, şi ceramică pictată caracteristică, suprapuse la rîndul lor de două niveluri de locuire (IIIa—IIIb) fără ceramică pictată (dacă excludem ceramica monocromă roşie) ce pot fi atribuite, deocamdată, unor secvenţe (etape, faze) ale complexului cultural (după unii cultură) Starčevo-Criş.

Nivelul IIb, spre pildă, ar putea reprezenta acea etapă (sau fază, dacă se va contura ca atare) de trecere spre cultura Criş (sau Starčevo-Criş) propriu-zisă ce poate fi paralelizată, în parte cel puţin, cu nivelul II

de la Gura Baciului[6]. Ceea ce se poate afirma deocamdată este că datele furnizate de cercetările de pînă acum sugerează faptul că așa-numitul „orizont Proto-Sesklo" de pe teritoriul României — denumit mai nou și „grupul Gura Baciului-Cîrcea[7] — se profilează ca o cultură distinctă, cu o evoluție relativ îndelungată, în cursul căreia se conturează, deja, două aspecte regionale — Cîrcea și Ocna Sibiului — Gura Baciului — fiecare cu mai multe faze și etape evolutive, mai mult sau mai puțin congruente.

Avînd în vedere cele de mai sus, noi am propus, acum cîțiva ani încă — pentru etapele (aspectele) timpurii, nord-dunărene, ale acestui „orizont" — denumirea de Precriș [8].

Elementele principale, caracteristice, ale culturii materiale (ceramică, unelte) și spirituale (plastica antropomorfă, îndeosebi) coroborate cu observațiile stratigrafice ce s-au putut face, îndeosebi la Ocna Sibiului-Triguri dar și în unele așezări din Oltenia, îndreptățeau, credem, o atare definire și denumire.

Mai mult, credem că avem deja suficiente indicii, stratigrafice și tipologico-stilistice, pentru a distinge în cadrul Precrișului — din zona intracarpatică cel puțin — două etape de evoluție pe care le-am putea denumi de pe acum (fie și numai din necesități metodologice) Precriș I și II. Din punct de vedere stratigrafic, Precrișului I i-ar corespunde nivelurile Ia—Ib (din așezarea de la Ocna Sibiului-Triguri), al căror conținut cultural se caracterizează, în principal, prin existența ceramicii bicrome, ornamentată cu buline (rotunde sau dreptunghiulare) de culoare albă pe fondul roșu, lustruit, al vaselor (pl. I, 1—2). Această categorie ceramică fină este asociată întotdeauna cu ceramică monocromă roșie de aceeași factură, precum și portocaliu-roșcată, gălbui-maronie (pl. II, 1—2), cu sau fără pete (părți din suprafață) cenușii-negricioase, ori chiar în întregime cenușie sau neagră, întotdeauna lustruite. În același context se găsesc numeroase categorii de ceramică semifină sau grosolană, de uz gospodăresc, cu sau fără pleavă în compoziție, unele ornamentate cu

[6] Cf. N. Vlassa, PZ, 47, 1972, 2, p. 174—179. Vezi și M. Nica, Dacia, N. S., 21, 1977, p. 13—53. Fără a pune, nici un moment, la îndoială corectitudinea datelor și informațiilor furnizate de autorul cercetărilor de la Gura Baciului — dar ținînd seama de observațiile ce s-au putut face, pe baza unor săpături mai ample la Ocna Sibiului, spre pildă, iar mai recent și la Cîrcea, unde, în ultimii ani, a fost descoperită, se pare, așezarea principală situată pe o terasă mai înaltă din apropierea luncii unde s-au făcut descoperirile inițiale (Inf. M. Nica, Sesiunea de rapoarte, Timișoara, 1985) — sîntem îndreptățiți, credem, să ne punem întrebarea în ce măsură situația stratigrafică de la Gura Baciului ar putea fi socotită edificatoare pentru evoluția internă a „orizontului" Proto-Sesklo (din așezare, în primul rînd, și din zona mai largă, transilvană, mai apoi), atîta timp cît casetele au fost săpate într-o zonă restrînsă a așezării, practic pe cîțiva metri pătrați? Nu poate fi ignorat nici faptul că vestigiile (respectiv stratul de cultură) erau, în întreaga zonă săpată, acoperite de aproape 2 metri de steril, provenit, foarte probabil, din alunecări de teren. Nu este de neglijat nici informația, subliniată de autorul săpăturilor, potrivit căreia în nivelul inferior au fost descoperite vestigii ceramice — sub formă de „cuiburi" — aparținînd în exclusivitate ceramicii fine, dintre care, o bună parte pictată. Dacă informația este corectă și dacă ținem seama de restul vestigiilor descoperite în sectorul săpat al așezării (morminte, „capete de piatră" etc.), precum și de natura și inventarul complexelor de locuire din celelalte așezări cunoscute pînă acum la noi (Cîrcea, Ocna Sibiului), atunci am fi ispitiți să credem că, la Gura Baciului, săpătura s-a nimerit să fie făcută într-o, să-i zicem, „zonă sacră" a nivelului I de locuire din această așezare. Dacă presupunerea noastră este corectă, atunci unii din termenii problemei vor trebui, în parte cel puțin, reconsiderați.

[7] Cf. Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 69 sqq.

[8] Vezi *supra*, nota 1.

alveole, butoni semisferici sau ușor conici (simpli, dubli sau chiar tripli), buze „dantelate" sau brîie alveolare, discontinue, realizate prin apăsarea cu degetul.

Precrișului II îi aparține îndeosebi nivelul IIa, în care ceramica pictată, relativ mai numeroasă în raport cu primul nivel, evoluează și se diversifică atît ca forme și culoare a fondului (uneori de un cărămiziu-gălbui, aproape murdar), cît și ca motivistică. Aceasta din urmă devine mai variată, cuprinzînd motive în linii, rețea, triunghiuri, fagure etc. (pl. III, 1—6). Ornamentele realizate în tehnica imprimării (cu degetul sau cu un instrument) sau aplicate în relief, îndeosebi pe ceramica semifină sau grosolană, se înmulțesc și se diversifică, la rîndul lor. Tot mai frecventă devine și barbotina simplă (stropită) sau organizată (în vîrci). Plastica, îndeosebi cea antropomorfă, dobîndește trăsături stilistice distincte în raport cu modelele originare, sudice (pl. VII).

★

Locul și rolul Precrișului, ca dealtfel și al complexului Starčevo-Criș, în ansamblul său, în dezvoltarea ulterioară a neo-eneoliticului românesc nu a fost suficient de bine precizat, în ciuda repetatelor tentative, unele[9] socotite a fi, cel puțin de autorii lor, definitive.

Una din cele mai temerare și ambițioase încercări de acest gen, bazată atît pe numeroase cercetări proprii, efectuate mai ales pe teritoriul Banatului, cît și pe o amplă și, în bună parte, actualizată bibliografie, este cea a lui Gh. Lazarovici[10]. În lucrările citate, autorul pornește de la cîteva „considerații generale", în fond încercări de definire și circumscriere a termenilor, noțiunilor și conceptelor de bază cu care se operează în literatura de specialitate, românească și străină, în eforturile făcute pentru elucidarea amplului fenomen istoric ce a declanșat, de fapt, procesul de neolitizare propriu-zisă a sud-estului european.

În ce privește denumirea, Gh. Lazarovici optează, de la bun început, pentru aceea de cultură — „Cultura Starčevo-Criș" — care, după părerea sa, face parte din „marele complex al neoliticului vechi din sud-estul Europei, reprezentat de culturile Proto-Sesklo (Tesalia), Nea Nicomedeia-Vîršnik-Anzabegovo (Macedonia), Karanovo-Kremicovci (Bulgaria), Starčevo-Starčevo Impresso (Iugoslavia), Körös (Ungaria)"[11]. Analizînd apoi folosirea termenilor de Starčevo-Criș, Criș, Criș-Körös, concomitent sau succesiv, pentru o parte sau pentru totalitatea descoperirilor de pe teritoriul României, autorul optează pentru generalizarea și stabilizarea termenului de *Starčevo-Criș* pentru definirea și circumscrierea evoluției de ansamblu a fenomenelor neolitice timpurii, „din Moldova pînă în Bosnia și din Transilvania pînă în Macedonia", ceea ce ar lega, după părerea sa mai strîns, „descoperirile acestei culturi (Starčevo-Criș) de cele din

[9] Vezi nota 3. Pentru problematica generală a complexului cultural (Starčevo-Criș) vezi și Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 69 sqq. ; J. Makkay, *A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei*, Budapesta, 1982, p. 26 sqq. (cu bibliografia aferentă) ; M. Garašanin, Godisnjak, 16, Sarajevo, 1978, p. 31—44 ; Al. Benac, Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums, 3, A, Sarajevo, 1973, p. 392 sqq.

[10] Cf. Gh. Lazarovici, BMN, IV, p. 39—56 ; Vezi și lucrările aceluiași autor de la nota 3, cu bibliografia respectivă.

[11] Idem, BMN, IV, p. 39 sqq.

sud-estul Europei și Orientul Apropiat din al cărui leagăn primar de civilizație fac parte"[12].

Abordînd apoi problema originii, pe baza coroborării datelor stratigrafice și tipologico-stilistice, cunoscute pînă la acea dată, în întreaga arie presupusă, și pornind de la principiul — just — că originea unei culturi este precizată de elementele sale cele mai timpurii, ajunge la concluzia că „elementele care au generat neoliticul vechi din Tesalia, Macedonia, Tracia și Bulgaria, au stat și la baza culturii Starčevo-Criș și acestea, la rîndul lor, se leagă de fenomenele din Orientul Apropiat"[13], nu fără a fi nevoit însă să adauge faptul că, între descoperirile de tip Proto-Sesklo din România și cele din Tesalia, bunăoară, există și diferențieri evidente, îndeosebi în ce privește formele de vase, diferențieri care arată că este vorba, de fapt, de grupe culturale deosebite, dar și de relații genetice. Asupra acestei mențiuni — oarecum involuntare, făcută, la timpul său, și de N. Vlassa — vom reveni cu nuanțările de rigoare, posibile în prezent datorită noilor date — de ordin stratigrafic și tipologico-stilistic — rezultate din cercetările recente atît de la noi, cît și din zonele geografice limitrofe.

Nu ne oprim asupra argumentelor aduse de autor împotriva ipotezei originii dunărene a culturii Starčevo-Criș, prin varianta Körös, în forma în care această ipoteză a fost susținută — și cu argumentele folosite — de autorii citați[14].

Notabilă este și analiza critică a principalelor sisteme cronologice și evolutive ale culturii Starčevo-Criș[15], prilej cu care Gh. Lazarovici prezintă și argumentează propriul său sistem cronologic, expus detaliat încă în 1977[16]. Periodizarea sa are la bază, potrivit mențiunii autorului[17], sistemul lui V. Milojčić și D. Garašanin cu îmbunătățirile aduse de M. Garašanin pentru faza timpurie și, apoi, de N. Vlassa, cu prilejul publicării descoperirilor de la Gura Baciului și Balomir. La acestea se adaugă precizările și observațiile lui Al. Benac, B. Brukner, S. Dimitrijević, M. Nica, D. Serjović și alții[18], toate cuprinse și comparate în „Tabelul corespondențelor dintre principalele sisteme cronologice ale culturii Starčevo-Criș"[19]. Rezultă că Gh. Lazarovici menține, în mare, împărțirea obișnuită a complexului cultural în patru faze, numerotate cu cifre romane de la I la IV. Fiecare etapă a fost împărțită însă, în subfaze : I (A, B, C), II (A, B), III (A, B), IV (A, B). Împărțirea principalelor etape în subfazele menționate ar îngădui, după Gh. Lazarovici, atît sublinierea caracteristicilor de bază, ce se păstrează în cele mai multe faze, cît și o mai bună definire a fenomenelor determinate de apariția unor evenimente sau impulsuri noi, la care se adaugă posibilitatea de a încadra, cu mai multă ușurință, așa-numitele „stațiuni secundare", unele dintre ele „în

[12] *Ibidem*, p. 16.
[13] *Ibidem*, p. 17.
[14] *Ibidem*.
[15] *Ibidem*, p. 23—25 (tabelul 1).
[16] Cf. Gh. Lazarovici, Caiete Banatica, 5, 1977, p. 34 sqq. reluate și în studiul mai succitat din Caiete Banatica, 7, p. 9 sqq.
[17] Vezi Gh. Lazarovici, BMN, IV, p. 24.
[18] *Ibidem*, p. 18, tabel 1 ; Vezi și *Festschrift für R. Pittioni*, Viena, 1976, p. 203—434.
[19] Gh. Lazarovici, BMN, IV (vezi același tabel 1).

involuţie"[20]. În acest context şi ca o justificare a propriului sistem „global" (n.n.) de periodizare, autorul se pronunţă categoric împotriva stabilirii unor grupe regionale, fapt ce se reflectă şi în denumirea de c u l t u r ă (Starčevo-Criş) dat unui întreg ansamblu de fenomene neolitice timpurii din zona balcano-dunăreano-carpatică.

Ceea ce se poate spune, în primul rînd, în legătură cu noul sistem propus, este că autorul nu a rezistat nici el tentaţiei de a generaliza, de a aplica un tipar, mai elastic, e drept, decît cele anterioare, dar, în final, tot restrictiv, unui amplu şi complex proces istoric desfăşurat pe un spaţiu şi într-un timp imens, chiar pentru ritmul de dezvoltare, relativ lent, caracteristic perioadei în care fenomenele istorice analizate se desfăşoară.

Noile cercetări şi descoperiri, efectuate în una sau alta din zonele geografice cuprinse de acest proces, pun însă mereu în evidenţă aspecte noi, ilustrate de materiale şi sprijinite de observaţii stratigrafice care, chiar dacă aparent nu contrazic datele şi componentele de bază ale sistemului, relevă, continuu, aspecte mai mult sau mai puţin particulare, datorate condiţiilor istorice concrete de dezvoltare, relaţiilor dintre componentele etno-culturale ce au venit în contact şi astfel s-au influenţat reciproc dînd naştere, uneori, unor forme de exprimare sau, poate, chiar unor direcţii de dezvoltare care nu pot fi, întotdeauna, încadrate într-un sistem (sau model) de dezvoltare, chiar dacă acesta este rezultatul unei analize amănunţite şi a unei încercări de sinteză, judicioase fără îndoială, dar, în chip fatal, tributare unui stadiu dat al cecetării şi, nu de puţine ori, unei situaţii regionale mai bine cunoscute la un moment dat şi, de aceea, aparent mai relevante. De aici necesitatea — subliniată de noi în repetate rînduri — de a reanaliza şi reevalua, în permanenţă, termenii problemei, de a reformula sau revizui unele ipoteze de lucru (în funcţie de noile descoperiri), fără a blama în nici un fel încercările anterioare şi, în acelaşi timp, fără a putea pretinde că noile ipoteze (inclusiv eventualele modele de dezvoltare) propuse — ca urmare a coroborării principalelor date oferite de cercetările recente — ar putea reprezenta soluţia definitivă, şi, cu atît mai puţin, obligatorie[21].

[20] *Ibidem*, p. 24—25.

[21] O astfel de intenţie se degajă dintr-o suită de lucrări ale lui Gh. Lazarovici, reluate, în rezumat, cu unele amendamente (ilustrative şi bibliografice) în repetat citatul articol din Caiete Banatica, 7. p. 9 sqq. Tonul general, decreţional, şi bibliografia ostentativ abundentă, par menite să descurajeze orice încercare de verificare, critică şi analitică. Aceeaşi menire par s-o aibă şi ploaia de comparaţii şi analogii tipologico-stilistice (pe care autorul le condamnă cînd sînt folosite de alţii, abuziv), agrementate sau nu (după criterii care, mărturisim, ne scapă) de argumente şi referiri la situaţii stratigrafice (pe verticală sau orizontală), la rîndul lor nu întotdeauna controlabile, dar nu din vina autorilor citaţi, ci, mai degrabă, datorită sistemului de referinţă prolix şi nu lipsit de redundanţe, care, la Gh. L., tinde să se transforme dintr-o manieră (utilă cînd este folosită cu parcimonie şi acurateţe) într-o adevărată manie.

În asemenea condiţii se poate face, oricînd, orice, din te miri ce!

Rezultă, firesc, o seamă de inadvertenţe şi contradicţii greu, dacă nu chiar imposibil, de conciliat. Cum altfel ar putea fi interpretată, spre pildă, tratarea, să-i spunem (convenţional) „fenomenului" Starčevo-Criş, cînd ca un mare complex, cînd ca o cultură unitară, fără aspecte şi forme de manifestare regionale (în toată aria sa de răspîndire şi de-a lungul întregii sale evoluţii), cu toate că realităţi stratigrafice şi tipologico-stilistice îl obligă să menţioneze existenţa *în aceeaşi zonă* (p. 13), în vecinătatea aşa-numitelor (de autor) „aşezări principale", cu o evoluţie „completă şi dinamică", a unor „aşezări şi locuiri secundare", gravitînd în jurul celor principale, dar care, în chip ciudat, par să aibă, după materialele pe care le con-

Un model de tratare obiectivă, pertinentă şi nuanţată — care nu exclude, firesc, deosebirile de vederi şi interpretare sau precizarea, în funcţie de acestea, a opiniilor (ipotezelor) proprii — găsim în remarcabila sinteză a preistoriei româneşti întocmită de Vl. Dumitrescu şi colaboratorii săi [22]. Modul în care sînt puse şi tratate, aici, problemele neoliticului timpuriu, în general, şi în acest context, cele ale culturilor reprezentative pentru această perioadă, inclusiv cele privind originea, denumirea, evoluţia şi rolul complexului Starčevo-Criş în dezvoltarea neo-eneoliticului sud-est european şi românesc, lasă deschisă calea pentru integrarea firească a noilor descoperiri, pentru continuarea procesului de cercetare, cu toate implicaţiile pe care acest proces le-ar putea avea asupra problemelor în discuţie.

Relevante ni se par, în acest sens, pe lîngă cele menţionate de noi, de la Ocna Sibiului, rezultatele obţinute prin continuarea cercetărilor din Oltenia, în special din staţiunile Grădinile, Locusteni şi La Hanuri [23]; precum şi prelucrarea descoperirilor Starčevo-Criş din Moldova [24], la care se adaugă, pentru zona sudică, macedoneană, ansamblul de descoperiri, mai vechi, de la Nea Nicomedeia, Vršnik, şi, mai noi, de la Anzabegovo, Rug Bair [25] şi Divostin.

Observaţiile de stratigrafie, orizontală şi verticală — atîtea cîte s-au putut face —, de tipologie, tehnică şi motivistică a picturii ceramicii descoperite în complexe închise, din aşezările de la Cîrcea-Hanuri — cu cele două niveluri corespunzătoare fazelor şi etapelor Cîrcea Ia-Ic şi IIa-IIb, confirmate în aşezarea de la Grădinile-Islaz — precum şi în alte

ţin, o altă linie de dezvoltare. De aici, apoi, greutatea de a le încadra în propriul său sistem de periodizare şi nevoia pe care o simte autorul studiului menţionat (p. 18) de a recomanda şi opera, de fapt, în paralel, cu două periodizări, apropiate dar, totuşi, nu identice. O periodizare „marcată cu litere majuscule alăturate cifrelor romane: IA, IB, IC, IIA, IIB, IIIA, IIIB, IVA, IVB", pentru staţiunile mari, aflate în plină dezvoltare, cu ceramică pictată, „cu o evoluţie dinamică", şi păstrarea terminologiei generale de I—IV, pentru încadrarea staţiunilor secundare „mici sau în involuţie". Admiţînd o astfel de viziune asupra unor realităţi cultural-istorice, se iveşte, firesc şi involuntar, întrebarea: dacă există astfel de diferenţe între aşezări *apropiate şi contemporane*, de ce nu ar putea (nu ar fi oare logic?) să existe şi altele, poate şi mai mari, între cele situate la distanţe apreciabile, dezvoltate în condiţii şi sub impactul unor influenţe şi raporturi culturale diferite? Oare în cazul acestui „fenomen" cultural-istoric (Starčevo-Criş) nu funcţionează, sau nu poate fi măcar presupusă, acţiunea legii periferizaţiei, a creării unor centre secundare etc.? Atari fenomene, nu numai posibile dar şi de presupus, — în condiţiile unei arii de difuziune atît de întinse, cu fireşti decalaje cronologice, mai mult sau mai puţin notabile — pot fi taxate oare, în general şi întotdeauna, ca fenomene „secundare", „retardate" sau „în involuţie"? Şi dacă, totuşi, da, atunci în raport cu ce şi potrivit căror criterii? Nu ar putea fi vorba, mai degrabă, de un *alt fel* (mod, direcţie) *de evoluţie*? De astfel de fenomene şi forme de manifestare cultural-istorică nu trebuie, oare, să ţinem seama, fie şi teoretic (deşi indicii materiale, concrete, nu lipsesc, cum vom vedea mai departe), atunci cînd (din necesităţi metodologice şi de cercetare, în primul rînd) creem sisteme şi modele — mai mult sau mai puţin noi, mai mult sau mai puţin operante — de dezvoltare? Nu cred că greşim afirmînd că, astfel de sisteme trebuie să fie, sau, dacă vreţi, să joace rolul unei grile de analiză, la care, repet, din raţiuni metodologice şi de cercetare mai ales, pot fi raportate (şi comparate) realităţile arheologice, atîtea cîte sînt cunoscute la un moment dat. În măsura, însă, în care — ca şi în cazul de faţă, din păcate — acestea sînt folosite ca un „pat al lui Procust" menit să reducă realitatea la posibilităţile sale de cuprindere, atunci sistemul devine, sau poate deveni, un real factor de frînare în procesul cercetării.

[22] Cf. Vl. Dumitrescu şi colab., *op. cit.*, p. 83—87.

[23] M. Nica, Arhivele Olteniei, S. N., Bucureşti, 1981, p. 38—39.

[24] Cf. N. Ursulescu, *Evoluţia culturii Starčevo-Criş pe teritoriul Moldovei*, Suceava, 1984, p. 31 sqq.

[25] Cf. M. Gimbutas, Archaeology, 25, 1972, 2, p. 113 sqq.

cîteva așezări cu un singur nivel de locuire (Vlădila-Pepinieră, Locusteni-Predești și Dobroloveni-S.M.T.) au stat la baza periodizării grupului Cîrcea în trei faze: I, II, III, fiecare cu cîte două sau trei subfaze. Faza Cîrcea I, cu cele trei subfaze Ia, Ib, Ic, dintre care prima mai puțin conturată, se caracterizează printr-o ceramică pictată cu culoare albă pe fond roșu, mai rar închis (Presesklo-Sesklo I, Anzabegovo I); faza II, cu subfazele II și IIb, prin ceramică pictată cu motive negre, pictate pe fond roșu (Starčevo IIa-IIb, Anzabegovo II—III, Sesklo II—III); faza III cu subfazele IIIa, IIIb, IIIc, este policromă (Starčevo III, Dimini, Anzabegovo IV, Vinča A)[26].

Aria de răspîndire a grupului Cîrcea pare a fi conturată de văile Jiului și Oltului, în cadrul cărora au fost cercetate așezările Cîrcea, Simnic, Locusteni, Grădinile, Vlădila și Copăcelul[27]. După părerea autorului cercetărilor, în faza inițială aria ar fi fost mai largă, incluzînd descoperirile de la Verbița și Schela Cladovei în sud-vest, Ocna Sibiului și Gura Baciului spre nord. Sub presiunea purtătorilor culturilor Vinča și Dudești, locuirea s-ar fi restrîns apoi spre centrul (Cîrcea, Simnic) și nord-estul Olteniei (Copăcelul), sud-estul Transilvaniei (Leț), continuînd să influențeze evoluția așezărilor din vestul (Vînători-Neamț) și sudul Moldovei (Trestiana)[28].

În cadrul neoliticului timpuriu din sud-estul Europei, în care s-au format și dezvoltat, se pare, numeroase grupe și aspecte culturale, grupul Cîrcea, cu varianta sa Grădinile din bazinul Oltului inferior, se caracterizează printr-o puternică tradiție Proto- și Presesklo de origine tesalo-macedoneană, legăturile cele mai strînse avîndu-le cu puternicul curent cultural sudic (Valea Strumei și Iskerului) și sud-estic (Valea Mariței) și mai puțin cu cel vestic (Valea Moravei-Vardar).

Argumentele aduse de autor[29] în favoarea acestei afirmații se sprijină pe analiza evoluției ceramicii din așezările de la Cîrcea, Grădinile și Locusteni și a analogiilor îngăduite de aceasta cu centrele și grupurile culturale înrudite.

Din modul în care prezintă procesul de extindere și apoi restrîngere a ariei grupului Cîrcea, în fazele sale succesive de evoluție, autorul pare să accepte, implicit, fără a specifica în mod expres acest lucru — cel puțin în materialele publicate ce ne-au stat, pînă în prezent, la îndemînă — încorporarea grupului Cîrcea în procesul general de evoluție a fenomenului starčevian, așa cum acesta a fost conceput în sistemul său cronologic de Gh. Lazarovici și alți cercetători ai problemei [30]. Între o astfel de poziție, rezultată logic din context, și o serie de considerații făcute cu prilejul încercărilor de a preciza originea și pătrunderea orizontului Proto-Sesklo, constituirea grupului Cîrcea și evoluția acestui fenomen etno-cultural în zona balcano-dunăreană, apar contradicții greu de rezolvat și, în consecință, unele inadvertențe în formulare [31]. Să reți-

[26] Sincronismele aparțin autorului cercetărilor din Oltenia. Vezi și M. Nica, *Neoliticul timpuriu și mijlociu în zona răsăriteană a Olteniei*, Rezumatul tezei de doctorat, București, 1985, p. 11 sqq.

[27] *Ibidem*, p. 9.

[28] *Ibidem*.

[29] *Ibidem*.

[30] Cf. Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 24 (cu bibliografia problemei).

[31] Vezi M. Nica, *op. cit.*, p. 23.

nem, deocamdată, pentru discuțiile ulterioare, faptul că M. Nica socoate faza I a grupului Cîrcea ca un aspect final, sau întîrziat, cu anume forme de manifestare particulare, determinate de contacte strînse — și forme de manifestare similare — cu cele din așezările din platoul Sofia și bazinul Strumei și Iskerului, aparținînd complexului cultural Čavdar-Kremikovci-Gradesnița și cultura Karanovo. În același timp, Cîrcea I este sincronizată cu primele trei etape ale nivelului I Anzabegovo-Vršnik. Legăturile cu Sesklo și „grupul Starčevo-Criș" sînt plasate la nivelul de Cîrcea II = (după M. Nica) cu Starčevo IIa, nivel la care s-ar fi format „o oarecare unitate culturală" și care ar coincide cu maxima expansiune a influențelor culturii Sesklo pe o arie întinsă, cunoscută în zona dunăreană sub numele de „fenomenul de starčevizare" [32].

O astfel de formulare ar echivala cu atribuirea unui rol important, dacă nu decisiv, culturii Sesklo, în „procesul de starčevizare" a zonei central-nord-balcanice, ipoteză ce nu este împărtășită, în prezent, de toți cercetătorii. Astfel M. Gimbutas [33] — ca să ne referim doar la unul dintre cei care cunosc îndeaproape situația din zona tesalo-macedoneană — subliniază, dimpotrivă, existența unui proces de ramificare, încă din faza timpurie, și, apoi, în faza Anzabegovo II, de diversificare a aspectelor culturale din Tesalia și Macedonia.

Mai vechile descoperiri de la Argisa, Soufli, Sesklo, Otzaki, Arapi, Tsangli, Nea Nicomedeia etc., ca și noile date stratigrafice — și de C_{14}— obținute prin săpăturile de la Achilleion [34] și Anzabegovo [35], au oferit posibilitatea unor sincronizări mai nuanțate dintre aspectele și grupele culturale neolitice timpurii din Tesalia și zona balcano-dunăreană. Astfel, orizontul cultural precedat de așa-numita „ceramică timpurie", „Frühkeramik" (Achilleion I), din Tesalia, cunoscut, în general, sub denumirea de „orizontul Proto-Sesklo" apare, în prima sa fază (Achilleion Ib, IIa; Anza Ia), ca un fenomen cu manifestări — sub aspectul culturii materiale și spirituale — în linii generale și esențiale, analoage, din Tesalia și Balcani (Otzaki, Sesklo, Achilleion Ib, Nea Nicomedeia, Anzabegovo), pînă în zona carpato-dunăreană (Donja Branjevina, Cîrcea, Ocna Sibiului, Gura Baciului). Dar acest fenomen, unitar la prima vedere, este în fond complex și se manifestă, sub anumite aspecte, diferențiat și în ritmuri diferite de dezvoltare, de la zonă la zonă, în funcție de o serie de factori ce țin, pe de o parte, de evoluția locală a grupelor desprinse din ariile geografice presupuse originare (zona tesalo-est-mediteraneeană), iar, pe de altă parte, de multiplele contacte cu alte arii și grupuri culturale, locale (epipaleolitice sau mezolitice), sau aflate, la rîndul lor, atît într-o mișcare de migrație (directă sau „de gradație"), cît și într-un proces de evoluție și transformare similar. La toate acestea se adaugă „posibilitatea" menținerii contactelor culturale, directe sau indirecte, cu „zonele primare", aflate, la rîndul lor, într-un proces de transformări, adesea structurale, determinat de calcholitizarea rapidă a zonei tesalo-mediteraneene și, apoi, și balcano-dunărene, sub influențe anatolo-microasiatice.

[32] *Ibidem*, p. 11—12; continuare la p. 33a.
[33] Cf. M. Gimbutas, *op. cit.*, p. 119; Idem, *Neolithic Macedonia*, Los Angeles, 1976, passim.
[34] M. Gimbutas, Journal of Field Archaeology, 1, 1974, p. 275 sqq.
[35] Vezi M. Gimbutas, Archaeology, 25, 1972, 2, p. 114.

Din elementele acestui complex proces istoric au fost surprinse pînă în prezent, îndeosebi în zonele mai intens cercetate, destule momente semnificative.

Astfel, comparînd descoperirile de la Anzabegovo cu cele din Tesalia (Achilleion, Sesklo şi Otzaki), M. Gimbutas [36] menţionează faptul că ceramica nivelului Ia de la Anzabegovo este legată, ca tehnologie şi stil, de neoliticul din Tesalia IB (Proto-Sesklo), ceea ce vine în sprijinul părerii, larg răspîndită, că neoliticul macedonean este o ramificaţie a neoliticului egeo-tesalian. Dar momentul desprinderii nu a putut fi precizat, datorită lipsei unor concordanţe tipologico-stilistice clare între Achilleion Ib sau IIa şi locuirea cea mai timpurie Anzabegovo (Ia), cronologic — potrivit datelor C_{14} — contemporană. În chip paradoxal, există mult mai multe similitudini tipologico-stilistice între nivelurile inferioare ale aşezării de la Anzabegovo şi cele, situate la mari distanţe geografice, precum cele din Oltenia (Cîrcea, Grădinile etc.), Transilvania (Ocna Sibiului, Gura Baciului), Bačka, nord-vestul Iugoslaviei (Donja Branjevina), fapt ce ar pleda pentru o mişcare iniţială, în genul unui „şoc etno-cultural", ce a afectat spaţii geografice întinse. Paradoxul, dacă ne putem exprima astfel, continuă în etapele următoare cînd, în ciuda unui nivel cultural general apropiat şi asemănărilor dintre o serie de aspecte de cultură materială şi spirituală (figurine, unele forme şi ornamente ceramice, obiecte de cult), înrudite prin formă şi conţinut, dezvoltarea culturilor din Tesalia şi Macedonia ia forme diferite. Începînd cu faza Anzabegovo II neoliticul macedonean se „starčevizează" rapid, devenind o parte a neoliticului central balcanic, în timp ce în Tesalia se dezvoltă înfloritoarea cultură Sesklo (Achilleion III—IV) [37]. Începînd cu această fază (Anzabegovo II = 5800 î.e.n. — C_{14}) apare şi ceramică pictată, cu culoare maro pe portocaliu, care devine un element caracteristic pentru zona central-balcanică, regăsindu-se în nivelurile corespunzătoare Anzei II dintr-o serie de aşezări din Macedonia, precum şi din centrul şi nordul Iugoslaviei [38], inclusiv în aşezarea eponimă, Starčevo II [39]. Uneori în această categorie de ceramică pictată, benzile de culoare maro închis pe portocaliu erau mărginite cu alb, fapt ce marchează, în fond, începutul policromiei. În aceeaşi perioadă, potrivit datelor C_{14}, în Bulgaria centrală (Valea Marica), nivelul inferior de la Azmak, lîngă Stara Zagora, atribuit perioadei Karanovo I, conţine ceramică pictată cu alb pe roşu, de origine tesalo-macedoneană. În regiunea Sofia, spre exemplu [40], cele două stiluri de pictură, alb pe roşu (Karanovo I) şi maro pe portocaliu (Starčevo II) se găsesc împreună, fapt ce sugerează un contact şi o simbioză între două tradiţii — egeeană şi central-balcanică [41]. Analogiile tipologico-stilistice indică un paralelism cu Anzabegovo II şi III. Din acest moment (după M. Gimbutas) pictura bi- şi tricromă, de tip Starčevo, se răspîndeşte spre nord-vest în regiunea dunăreană şi carpatică (Oltenia, Banat, Ungaria de sud-est, Bosnia, Transilvania şi Moldova).

[36] *Ibidem.*
[37] *Ibidem.*
[38] *Ibidem.*
[39] Cf. D. Garašanin, *Starčevačka Kultura*, Ljubljana, 1954.
[40] Cf. N. Petkov, Archaeologija, 3, 1961, 3, p. 64 sqq.
[41] M. Gimbutas, *op. cit.*, p. 116.

Acestui orizont și etapelor dezvoltate din el, i se asociază, tot mai frecvent, ceramica cu barbotină și vasele cu picior treflat și cvadrilobat. În perimetrul nordic și vestic (Transilvania, Ungaria de sud-est și Bosnia) cultura central-balcanică continuă și în perioada Anzabegovo III [42] și chiar după aceea. După părerea autoarei săpăturilor de la Anzabegovo, începînd din faza a II-a și îndeosebi a III-a, aspectul Anzabegovo al neoliticului macedonean nu mai reprezintă un avanpost al culturii egeo-tesalice, ci doar o stațiune din extremitatea sudică a culturii central-balcanice, Starčevo [43].

Observațiile și concluziile Marjei Gimbutas se conjugă și se completează, în multe privințe, reciproc, cu cele ale lui N. Vlassa de la Gura Baciului [44]. Încă de la prima semnalare a descoperirilor de la Gura Baciului [45], N. Vlassa a descris și a definit corect conținutul cultural al primului nivel din această importantă așezare, făcînd totodată și racordurile posibile, la acea dată, cu descoperirile similare de la sud de Dunăre. Singurele semne de întrebare ce se pun în această privință sînt doar cele legate de încercarea sa de a stabili mai exact — pe baza datelor pe care le avea la îndemînă — momentul „desprinderii" de regiunea tesalică, precum și raporturile cu fenomenul, sau cultura, Lepenski-Vir. Ambele probleme fiind, la N. Vlassa, strîns legate și condiționate de posibilitatea de justificare a prezenței așa-numitelor „capete de piatră", atribuite nivelului I de la Gura Baciului. De reținut însă observațiile sale judicioase privitoare la „diferențierea stilistică" a ceramicii pictate din nivelul I de la Gura Baciului (și de la Donja Branjevina) față de motivistica ornamentală a ceramicii pictate Proto-Sesklo, în condițiile menținerii „identității de execuție tehnică și cromatică", situație semnalată, dealtfel, cum s-a văzut, și de M. Gimbutas, la Anzabegovo și în alte așezări macedonene [46]. În aceste condiții, concluzia firească ce rezultă din mențiunile ambilor cercetători este că, odată cu desprinderea din trunchiul primar tesalian, are loc și o anume particularizare a acestui fenomen cultural în aria sa nordică de răspîndire, și probabil, subliniem noi, o mai lungă dăinuire în această arie, cel puțin a anumitor elemente caracteristice, în speță a picturii cu alb pe fond roșu. Aceasta din urmă dispare treptat, la Gura Baciului, potrivit observațiilor lui N. Vlassa, în cursul etapei sau nivelului II de locuire, în cuprinsul căruia calitatea picturii cu alb decade, dispar motivele cu buline (?), se menține însă, sporadic, pictura cu alb și se dezvoltă motivele „stil impresso" (ciupituri și apăsări cu unghia sau cu un instrument etc.). Ceramica monocromă rămîne însă dominantă. Aceste transformări în repertoriul ornamental ar marca acel proces de „starčevizare" care a cuprins zonele central-

[42] *Ibidem*.

[43] *Ibidem*. Constituirea aspectului regional (sau grupului) Circea, din Oltenia, pare a fi rezultatul unei evoluții în bună parte asemănătoare. Etapei sau fazei inițiale, pe care noi am denumi-o *Prestarčevo* (= Circea Ia-Ic), îi urmează o dezvoltare în sens Starčevo-Criș, rezultat al unor contacte etno-culturale polivalente, facilitate și de poziția sa geografică în contextul neoliticului timpuriu balcano-dunăreano-carpatic.

Vom reveni asupra unora dintre aceste probleme, mai pe larg, în alt context. Deocamdată am dori să menționăm că situațiile semnalate obligă la o mai exactă definire și o mai nuanțată folosire a conceptului de „starčevizare".

[44] Cf. N. Vlassa, ActaMN, 9, 1972, p. 9—28.

[45] *Ibidem*, p. 23.

[46] M. Gimbutas, *op. cit.*, p. 116—118.

nord-balcanice şi care a avut loc concomitent cu individualizarea orizontului Presesklo din Tesalia, sub impulsul „şocului cardial"[47].

Din păcate, conţinutul şi caracteristicile nivelurilor II şi III de la Gura Baciului sînt doar schiţate prin contrast cu cele ale nivelului I. Sînt furnizate, totuşi, şi pentru cel de-al treilea nivel[48] acele date, de ordin tipologico-stilistic, care îl îndreptăţesc pe autor să atribuie acest ultim nivel, „în mare, fazei (sau etapei) mijlocii şi mai ales tîrzii a culturii Körös" (?), respectiv fazelor Starčevo IIb-III-(IV?).

Mai este de reţinut faptul că N. Vlassa[49] subliniază, fie şi în treacăt, faptul că nivelul II de la Gura Baciului — în care se mai menţine pictura cu alb, dominată însă de motivele stil impresso — precum şi ceramica monocromă, dar „lipseşte încă barbotina" (?), trebuie plasat cronologic înaintea fazei Leţ I[50].

Comparînd datele stratigrafice şi coroborînd observaţiile tipologico-stilistice, îndeosebi asupra ceramicii descoperite în cîteva din cele mai intens cercetate aşezări (cu niveluri de locuire neolitice timpurii) din zona balcano-dunăreano-carpatică, constatăm următoarele similitudini şi totodată, diferenţe specifice:

— Nivelurile I (Gura Baciului), Ia-IIa (Ocna Sibiului-„Triguri"), Ia-Ib (Anzabegovo), faza Cîrcea I (cu subfazele Ia-Ic, precizate în mai multe aşezări din Oltenia) se caracterizează prin forme ceramice identice sau foarte asemănătoare, de culoare roşie sîngerie, cafenii, gălbuie, cenuşie închisă sau neagră, precum şi prin prezenţa picturii cu alb. Pictura, ca element definitoriu, se găseşte în toate aşezările, la început, în primele niveluri de locuire, în cantitate mică (exemplu clar nivelul Ia de la Ocna Sibiului-Triguri), mai ales sub formă de buline, apoi (nivelul II Ocna şi Anzabegovo) motivistica se diversifică (reţele, linii vălurite, romburi etc.), fără a fi totuşi excesivă, cantitativ, pentru a dispare apoi treptat (nivelul IIb Ocna, II Gura Baciului) pe măsura înmulţirii ceramicii stil impresso (la Ocna şi Gura Baciului). Dealtfel ceramica ornamentată cu unghia sau prin apăsare cu degetul ori cu un instrument, alături de unele ornamente în relief (butoni — simpli,dubli — fragmente de brîu alveolar şi „buze dantelate", realizate prin apăsarea cu degetul) apare, sporadic, încă în primele niveluri ale tuturor aşezărilor atribuite orizontului Proto-Sesklo[51] (înmulţindu-se apoi în nivelurile următoare), din Macedonia pînă în Transilvania şi din Oltenia pînă în Voivodina şi sud-estul Ungariei. În Macedonia, Anzabegovo şi aşezările din regiune, începînd cu nivelul II (Anzabegovo II) motivele pictate alb pe roşu sînt înlocuite cu motive formate din linii arcuite de culoare maro, uneori maro-închis pe fond portocaliu.

[47] Ne aflăm, se pare, într-un moment (etapă) al evoluţiei neoliticului tesalo-macedonean — în general balcano-carpato-dunărean — cînd are loc începutul unui proces de diversificare culturală, determinat (provocat sau însoţit) de o mişcare etno-culturală multidirecţională (spre vest, nord şi est). Nu ştim, încă, ce a provocat această „mişcare": înmulţirea populaţiei în zona tesalică, schimbări climatice, urmate de secătuirea unor terenuri, asociate cu presiunea unor populaţii (impresso-cardiale, de pildă) dinspre sud-vest? Ori, poate, toate împreună, sau din fiecare cîte ceva.

[48] Cf. N. Vlassa, *op. cit.*, p. 23—24.

[49] *Ibidem.*

[50] *Ibidem.* Vezi şi E. Zaharia, Dacia, N.S., 6, 1962, p. 10 sqq.

[51] Cf. M. Gimbutas, *Neolithic Macedonia*, Los Angeles, 1976. Săpăturile de la Ocna Sibiului-Triguri confirmă această observaţie.

În Oltenia, la Cîrcea (faza IIa şi IIb), este semnalată ceramica pictată cu motive negre pe fondul roşu, de tipul Starčevo IIa-IIb, urmată, în faza a III-a (IIIa-IIIc) de pictură policromă (Starčevo III, Dimini).

La Ocna (nivelurile IIIa-IIIb) nu a fost găsită, pînă în prezent, pictură cu negru sau policromă, categoria ceramică pictată din această aşezare (motive albe, sau albe-cenuşii, pe fond roşu, mai rar cărămiziu) dispare, treptat, sau cel puţin nu a fost găsită pînă acum, în cuprinsul nivelului IIb (= II Gura Baciului). În această din urmă aşezare, N. Vlassa semnalează—pe lîngă întreg repertoriul formelor şi ornamentelor (imprimate, inclusiv barbotina, şi aplicate) de tip „Körös" (Starčevo IIb-III), prezente dealtfel şi în nivelurile IIIa şi b de la Ocna — şi ceramică pictată cu motive negre pe fond roşu, dar nu şi policromă.

Absenţa ceramicii pictate (cu alb sau negru, ori policromă) din aşezările „Körös" din Ungaria de sud-est — cu excepţia aşezării de la Szarvas 23 — este pusă (J. Makkay) [52] pe seama dispariţiei picturii datorită apei şi agenţilor chimici din sol, mai activi, în nivelurile superioare, argument neconvingător, după părerea noastră, din motive asupra cărora nu putem stărui acum [53].

Înainte de a încerca să schiţăm cîteva concluzii ce se impun, ca urmare a situaţiilor semnalate în legătură cu încadrarea cultural-cronologică a fenomenelor neolitice timpurii de pe teritoriul Transilvaniei şi din regiunile — nord dunărene — învecinate, se impune să trecem în revistă şi rezultatele obţinute prin cercetările efectuate, în ultimele decenii, în zona nord-estică a ariei de răspîndire şi dezvoltare a culturii (sau complexului) Starčevo-Criş. Importante sînt în acest sens amplele cercetări şi ipotezele formulate, pe baza acestora, de către N. Ursulescu [54]. Analizînd totalitatea manifestărilor culturii Starčevo-Criş din Moldova atît pe baza datelor stratigrafice obţinute în principalele staţiuni cu „stratigrafie internă" — Trestiana (sudul) şi Suceava (nordul Moldovei) — cît şi a analizei, atente şi judicioase a evoluţiei tehnicii de prelucrare a ceramicii, a formelor şi decorurilor, inclusiv pictate — în măsura în care acestea din urmă au fost găsite — autorul sesizează existenţa în Moldova a două variante regionale. Una sudică, legată — subliniază autorul — mai mult de aspectul Starčevo şi, într-o anumită măsură, de aspectele Cîrcea şi Kremicovci; alta nordică [55], legată mai ales de aspectul Criş din centrul şi nordul Transilvaniei şi, parţial, de cel din Ungaria. Autorul plasează limita dintre ele — în general şi cu prudenţă, fără a exclude zonele de contact şi chiar anumite suprapuneri — aproximativ pe cumpăna dintre bazinele Jijiei şi Bîrladului (Coasta Iaşilor), iar la vest de Siret aproximativ pe linia Roman—Piatra Neamţ. În stabilirea criteriilor care au stat la baza acestei diferenţieri, autorul se bazează pe o analiză atentă a principalelor categorii de vestigii descoperite: tipuri de unelte;

[52] Cf. J. Makkay, *A magyaroszági neolitikum kutatásának új eredményei*, Budapesta, 1982, p. 36—38.

[53] Vom reveni asupra acestei probleme, mai pe larg, cu alt prilej şi cu argumentaţia corespunzătoare. Deocamdată ne mărginim să menţionăm faptul că între nivelurile de ceramică pictată cu alb şi cele superioare, care ar trebui să conţină ceramică pictată cu negru sau policromă, sînt doar cîţiva centimetri şi nici un strat steril.

[54] Cf. N. Ursulescu, *op. cit.*, p. 35.

[55] *Ibidem*.

categorii de forme şi ornamente ceramice; plastică şi obiecte de cult etc., fapt ce-i permite să conchidă că varianta sudică a continuat să întreţină legături mai strînse cu regiunile de origine, iar cea nordică a cunoscut un proces de involuţie, în sensul unei periferizări (spunem noi), precum şi unele particularităţi, datorate legăturilor cu zona învecinată a culturii ceramicii liniare şi, parţial, cu cea bugo-nistriană. Totodată propune şi o periodizare a fenomenului cultural analizat, periodizare prin care se încearcă o racordare a ansamblului descoperirilor din Moldova la periodizarea generală a complexului Starčevo-Criş a lui Vladimir Milojčić, cu precizările aduse de Gh. Lazarovici [56].

Cele trei faze preconizate de N. Ursulescu pentru teritoriul Moldovei sînt racordate la periodizarea generală în funcţie de aprecierea direcţiei de pătrundere şi de stadiul atins de purtătorii culturii Starčevo-Criş, ajunşi în Moldova, reflectat în elementele de cultură materială [57]. Prima fază, relativ simultană (după N. Ursulescu) pe întreg teritoriul Moldovei, este paralelizată cu faza III (Vladimir Milojčić) şi pusă pe seama impulsului primelor elemente timpurii ale chalcoliticului anatolian care determină o extindere spre est şi nord a comunităţilor starčeviene.

De aici, subliniază autorul, caracterul relativ unitar al acestei faze, în ambele regiuni, caracterizat mai ales prin formele de vase bitronconice şi locuinţe adîncite, în ciuda zonelor diferite de pornire; dinspre Transilvania sud-estică şi Muntenia nord-estică, în cazul variantei sudice.

Faza a II-a ar reprezenta momentul maximei răspîndiri a culturii Starčevo-Criş pe teritoriul Moldovei, corespunzînd cu subfaza IV-A din periodizarea generală (Vl. Milojčić şi Gh. Lazarovici) [58]. În ceramică se accentuează deosebirile dintre regiunile de sud şi de nord ale Moldovei. În privinţa locuinţelor, predomină acum cele de suprafaţă.

Cea de-a treia fază se caracterizează prin anumite particularităţi, determinate, pe de o parte, de contactele tot mai intense cu ariile de cultură învecinate (ceramica liniară veche, în nord, cu cultura Nipru-Doneţ, în est, anumite elemente vinciene — canelura şi toporul perforat —dinspre vest şi, pentru varianta sudică, menţinerea legăturilor strînse cu zonele dunărene) iar, pe de altă parte, de continuarea evoluţiei din faza anterioară, în forme uşor modificate.

Cultura Starčevo-Criş din Moldova îşi încheie existenţa la sosirea purtătorilor culturii ceramicii liniare din perioada mai nouă a decorului cu capete de note muzicale, „cam în acelaşi timp în care şi în Transilvania ultimele comunităţi Starčevo-Criş erau asimilate (crede N. Ursulescu), pe de o parte de purtătorii culturii Vinča-Turdaş, pe de altă parte de grupuri ale culturii ceramicii liniare pătrunse dinspre răsărit, prin pasurile Carpaţilor Orientali". Nu poate fi exclusă posibilitatea ca, în unele zone mai retrase, comunităţile Starčevo-Criş din Moldova (la fel ca şi cele din Transilvania) „să-şi mai fi continuat existenţa, în contact cu purtătorii noii culturi care se instalaseră, în zonă".

Dincolo de obiecţiile ce pot fi aduse încercărilor de racordare a dezvoltării neoliticului timpuriu est-carpatic la schema cultural-cronologică propusă (vezi şi nota 21) pentru regiunile sud-vestice limitrofe, lucrarea

[56] *Ibidem*, p. 36, tabelul III.
[57] *Ibidem*, p. 38.
[58] Cf. Gh. Lazarovici, BMN, IV, p. 25.

are meritul de a fi sintetizat și analizat cvasitotalitatea informațiilor cunoscute, la un moment dat, pentru această zonă, furnizînd astfel importante puncte de sprijin și repere în aprecierea de ansamblu a formelor de manifestare etno-culturală din zona nord-dunăreană. Nu trebuie uitat, însă, că cercetările în curs, de la Trestiana și Lunca (bazinul inferior al Siretului) îndeosebi, nu și-au spus ultimul cuvînt. Ele pot furniza încă (dată fiind stratigrafia lor complexă și stadiul în care se găsesc cercetările) numeroase surprize. Este suficient, cred, să amintim, în acest sens, faptul că, pînă la descoperirile de la Gura Baciului și Ocna Sibiului, decenii de-a rîndul, configurația neoliticului timpuriu transilvănean ni se înfățișa, în liniile sale generale și esențiale, cam ca și cea din Moldova din ultimul deceniu.

Pe de altă parte, așa cum bine a intuit și N. Ursulescu [59], varianta sudică, cel puțin, nu poate fi ruptă de grupul așezărilor de tip Tîrgșorul Vechi din Muntenia, acestea din urmă avînd și ele, se pare, punctul de pornire în cele de tip Cîrcea-Simnic-Verbița [60].

Dealtfel, descoperirile Starčevo-Criș din Muntenia par să reprezinte și ele doar un început. Oricum, încadrarea cultural-cronologică, pe baze tipologico-stilistice, în sistemele acceptate (sau, cel puțin, uzitate) la acea dată [61], ca și amplasarea lor [62] (majoritatea în regiunea subcarpatică, dar și pe cursul inferior al Argeșului și Dîmboviței), sugerează, fără îndoială, anume căi de pătrundere și extindere, dar și posibile raporturi cultural-cronologice atît cu zona centrală (Protoseskloidă), cît și cu cea est-balcanică.

Am insistat mai îndelung asupra acestor date noi, furnizate de cercetările de mai mare amploare și mai analitice[63], efectuate într-o serie de regiuni ale ariei de răspîndire ale culturilor neolitice timpurii, de pe teritoriul românesc, în primul rînd, și, parțial, sud-dunărene, întrucît ele deschid perspective noi în judecarea de ansamblu a fenomenului neolitizării teritoriilor carpato-dunărene și, inclusiv, a aspectelor de cultură materială ce iau naștere și se dezvoltă în această zonă, ca urmare a primelor impulsuri sudice, impulsuri ce determină o dezvoltare, relativ rapidă, a formelor de civilizație neolitică, sud-est europene, în general. Se conturează, astfel, noi ipoteze și variante posibile de încadrare cultural-cronologică și de racordare (sau prin racordare) a dezvoltării neolitice nord-dunărene cu fenomenele similare sau contemporane atît din sud, cît și din spațiile nord-dunărene limitrofe. Valabilitatea sau veridicitatea noilor ipoteze depinde însă, în bună măsură, de corecta înțelegere și definire și de justa plasare cultural-cronologică (relativă și absolută, în măsura în care aceasta din urmă poate fi precizată, în momentul de față lipsind, încă, datele C_{14}) a formelor de manifestare neolitice — timpurii nord-dunărene.

În ce privește Cîrcea, problema pare a fi în prezent clarificată — pe baza cercetărilor menționate, M. Nica — în sensul că ansamblul descoperirilor din Oltenia, cu cele trei faze (Cîrcea I, II, III) se înscriu, în linii

[59] Cf. N. Ursulescu, *op. cit.*, p. 31 și 35.

[60] *Ibidem*.

[61] Cf. V. Teodorescu, SCIV, 14, 1963, 2, p. 263 sqq.

[62] *Ibidem*, p. 268; vezi harta răspîndirilor Criș-Starčevo din Muntenia.

[63] Vezi și S. Marinescu-Bîlcu, *Cultura Precucuteni*, București, 1974; idem, SCIVA, 26, 1975, p. 500—501.

generale, așa cum sesizam mai demult [64], dealtfel, în contextul dezvoltării generale a neoliticului central și nord-est-balcanic, zonă aflată în permanent contact și sub influența continuă a zonei tesalo-microasiatice. Aceasta nu exclude însă anumite particularități, rezultate din contactele și raporturile reciproce cu ariile culturale învecinate, aflate, la rîndul lor, într-un continuu proces de evoluție și cristalizare a unor forme particularizate, în bună parte, pe zone.

Problema care se pune acum cu stringență este aceea de a stabili, pe cît posibil, măsura în care formele timpurii ale aspectului Cîrcea (sau Donja Branjevina) odată pătrunse în zona intracarpatică, au rămas, ori s-au desprins, de acest centru (sau centre) relativ primar de difuziune. Cu alte cuvinte, pînă la ce punct avem de-a face, în cazul descoperirilor de la Ocna Sibiului-„Triguri" și Gura Baciului, cu o manifestare identică și dacă intervine, pe parcurs, o desprindere, sau chiar o ruptură, în ce fază de evoluție și cui, sau căror împrejurări, li se datorează aceste, să le spunem, deocamdată, „particularizări", sau chiar „individualizări" și în ce măsură ele trebuie, sau pot fi, incluse într-un sistem general (unic, sau mai degrabă, unitar) de dezvoltare? Apoi dacă evoluția (sau evoluțiile) zonale dau naștere (și dacă da, în ce împrejurări) unor faciesuri regionale, sau dacă acestea (ori unele dintre ele) reprezintă, în cazul fenomenului analizat, doar aspecte ale unui așa-numit „dinamism local" [65], diferențiat? Dacă nu cumva acestea din urmă pot da, în anume condiții (evoluție locală, ori „stagnare temporară", ce poate fi confundată chiar cu „o involuție" [66]; contacte etno-culturale variate, sau specifice zonei) și forme care se pot constitui, uneori, în faciesuri, aspecte, grupe, cu direcții evolutive (uneori parțial, alteori substanțial) diferite de zonele sau centrele primare, sau relativ primare? Sau dacă din evoluția ulterioară a unor aspecte zonale, ori regionale, mai restrînse ca arie, nu pot fi cumva desprinse anumite elemente, sau factori, cu rădăcini, poate determinante, în una ori alta din fazele, etapele și zonele secundare de dezvoltare ale fenomenului neolitic timpuriu nord-dunărean?

Acestea, sau astfel de întrebări — nici pe departe epuizate în scurta noastră încercare de enumerare — reprezintă, de fapt, tot atîtea probleme ce se cer și vor trebui abordate (și rezolvate, pe cît posibil) prin cerccetări mai ample și de lungă durată.

Ceea ce se conturează, totuși, cu destulă claritate, chiar și în această etapă a cercetărilor, sînt caracteristicile generale și aspectele „particulare" — zonale și regionale — ale unui întins *complex cultural* [67], a cărui denumire de Starčevo-Criș este justificată atît prin încetățenirea termenului în literatura de specialitate, cît și prin faptul că ansamblul caracterelor generale, comune ariei acoperite, se încadrează în acest concept. Culturile componente ale complexului își au, nu încape îndoială, sorgintea, comună, în zona tesalo-est-mediteraneană. Începuturile formelor sale de manifestare au fost identificate, inițial, sub forma unui *orizont cultural Proto-Sesklo*,

[64] Cf. I. Paul, Transilvania, 1, 1981, p. 3; Idem, *Tîrpești* (recenzie în Dacia, N.S., 27, 1983, p. 206). Vezi și nota 43.

[65] Cf. Gh. Lazarovici, BMN, IV, p. 24.

[66] *Ibidem.*

[67] Pînă în prezent conceptul este folosit alternativ cu cel de cultură, ceea ce dă naștere, nu de puține ori, unor ambiguități sau chiar unor inadvertențe.

ce se concretizează apoi, în spaţiu şi timp, prin aspectele culturale : Anza-begovo I-Vîrsnik (Macedonia), Donja-Branjevina (Voivodina), Karanovo I (Bulgaria), Cîrcea I (Oltenia), Ocna Sibiului I şi Gura Baciului I (Transilvania).

La prima vedere, acest orizont cultural, rezultat al unei migraţii („de gradaţie" poate), prezintă — aşa cum rezultă din paginile precedente — cele mai numeroase şi mai evidente caractere unitare, în primul rînd, prin ceramica pictată, bicromă, cu motive albe (buline etc.) pe fond roşu sau monocromă, precum şi printr-o serie de forme de vase (globulare şi emisferice), la care se adaugă şi categoriile de uz comun din cadrul cărora fac parte, încă de la început, şi unele ornamente de tip impresso.

În evoluţia lor, în regiunile amintite, ele se definesc, sau pot fi considerate, uneori, ca şi culturi sau grupe de culturi, distincte, ce determină, la rîndul lor, o evoluţie locală specifică, legată însă, prin elementele sale originare, de zona tesalo-microasiatică, dar şi profund influenţate de contactele cu alte arii de cultură, de origine mediteraneană (Impresso-Cardial) [68], pe de o parte, şi de cele locale (mezolitico-epipaleolitice) pe care le înglobează, pe de altă parte.

Aspectele timpurii ale acestui „orizont cultural" care determină completa şi definitiva neolitizare a zonei sud-est şi, apoi, în parte cel puţin, şi central-europene, au şi primit, în literatura de specialitate, o serie de denumiri, de ordin general — *Orizontul Proto-Sesklo* — sau au fost chiar particularizate: *Grupul Cîrcea* (M. Nica) [69]; *Protostarčevo* (Srejović) [70]; *grupul Gura Baciului-Cîrcea* (Vl. Dumitrescu) [71]; *Precriş* (I. Paul) [72]; *Starcevo-Criş I (B, C)* (Gh. Lazarovici) [73]; *Karanovo I* [74] (în Bulgaria centrală).

Din considerentele expuse pe parcursul lucrării rezultă — credem — necesitatea definirii mai exacte atît a aspectelor timpurii, cît şi a formelor evolutive, ulterioare, aşa cum s-au concretizat ele în spaţiu şi timp. O astfel de operaţiune nu este posibilă şi nu poate da rezultatele scontate decît prin publicarea unui număr cît mai mare de vestigii rezultate din cercetări intensive, însoţite de observaţii stratigrafice judicioase, eventual sub forma unor „micromonografii" de aşezări („cheie"), pe zone, chiar dacă cercetările, în astfel de aşezări, nu pot fi socotite ca încheiate. Este şi ceea ce ne propunem să facem, într-un viitor apropiat, în cazul aşezării de la Ocna Sibiului-Triguri. Aceasta ar putea contribui, pe viitor, atît la clarificarea imaginii noastre asupra evoluţiei fenomenului (sau fenomenelor) neolitice timpurii din sud-estul european, cît şi la o eventuală periodizare internă şi, apoi, la o sincronizare a aspectelor timpurii — şi a celor dezvoltate din ele — mai apropiată, poate, de realitatea istorică a vremii.

[68] Pentru întreaga problematică a acestui complex (grupe culturale),inclusiv raporturile cu ariile central şi est-balcanice, vezi A. Benac, BerRGK, 58, 1977, p. 36 sqq.
[69] Cf. M. Nica, *op. cit.*, p. 11.
[70] Cf. Srejović, Fundamenta, 3, 1971.
[71] Cf. Vl. Dumitrescu, *Esquisse*..., p. 69.
[72] Cf. I. Paul, Transilvania, 1, 1981.
[73] Cf. Gh. Lazarovici, BMN, IV, p. 40.
[74] Cf. M. Gimbutas, Archaeology, 25, 1972, 2, p. 114.

EINIGE FRAGEN DER FRÜHEN JUNGSTEINZEIT IM KARPATEN-DONAURAUM

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser teilt zu Beginn der Studie die wichtigeren Ergebnisse der archäologischen Grabungen mit, die in der jungsteinzeitlichen Siedlung von Ocna Sibiului-„Triguri" erzielt wurden. Die 25 Grabungsschnitte und Probegrabungen, die in den jahren 1977—1987 durchgeführt wurden, führten zur Identifizierung von sechs aufeinanderfolgenden jungsteinzeitlichen Siedlungsschichten, die von geschlossenen Siedlungsobjekten (Wohnhütten und Gruben) gekennzeichnet sind. Die Siedlung, ursprünglich mit erdvertieften Wohnhütten, setzte sich aus mehreren Siedlungsetappen zusammen, wo hauptsächlich halb in die Erde vertiefte Hütten sowie Oberflächenbauten vorkamen.

Durch den Vergleich der wichtigsten stratigraphischen und typologisch-stilistischen Daten die in dieser Grabunsstätte erkannt wurden mit den schon früher bekannten — vor allem in Gura Baciului und Cîrcea — konnte festgelegt werden, dass der sogenannte „Proto-Sesklo-Horizont" in Ocna Sibiului-Triguri von drei aufeinanderfolgenden Siedlungsniveaus (Ia — Ib — IIa) vertreten ist und die, ausser anderen spezifischen Elementen, auch durch charakteristische bemalte Keramik vertreten ist, zu denen noch das Niveau IIb hinzukommt. Das letztere scheint jene Etappe (oder Phase) des Übergangs zur Criș-Kultur (oder zur eigentlichen Starčevo-Criș-Kultur) darzustellen, der wenigstens z.T. parallel mit dem zweiten Niveau von Gura Baciului verläuft. Die jungsteinzeitliche Siedlung verläuft ohne Unterbrechung in zwei Siedlungsniveaus (IIIa — IIIb) ohne bemalte Keramik (wenn wir die einfarbige rote Keramik ausschliessen) weiter fort, die vorläufig einigen Abschnitten (Etappen, Phasen) des Starčevo-Criș-Komplex zugesprochen werden können, so wie sie bisher in der Fachliteratur kennzeichnet wurden.

Von den erhaltenen Daten aus den bisher ausgeführten Grabungen der drei nördlich der Donau erforschten Siedlungen (Gura Baciului, Cîrcea und Ocna Sibiului), sowie von anderen in der Fachliteratur bekannten Angaben über die frühjungsteinzeitlichen Erscheinungen im Balkan—Karpaten—Donauraum ausgehend, stellt der Verfasser die Hypothese auf, dass der sogenannte „Proto-Sesklo-Horizont" auf dem Gebiete Rumäniens als eigenständige, durch eine lange Entwicklung kennzeichnete Kultur angesehen werden kann, welche er Prä-Criș nennt. Diese Bezeichnung und Benennung wird durch die wichtigsten, bezeichnendsten Elemente der materiellen (Keramik, Werkzeuge) und geistigen Kultur (vor allem die anthropomorphe Plastik), in Anlehnung an die stratigraphischen Beobachtungen, vorzüglich von Ocna Sibiului-Triguri, gerechtfertigt. Ebenso erachtet der Autor es für angebracht, dass ab nun genügend stratigraphische und typologisch-stilistische Indizien vorliegen, um im Rahmen des Prä-Criș-zumindest im innerkarpatischen Gebiet — zwei Entwicklungsetappen zu unterscheiden, die schon jetzt (selbst nur aus methodologischen Rücksichten) Prä-Criș I und II genannt werden können. Vom stratigraphischen Standpunkt aus gesehen entspräche Prä-Criș I den Niveaus Ia-Ib (aus der Siedlung von Ocna

Sibiului). bzw. I — Gura Baciului, deren kulturelles Fundmaterial hauptsächlich durch die zweifarbige Keramik, weisse Punkte auf dem roten, geglätteten Fond der Gefässe, gekennzeichnet ist. Zu Prä-Criș II gehört insbesonders das II. Niveau von Ocna Sibiului, bzw. der obere Teil des I. — einschliesslich der Anfangsperiode des II. Niveaus von Gura Baciului, in dem die im Vergleich zum I. Niveau zahlreichere bemalte Keramik einen Entwicklungsprozess durchläuft, in dem die Formen und die Farben des Fonds wie auch die Motivistik sich bereichern. Andererseits vermehren und vervielfältigen sich in dieser Etappe auch die durch die Drucktechnik (mit dem Finger oder einem Gegenstand) oder auch im Relief auf die grobe Keramik aufgetragenen Ornamente. Im Vergleich zu den südlichen, ursprünglichen Modellen weist insbesonders die änthropomorphe Plastik jetzt eigentümliche stilistische Wesenszüge auf.

All diese Tatsachen führen den Verfasser zur Schlussfolgerung, dass sich in der Entwicklung des Prä-Criș stufenweise zwei regionale Aspekte abgrenzen: 1 — Cîrcea; 2 — Ocna Sibiului — Gura Baciului, jeder mit mehr oder weniger deckungsgleichen Entwicklungsphasen und -etappen. Bedingt durch den örtlichen ethno-kulturellen Kontext, wie auch durch die Beziehungen zu benachbarten Kulturkreisen, zu denen die wiederholten Anregungen aus dem südsüdöstlichen und später aus dem mitteleuropäischen Raum gezählt werden müssen, wird ihre Entwicklung zu einem zonalen und regionalen Vervielfältigungsprozess führen, welcher für die fortgeschrittene Jungsteinzeit charakteristisch ist.

ABBILDUNGESVERZEICHNIS

Abb. 1. Ocna Sibiului-Triguri. Grundriß und Schnitte der Ausgrabungen in den Jahren 1974—1987.

Abb. 2. Westwandprofil des Schnittes XII.

Abb. 3. Grundriß der Wohnung 2 (Schnitt V).

Abb. 4. Grundriß der Wohnung 8 (Schnitt XII).

Tafel I Ocna Sibiului-Triguri. Bemalte Keramikgefäße — Prä-Criș I.

Tafel II. Ocna Sibiului-Triguri. Bemalte Keramikgefäße — Prä-Criș II.

Tafel III. Ocna Sibiului-Triguri. Keramikbruchstücke Prä-Criș II, 1—6 bemalt; 7 eingedrückt; 8a-8b bemalt und eingedrückt.

Tafel IV. Ocna Sibiului-Triguri. Werkzeuge Prä-Criș, 1—3 Silex; 5 obsidian; 5—7 geschliffener Stein.

Tafel V. Ocna Sibiului-Triguri. Werkzeuge aus Knochen und Horn (1—4 Prä-Criș); 5—7 (Criș).

Tafel VI. Ocna Sibiului-Triguri. Ornamentierte Keramikbruchstücke zum häuslichen Gebrauch.

Tafel VII. Ocna Sibiului-Triguri. Anthropomorphe Figurinen Prä-Criș.

PROBLEME ALE CRONOLOGIEI AMFORELOR ȘTAMPILATE SINOPEENE. ȘTAMPILELE DIN GRUPA A IV-A (B.N. GRAKOV)*

de NICULAE CONOVICI

Studierea ambalajelor ceramice elenistice, în primul rînd a celor ştampilate, a cunoscut în ultimii ani progrese remarcabile, cu urmări dintre cele mai benefice pentru cunoaşterea vieţii economice a lumii antice. Cercetări tot mai amănunţite au urmărit cele mai variate aspecte, legate atît de organizarea producţiei (localizarea şi modul de funcţionare al atelierelor ceramice, sursele de materii prime, semnificaţia timbrajului, raportul dintre amforele ştampilate şi cele neştampilate, probleme de metrologie, identificarea unor noi centre de producţie, tipologia amforelor şi a ştampilelor) cît şi comercializarea acestora (aria de răspîndire a amforelor fiecărui centru, ponderea lor în cadrul comerţului general al aşezărilor receptoare, drumurile comerciale şi redistribuirea mărfurilor, sincronismele existente între diferite categorii de amfore, ponderea comerţului în amfore în ansamblul relaţiilor comerciale ale vremii etc.) sau probleme de interes istoric (fluctuaţia schimburilor de mărfuri în antichitate pe zone mai largi sau mai restrînse, cronologia amforelor şi ştampilelor, statutul social al olarilor şi proprietarilor de ateliere, datarea unor situri arheologice ş.a.)[1].

Între numeroasele centre exportatoare ale lumii antice, colonia milesiană Sinope de pe litoralul nordic al Anatoliei a ocupat un loc privilegiat, mai ales în comerţul din bazinul Mării Negre, pentru numeroase produse : materiale de construcţie (ţigle, olane), ceramică (pithoi, mortaria, veselă de uz comun), peşte sărat, măsline, ulei, vin ş.a. (Maksimova, 1956, p. 158—161 şi passim). De un interes aparte s-a bucurat studiul ştampilelor existente pe o parte a ţiglelor şi amforelor de Sinope, datînd mai cu seamă din epoca elenistică (dar cu începuturi mai vechi). Numărul ştampilelor publicate a depăşit 10 000 (I. B. Brašinskij, 1963, citează 9328 ; M. Lazarov, 1978, înregistrează 996 numai pe litoralul vest-pontic).

Cronologia ştampilelor sinopeene — deosebit de importantă tocmai datorită frecvenţei ridicate a descoperirilor — a stat în atenţia multor cercetători. Nu este locul aici să facem istoricul problemei, l-au făcut alţii înaintea noastră (Grakov, 1929 ; Brašinskij, 1963 ; Šelov-Kovedžaev, 1986). Bazele cronologiei ştampilelor sinopeene au fost puse, după cum se ştie, de savantul sovietic B. N. Grakov (1929, 1954). Cele şase grupe cronologice stabilite de el prin combinarea mai multor metode de investigare — stratigrafică, paleografică, gramaticală, onomastică, numisma-

* Comunicare susţinută în cadrul secţiei de arheologie greco-romană a Institutului de Arheologie, la 23 iunie 1988. Ea face parte dintr-un studiu mai amplu, privind cronologia ştampilelor amforice sinopeene din grupa a IV-a.

[1] Dintr-o bibliografie foarte amplă cităm doar cîteva sinteze. Grace, 1963 ; Brašinskij, 1976 ; idem, 1984 ; Garlan, 1982 ; idem, 1983 ; volumul BCH—Suppl. XIII, 1986 ; Avram—Opaiţ, 1987.

tică, sincronisme între magistrați și producători, istorică — au rămas neschimbate pînă astăzi, deși s-au propus pentru ele noi încadrări cronologice (Neihardt, 1962, p. 598; Brašinskij, 1963, 1980, p. 25—26; Pruglo, 1967; Kruglikova, 1969; Vasilenko, 1971, 1972; Kruglikova-Vinogradov, 1973; Kolesnikov, 1985; Grace, 1985, p. 20—21 și n. 50). Puține au fost însă lucrările care să aducă modificări în cadrul grupelor sau să ordoneze mai strîns numele de magistrați. Dintre acestea, cele mai remarcabile sînt contribuțiile lui V. I. Cehmistrenko. El a întocmit o tipologie și o cronologie mai strînsă a ștampilelor cu nume de olari, a identificat și datat două grupe de ștampile de producători (una precedînd, cealaltă succedînd ștampilelor cu nume de astynomi) (1960) și a pus la baza cercetării ștampilelor studiul formularelor acestora, al simbolurilor și al succesiunii gravorilor de ștampile (1958, 1964). Cehmistrenko a reușit să ordoneze patru astynomi din grupa a IV-a (Grakov), pornind de la evidența gravorilor, adică a persoanelor responsabile de executarea ștampilelor și a variațiilor existente în construcția acestora (1968, p. 30, tab. 7). Grupele tipologico-cronologice propuse de el pentru ștampilele cu nume de astynomi nu au fost însă preluate de ceilalți cercetători, pe de o parte datorită complexității acestora — cinci grupe cronologice combinate cu opt tipuri principale de formulare, fiecare cu subtipuri — pe de altă parte datorită caracterului lor imprecis, fără o listă a astynomilor fiecărei grupe. Încadrarea cronologică globală a ștampilelor de astynomi propusă de Cehmistrenko (cca 360—188 î.e.n., anterior pînă în 175 î.e.n. — 1960, 1958) a fost considerată prea ridicată și prea scurtă față de numărul total de astynomi cunoscuți (Brašinskij, 1963, p. 133, nr. 7; B. A. Vasilenko, 1971, p. 246; D. B. Šelov, 1975, p. 137—139).

CRITICA CRONOLOGIEI LUI B.N. GRAKOV

Metodele complexe de cercetare aplicate de B. N. Grakov în gruparea și datarea ștampilelor sinopeene au dus așadar la crearea unei opere durabile, mai cu seamă în ceea ce privește cronologia relativă a grupelor și particularitățile stilistice ale acestora. Cercetările arheologice ulterioare le-au confirmat în linii generale, mai ales în ceea ce privește primele patru grupe cronologice, deși au impus o revizuire treptată a datării lor absolute (trecută în revistă de M. Lazarov, 1978, p. 11—13) (tabel I).

Din tab. I rezultă că fiecare nouă cronologie (cu excepția ultimelor două) sporea numărul de ani afectați fiecărei grupe și perioadei globale de ștampilare cu nume de astynomi — de la 230 la 270 ani. Aceste decalaje au fost provocate atît de intenția de a se rezerva spațiu pentru apariția unor nume necunoscute de magistrați, cît și de nevoia de a corela datările absolute oferite de contextele arheologice pentru unele grupe de ștampile sinopeene cu datările anterioare ale celorlalte grupe.

În ultimul timp se observă tendința de restrîngere a duratei fiecărei grupe la numărul de astynomi cunoscuți — ceea ce pare să concorde cu evidența arheologică (Kolesnikov, 1985; Grace, 1985; Alabe, 1986). Într-adevăr, dacă avem în vedere că fiecărui astynom îi corespund, de obicei, numeroase nume de olari cunoscuți (în unele cazuri 30—40), ne apare ca improbabilă apariția în viitor a altor nume de astynomi, poate

cel mult a unora care au activat o perioadă foarte scurtă de timp 1—2 luni. De aceea, ni se pare mult mai util să aflăm în ce măsură listele de astynomi propuse de Grakov pot fi considerate definitive.

Tabel I

Încadrări cronologice propuse pentru ştampilele sinopeene

Grupa	B. N. Grakov, 1929	1954	I. B. Brašinskij, 1963	S. A. Semenov, 1963
I	300—270	360—330	360—320	350—325
II	270—220	330—260	320—270	325—280
III	220—183		270—220	280—245
IV	183—150		220—183	245—215
V	150—120		183—150	215—170
VI	120— 70		150—100	170—110
Grupa	**B. A. Vasilenko, 1971**	**1972**	**A. B. Kolesnikov, 1985**	**V. Grace, 1985**
I	400—375	360—310	370—345	
II	375—325	310—260	345—305	
III	325—275	260—220	305—275	
IV	275—230		275—250	281—259
V	230—180			250— ?
VI	180—130			? —183

Trebuie spus de la început că nici Grakov însuşi nu considera perfecte listele sale, aşteptînd noi clarificări din partea cercetărilor viitoare. Iată componenţa numerică a grupelor sale de astynomi : gr.I — 24 nume, gr. II — 41 nume, gr. III — 29 nume, gr. IV — 22 nume, gr. V — 30 nume, gr. VI — 46 nume. Li se adaugă 6 nume cu loc neprecizat între grupele II-IV şi 16 nume cu loc neprecizat în grupele V-VI. În total sînt cuprinse 214 nume, acoperind un interval presupus de cca 230 ani, de la sfîrşitul sec. IV (ulterior mijlocul aceluiaşi secol) pînă la 70 î.e.n. (data cuceririi oraşului de către romani). Amintim că indicele combinaţiilor de nume astynomi-producători de la Sinope, publicat de E. Pridik (1928) lăsase în suspensie atribuirea unora dintre nume, datorită aşezării denumirii funcţiei de magistrat între două nume la genitiv. Grakov a preluat o parte din atribuirile lui Pridik, iar pe altele le-a respins ca aparţinînd unor producători. Chiar în listele sale, Grakov punea sub semnul întrebării atribuirea unor nume : Γόλας (gr. I, p. 114/8) — posibil olar, activînd cu ast. Φίλων (p. 116/22) — considerat de Pridik fabricant ; Θευγείτος II (gr. II, p. 125/19) este pus la îndoială, iar lui Μνῆσις (p. 126/30) i se presupune existenţa unui omonim, diferenţiat prin simbol ; Ἀθανοδώρος ὁ Νικέα (gr. III, p. 132/2) — nume dorian atribuit Chersonesului Tauric (cum şi este de fapt) era considerat după forma ştampilei ca aparţinînd Sinopei ; Ἀπολλώνιος ὁ Μαντιθέου (p. 132/6) este considerat mai degrabă olar ; Εἶφις (p. 132/10 este acelaşi cu Ἶφις (p. 133/17) ; Αἰσχίνης ὁ Ἴφιος este probabil acelaşi cu Αἰσχίνης II (gr. IV, p. 138/2, 3), avînd acelaşi simbol ; Εὐκλῆς ὁ Ἀπολλωνίου

(gr. V/VI, p. 153/9) este considerat dubios ca astynom, numele fiind des întîlnit printre producători, iar varianta cu patronimic apare doar pe ștampile separate (var. V); Καλλίχορος (gr. II, p. 126/6) ar putea fi atribuit și gr. III; Ἰφικράτης Νουμηνίου (incert, gr. II-IV, p. 154/4) este considerat dubios ca astynom. Doar din această înșiruire rezultă că 9 nume de astynomi pot fi înlăturate din liste și unul eventual adăugat — ceea ce ne duce la un total de numai 206 astynomi.

În unele situații, încadrarea unor astynomi în grupe a fost îngreuiată de numărul mic de exemplare cunoscute, de caracterul fragmentar al altora, sau de apariția lor pe ștampile din varianta V (cu numele fabricantului scris pe ștampilă separată). Și în aceste cazuri atribuirea și chiar calitatea lor de astynomi trebuie ținută sub rezervă. Nu trebuie scăpată din vedere realitatea că Grakov a lucrat direct cu un număr relativ mic de ștampile (cca 1630 din cca. 2500 publicate la vremea sa — *op. cit.*, p. 9), dintre care multe erau dublete. De atunci și pînă în prezent numărul combinațiilor de nume astynom-producător a crescut considerabil, pe cînd modificările aduse listelor de astynomi sînt minime. Fără a avea pretenția de a fi exhaustivi, enumerăm aici cîteva asemenea modificări :
— astynomul Βάκχιος (gr. I A, p. 114/6) a fost trecut de Cehmistrenko (1960, p. 72-75, fig. 10/1-2) în rîndul producătorilor tîrzii, pe ștampile prevăzute cu dată (anul 175 î.e.n.);
— sub numele Ἱστιαῖος (gr. I, p. 115/15) figurează de fapt doi astynomi (Cehmistrenko, 1976, p. 41-43);
— astynomul Ἐπιδήμος (gr. II, p. 124/11) a fost trecut în gr. III (Kac, Fedoseev, 1986, p. 95).
— Μιθραδάτης (gr. IV, p. 140/20) a fost trecut în rîndul producătorilor (Cehmistrenko, 1960, p. 64), fapt rămas neobservat de alți cercetători (ex. Šelov, 1975, nr. 569);
— astynomul Πόσις (gr. II, Pridik, 1928, A. 178), neacceptat de Grakov, a fost „repus în drepturi" de I. B. Brašinskij (1964, p. 311/38; cf. și Vasilenko, 1971a, p. 146-147, cu alt producător);
— același lucru pentru ast. Σαγάρις (gr. II, Pridik, 1928, A. 188-189) considerat de Grakov doar ceramist (Brašinskij, *op. cit.*, p. 312/45);
— ast. Ποσειδώνιος III a fost adăugat gr. III (Pruglo, 1967, p. 45);
— ast. Χορηγίων a fost atribuit gr. II (Vasilenko, *op. cit.*, p. 146);
— astynomii omonimi Ἑκαταῖος I (simbol „proră" — gr. V, p. 143/7) și II (simbol „thyrs", neînregistrat de Grakov) au fost trecuți în gr. IV (Brašinskij, 1980, p. 184-185); un Ἑκαταῖος ὁ Λαμάχου (gr. V/VI, p. 153/7), fără precizarea simbolului, se arată a fi același cu Ἑκαταῖος II, după simbol;
— astynomul Εὐχάριστος (gr. III, p. 132/12) a fost trecut în gr. IV (Kac, Fedoseev, *op. cit.*, p. 95),
— în gr. IV a fost propus un Μητριδάτης ὁ Ἀριστ . . . (Gramatopol-Poenaru, 1969, nr. 503); lectura este însă greșită, fiind vorba de fapt de Μητροδώρος ὁ Ἀρισταγόρου (p. 150/31, gr. VI), atribuit de noi gr. IV;
— astynomul Διονύσιος ὁ Δημητρίου (gr. V, p. 143/6) a fost trecut în gr. IV (Kac, Fedoseev, *op. cit.*).

Nu mai puțin de 45 nume de astynomi din toate grupele (cf. indicelui dat de Grakov, p. 182-189) erau cunoscute din bibliografie și din

colecţiile văzute de autor *într-un singur exemplar*, de multe ori fragmentar, fără a include în această cifră şi lecturile corectate. Este evident că atribuirea fiecăruia din aceste nume se cere a fi verificată în lumina noilor descoperiri. Urmărirea succesiunii gravorilor de ştanţe, a repartiţiei simbolurilor şi a asocierilor de nume ne poate duce chiar la schimbarea locului unor nume de astynomi dintr-o grupă în alta.

În lumina celor de mai sus este evident că nu se poate încerca o ordonare şi o încadrare cronologică absolută a ştampilelor sinopeene înainte de a se verifica — pe baza cunoştinţelor actuale — componenţa fiecărei grupe de astynomi în parte împreună cu succesiunea astynomilor în cadrul grupelor. Cum doar o mică parte a ştampilelor cunoscute a fost publicată în mod adecvat, cu ilustraţie de calitate, considerăm că este posibilă doar *o cercetare eşalonată*, a fiecărei grupe în parte, în funcţie de bogăţia materialelor aflate la dispoziţia cercetătorilor din diferite ţări [2].

În al doilea rînd, pentru stabilirea cronologiei absolute a grupelor de astynomi sinopeeni este absolut necesară analiza cît mai multor contexte arheologice bine datate în care au apărut astfel de ştampile. Ne referim îndeosebi la asocierile dintre ştampilele sinopeene şi ştampilele altor centre producătoare, a căror cronologie este mai bine pusă la punct. În acest scop am alcătuit, pe baza bibliografiei accesibile, o listă a contextelor arheologice care permit încadrarea mai corectă a ştampilelor sinopeene. Ele sînt următoarele:

1. *Thasos, puţul ,,Valma''*. Împreună cu ştampile thasiene datate cca 370—330 î.e.n. au apărut 4 ştampile ,,cu roata'' (Amphipolis?). 1 Heracleea Pontica şi 2 Sinope din gr. I A. Ştampilele sinopeene se găseau în partea superioară a umpluturii, împreună cu ştampile thasiene datate 340—330 î.e.n. (Alabe, 1986, p. 385—386).

2. *Elizavetovskoe* (delta Donului). În dromos-ul tumulului 8 din grupa ,,Cinci Fraţi'' s-au găsit 14 amfore: 9 Heracleea Pontica, 5 Sinope. Amforele sinopeene provin din acelaşi atelier, dar numai una este ştampilată (ast. Χαβρίας, prod. Θυαίας — gr. I B); amforele heracleene poartă ştampile englifice pe gît şi au fost datate în ultimul sfert al sec. IV î.e.n. Complexul a fost datat cca. 330—320 î.e.n. (Brašinskij, 1961, p. 178—186; idem, 1980, p. 26; Vasilenko, 1971a, p. 248—249 îl datează către mijlocul sec. IV î.e.n.).

3. *Vani* (R. S. S. Gruzină). Într-un mormînt de războinic cercetat în 1969 se asociază o ştampilă sinopeeană din gr. I (ast. Κύρος) cu două ştampile amforice de Colchida, 3 amfore de tip Soloha I, ceramică attică din al treilea sfert al sec. IV î.e.n. şi un stater Filip II (Brašinskij, 1984, p. 138—139).

4. *Gorodiştea Nadlimanskoe*. Complex cu trei faze stratigrafice, conţinînd un bordei şi mai multe gropi. În gr. 62 (prima fază) din colţul de nord al bordeiului au apărut două torţi de amfore ştampilate, una — centru necunoscut cu monograma AE, cealaltă de Sinope, astynom Ἐπιδήμος (gr. II); în altă groapă, contemporană, un fragment de gît de amforă Heracleea, cu ştampilă din grupa III; în gr. 58 (faza 3) — o ştampilă de amforă thasiană a lui Σκύμνος I, simbol ,,scut'' (Džis-Raiko, 1978, p. 173—182). Ştampila provine din atelierul de la Molos şi se datează cca. 310—300 î.e.n. (cercetări E. Haspels, apud Garlan, 1979, p. 256—258; datarea la Debidour, 1986, p. 331; simbolul se regăseşte în tabelul prezentat de Y. Garlan Colocviului de la Atena, 1985; Poenaru, 1986, îl datează cca. 305—290, ceea ce ne duce la o dată ,,medie'' între 305—300 î.e.n.).

5. *Chersonesul Tauric*. Depozit de ceramică (amfore, ţigle, vase cu figuri roşii, cu lac negru, cenuşie, roşie, de uz comun) situat la NV de teatrul antic, în strat datat în a doua jumătate

[2] Este regretabil că nu a putut fi încă publicată opera monumentală a lui E. M. Pridik şi B. N. Grakov, *Inscriptiones Orae Septentrionalis Ponti Euxini*, III, 1956, cuprinzînd toate ştampilele ceramice descoperite în U.R.S.S. pînă în 1954. Rămasă în manuscris, ea nu este accesibilă decît unui mic număr de specialişti.

a sec. IV î.e.n. Amforele provin din Heracleea, Thasos, cercul Thasos, Chios, Chersones, Sinope și alte centre. Ștampilele provin din Heracleea (82 ex. — gr. I—III), Thasos (25 ex. — gr. 1, 2 și 5 după Vinogradov, majoritatea datate 340—320 î.e.n.), „cu roata" și anepigrafice (24 ex.— datate ca cele thasiene), Sinope (17 ex.— gr. I și II, dintre care 11 din gr. I B) și 8 nedeterminate. Lipsa ștampilelor din Chersones pledează pentru datarea lotului înainte de sfîrșitul sec. IV î.e.n. (Zedgenidze, 1976, p. 28—34).

6. *Nikolaevka.* Din așezarea fortificată de la limanului Nistrului provin 44 ștampile amforice: 24 Heraclea (gr. I—V), 9 Thasos (datate cca 385—300 î.e.n. după Vinogradinov), 9 Sinope (gr I—II), 2 Soloha I. Singura ștampilă thasiană din grupa tîrzie (Κρίνις) se datează cca 339—336 î.e.n. (Meljukova, 1975, p. 24—34; Debidour, 1986, p. 330). Din locuința 1 provin 4 ștampile Heracleea (3 din gr. II. 1 din gr. III), 3 thasiene (1 timpurie, 2 datate 320—300 și resp. prima jumătate a sec. III î.e.n. după Vinogradov) și 3 Sinope (gr. I.) Meljukova, *op. cit.*, p. 63. tab. 2). Lipsesc ștampilele de Chersones, prezente în alte așezări din zonă (*ibidem*, p. 57—58). În opinia noastră, așezarea încetează înainte de sfîrșitul sec. IV î.e.n.

7. *Pivdennoe* (17 km nord de Tyras). S-au publicat de aici 27 ștampile amforice: 4 nedeterminate (3 „cu roata", cca 340—320), 11 Thasos, 8 Heracleea, 3 Chersones și 1 Sinope (gr. II, ast. 'Ηρακλείδης) (Sal'nikov, 1962). Ștampilele heracleene au analogii la Elizavetovskoe, Gorodiștea Kamenskoe, Tyras și Pietroiu (vezi mai jos). Ștampilele thasiene se datează cca 340—305 î.e.n. (cele mai recente — 2 ΚλεοφῶνII — 1 produsă la Molos, cu simbol „ciorchine" și Δεινώπας) (Debidour, 1986, p. 330; Poenaru, *op. cit.*: pentru datarea și localizarea ștampilelor „cu roata", vezi acum Rhomiopoulou, 1986 și Nicolaïdou-Patera, 1986). Lipsa ștampilelor rhodiene arată că așezarea încetează înainte de 300 î.e.n.

8. *Curganul Zelenski*, O amforă panatenaică datată 320—319 î.e.n. este asociată aici cu amfore sinopeene de la ast. 'Αριστοχλῆς(gr. II) și Ποσιδεῖος ὁ 'Ηφαιστοδώρου (gr. III), ceea ce sugerează o apropiere cronologică între astynomii menționați și datarea lor în ultimele două decenii ale sec. IV î.e.n. (Škorpil, 1914, p. 125; Maksimova, 1961, p. 17; Pruglo, 1967, p. 48; Brašinskij, 1984, p. 140 propune și o datare a vasului panatenaic în 317/315 î.e.n.)

9. *Curganul Čertomlyk.* În mantaua curganului regal cercetat în 1862—1863 s-a descoperit o toartă de Sinope cu ast. Βόρυς (gr. III), asociată cu una de Chersones — Ξά[νθου]/ἀστυ[νόμου] și una rhodiană timpurie; în camera funerară a apărut ceramică attică datată în a doua jumătate a sec. IV sau chiar în ultimul sfert al acestuia, împreună cu alte obiecte (Brašinskij, 1965: Alekseev, 1981). După datele de care dispunem acum, astynomul sinopean se datează în al doilea deceniu al sec. III î.e.n., ceea ce pare a concorda și cu datările celorlalte ștampile.

10. *Mirmekion.* În zona altarului-cenușar II din sectorul I, strat datat între cca 320—250/230 î.e.n., au fost descoperite 979 ștampile de amfore (între 1958—1969); 604 Sinope, 168 Heracleea Pontica, 48 Thasos și „cu roata", 15 Chios, 16 Rhodos, 14 Chersones, 1 Paros, 103 — centre nedeterminate. Dintre acestea au fost publicate 24 Thasos (cca 370—260 î.e.n. după Y. Garlan și M. Debidour) și 49 Sinope (grupele I—III) (Pruglo, 1969; idem, 1967); se menționează și descoperirea unei ștampile sinopeene din gr. IV (Gaidukevič, 1987, p. 73). Din același complex provin numeroase monede de bronz din Pantikapaion, datate între 370/340 — prima jumătate a sec. III, majoritatea însă între 330—300 î.e.n. (*ibidem*, p. 71—73) și două ștampile din ani diferiți ale olarului rhodian Σώτας (perioada I — *ibidem*, p. 73). Numărul relativ mare al ștampilelor din al doilea și al treilea sfert al sec. IV î.e.n., împreună cu cîteva fragmente de vase grecești cu figuri roșii este explicat de autorii săpăturii printr-o contaminare cu nivelele anterioare.

Complexele citate mai sus arată că sfîrșitul grupei a II-a se plasează în ultimul deceniu al sec. IV î.e.n.

Grupele III—IV

11. *Kerkinitis (Eupatoria).* Cu prilejul cercetării a două vile elenistice timpurii în punctul „Maiak" s-au descoperit 174 ștampile ceramice, dintre care 152 pe amfore: 98 Chersones, 17 Heracleea, (grupele II tîrzie, IV și V tîrzii), 16 Sinope (grupele II și III, inclusiv ultimii astynomi ai grupei III — Μικρίας și Μνησικλῆς), 9 Thasos (cca. 325—305/299 î.e.n.), 2 Rhodos (perioada I), 1 „cu roata", 1 Amastrion, 5 Mende, 1 Chios, 2 imprimate cu geme; țiglele sinopeene sînt ceva mai vechi, din gr. I—III. Coroborarea datărilor tuturor ștampilelor a arătat că datările ștampilelor de Chersones sînt prea tîrzii — depășesc anii 70 ai sec. III î.e.n. (Kolesnikov, *op. cit.*)

12. *Sborianovo (Razgrad).* Așezare tracică contemporană cu Seuthopolis. Cele 9 ștampile thasiene publicate se datează cca 319—273 î.e.n. Alături de ele au apărut și 4 ștampile sinopeene,

cu numele ultimilor astynomi ai grupei a III-a : Βόρυς, Μητρίας, Μνησικλῆς și una anepigrafică (Balkanska, 1985).

13. *Seuthopolis.* Pe baza descoperirilor monetare și a ștampilelor amforice din așezare și necropolă, complexul tracic se datează între cca. 328—275 î.e.n. (Dimitrov, Čičikova, Balkanska, Ognenova—Marinova, 1984 ; Dimitrov, Penčev, 1984). Ștampilele thasiene pot fi datate între cca 328—294 î.e.n. ; cele trei ștampile sinopeene aparțin grupelor I, II și IV (ast. 'Αντιμάχος), Ultima ștampilă a fost considerată străină complexului de locuire datorită vechilor datări ale acestei grupe (IV) (cf. recenzia N. Conovici, 1987).

14. *Așezările de pe malul stîng al limanului Nistrului* (Nikonium, Nadlimanskoe, Efimovka, Zatoka). După o statistică efectuată de B. A. Vasilenko (1971a), aici s-au descoperit pînă în 1970 următoarele categorii de ștampile amforice: 341 Heracleea Pontica, 231 Thasos, 108 Sinope (grupele I— IV), 34 Chersones, 10 Chios, 2 Cos timpurii, 53 — alte centre. Lipsesc total ștampilele de Rhodos, Cnidos precum și cele de Sinope din grupele V și VI. Autorul citat consideră că așezările respective își încetează existența către 220 î.e.n. În realitate, acest eveniment a avut loc, cel mai probabil, după primul sfert sau cel mai tîrziu către mijlocul sec. III î.e.n.

15. *Andreevka Južnaja* (11 km NV de Chersones) — stațiune datată între sec. VI—III î.e.n. De aici provin numeroase fragmente de amfore, majoritatea din Heracleea Pontica și Sinope, împreună cu altele din Thasos, Chios, Soloha I, Bospor, 1 fragment de Cos. Lipsesc ștampilele din Rhodos și Cnidos. Stampilele sinopeene (57 citite) se repartizează astfel : gr. I—14, gr. II—19, gr. III—15, gr. IV—8 și gr. V—1 (ast. Ποσιδεῖος ὁ Θεαρίωνος). Cele mai recente monede de Panticapaion găsite în așezare se datează la începutul sec. III i.e.n. (Kruglikova, Vinogradov, *op. cit.*)

16. *Gorodiștea Elizavetovskoe* (delta Donului). Așezare și necropolă datate între sec. V — mijlocul sec. III î.e.n., din care s-au publicat cca 1000 ștampile amforice : 170 Thasos, 3 „cu roata", 495 Heracleea, 191 Sinope, 55 Chersones, 15 Rhodos, 2 Cos, 2 Cnidos, 2 Icos, 2 Amastrion, 64 nedeterminate (Brašinskij, 1980, recenzie cu corecturi la Y. Garlan, 1982). Cea mai recentă ștampilă thasiană (nr. 86 — Βιώνος) face parte din „grupa la genitiv", databilă cca 268—266 î.e.n. (Debidour, *op. cit.*). Dintre ștampilele sinopeene, după aprecierile noastre, 20 aparțin gr. I, 22 gr. II, 44 (în loc de 52) — gr. III, 68 (in loc de 60) — gr. IV ; 2 ștampile din gr. VI provin din descoperiri mai vechi neasigurate stratigrafic, posibil aduse de la Tanais (Brašinskij, *op. cit.*, p. 41—44). Ștampilele rhodiene aparțin perioadei I, anterioare desemnării lunilor (240 î.e.n.) — 10 ex. și complexului de la Pergam (cca. 205—175 i.e.n.) — 4 ex. descoperite la suprafață, incerte stratigrafic. Recent au mai fost publicate 109 ștampile provenind dintr-un complex datat în primele patru decenii ale sec. III î.e.n. : Thasos (datare cca 320—307/299 după Debidour), 35 Heracleea, 41 Sinope (nu 40 !) 14 Chersones, 12 — centre necunoscute. Ștampilele sinopeene sînt de la sfîrșitul gr. III și gr. IV ((Kac, Fedoseev, 1986).

17. *Pietroiu (com. Borcea, jud. Călărași).* Așezare getică situată pe malul stîng al brațului Borcea, între satele Pietroiu și Gîldău. Din cercetări de suprafață au fost recuperate, de-a lungul timpului 41 ștampile amforice : 10 Thasos, 10 Heracleea, 5 Rhodos, 14 Sinope, 2 Cos (36 ex. publicate de Mușețeanu, Conovici, Atanasiu, 1978 ; restul inedite). Un depozit cu 6 amfore întregi și întregibile avea următoarea componență : 3 Rhodos (databile cca 269—240 i.e.n.), 2 Cos și 1 Sinope, neștampilată (*ibidem*, p. 181, nr. 24). Ștampilele thasiene se datează cca 327/325 — 273/262 î.e.n. ; cele heracleene, din gr. IV și V, aparțin primei jumătăți a sec. III î.e.n. ; ștampilele rhodiene sînt din perioada I (ante 240 î.e.n.), iar cele sinopeene aparțin gr. III (3 ex.), IV (6 ex.) și V (2 ex., cu ast. 'Αντιπάτρος ὁ Νικώνος), 1 cu monogramă și 2 ilizibile, probabil gr. IV sau V. Așezarea se datează cca. 330—250 î.e.n. (Conovici, 1986).

18. *Sarichioi, jud. Tulcea.* Un sondaj asociat cu cercetări de suprafață efectuate între 1976—1978 în așezarea (sau așezările?) getică de aici au furnizat 45 ștampile pe amfore : 4 Heracleea, (gr. IV și „Islam-Geaferca") 23 Thasos (cca. 350— ante 260 i.e.n.), 5 Sinope (gr. III și IV), 7 Rhodos (perioada III), 1 „cu roata", 3 Chersones, 2 nedeterminate. Datarea ștampilelor din Heracleea, Thasos, „cu roata" (Amphipolis?) și Sinope este convergentă, pe cînd cele rhodiene sînt mai tîrzii cu peste 6 decenii, indicînd o întrerupere a locuirii sau o strămutare a vetrei acesteia. I. și E. Oberländer-Târnoveanu, 1980 ; discutarea cronologiei la N. Conovici, *op. cit.*).

Asocierile de ștampile amforice bine datate existente în așezările de la nr. 11—18, arată că grupa a III-a a ștampilelor de Sinope datează din primii ani ai sec. III, poate chiar ultimii ani ai sec. IV î.e.n. (Mirmekion) pînă cel mai tîrziu către 280 i.e.n. (Sborjanovo, Seuthopolis). Grupa a IV-a începe în jurul datei amintite și se încheie înainte de mijlocul sec. III î.e.n. (Pietroiu, Sarichioi și, în continuare, Tanais).

19. *Tanais* (delta Donului). Colonie grecească datată între sec. III—I î.e.n. De aici s-au publicat 605 ştampile amforice : 530 Rhodos, 12 Knidos, 14 Cos, 32 Sinope, 12 centre necunoscute. Lipsesc ştampilele de Thasos, Heracleea şi alte centre. Dintre ştampilele sinopeene, 2 sînt din gr. III, 4 din gr. IV, 10 din gr. V, 10 din gr. VI, 3 cu nume de producători şi restul nedescifrate. După autorul publicaţiei, ştampilele sinopeene apar uneori asociate cu ştampile rhodiene din a doua jumătate a sec. II i.e.n. (Šelov, 1975, p. 6—7, 139 şi passim).

20. *Olbia*. În umplutura unei cisterne datate între sfîrşitul sec. III— mijlocul sec. II î.e.n., împreună cu 335 ştampile rhodiene au apărut şi 3 ştampile sinopeene pe amfore (grupele V şi VI) şi alte 3 pe ţigle (gr. I şi II). Dintre cei 27 eponimi rhodieni reprezentaţi în acest lot, 25 corespund complexului de la Pergam (cca 205—175 î.e.n.), ceilalţi fiind anteriori (Levi, 1964).

21. *Athena — Middle Stoa*. Din straturile de umplutură ale acestei construcţii, datată în 183 î.e.n., provin şi cîteva ştampile sinopeene, cele mai recente din gr. VI. O ştampilă din aceeaşi grupă (ast. Πρόλοχος ὁ Μείκου) s-a descoperit şi în complexul Pnyx, încheiat la cca 194 î.e.n.). Aceste contexte o determină pe V. Grace să admită încetarea ştampilării amforelor sinopeene cu nume de astynomi în anul 183 î.e.n., odată cu ocuparea Sinopei de regele Pharnakes al Pontului (Grace, 1985, p. 20 ; eadem, 1956, p. 164—166 pentru Pnyx : Alabe, *op. cit.*).

22. *Satu Nou (com. Oltina, jud. Constanţa)*. a. În aşezarea fortificată din punctul „Valea lui Voicu" au fost descoperite pînă în 1987 un număr de 176 ştampile amforice : 96 Sinope, 47 Rhodos, 27 Heracleea, 1 Chersones, 2 din centre necunoscute. Ştampilele sinopeene aparţin exclusiv grupelor V şi VI ; cele rhodiene sînt din perioadele I şi II (pînă la 205 î.e.n.), iar una corespunde complexului de la Pergam. Cele mai recente ştampile rhodiene se datează pînă în cca. 190 î.e.n. Cum ştampilele din alte centre nu au o datare asigurată, pe baza ştampilelor rhodiene şi sinopeene prima fază a aşezării se datează între mijlocul sec. III î.e.n. — cca. 190 î.e.n., în vreme ce a doua fază aparţine sec. I î.e.n. ; b. În aşezarea fortificată din punctul „Vadu Vacilor" s-au recoltat prin cercetări de suprafaţă 11 ştampile amforice : 8 Rhodos, 1 Cnidos (gr. IV B, cca 167—146 î.e.n.), 1 Cos şi 1 Sinope (ilizibilă). Ştampilele rhodiene aparţin perioadelor III şi IV (cca. 205—108 î.e.n.), cea mai veche datînd din 185 î.e.n. (eponimul Νικασαγόρας) (Conovici, *op. cit.*).

23. *Semenovka (Crimeea)*. În nivelul cel mai vechi al aşezării s-au găsit 28 ştampile de Rhodos din perioadele II şi III (cca. 240—175 î.e.n.) şi 6 de Sinope din gr. V şi VI (Kruglikova, 1969).

24. *Delos — „Casa Comedienilor"* Complex datat în a doua jumătate a sec. II i.e.n., pe baza ştampilelor rhodiene şi cnidiene ; lipseşte cu totul ştampilele de Sinope (Grace-Savvatianou, 1970 ; Alabe, *op. cit.*, p. 381).

25. *Neapolis scitic* (Simferopol, Crimeea). Oraş întemeiat către sfîrşitul sec. III î.e.n. De aici au fost publicate 74 ştampile ceramice, dintre care 16 sinopeene pe ţigle, din grupele I şi II. Ştampilele amforice sînt mult mai tîrzii decît ţiglele : 52 Rhodos din perioadele III—VI (cca. 205—80 î.e.n.), 6 Cnidos, 2 Cos, 2 Chersones, 1 neprecizat. Lipsesc ştampilele amforice de Thasos, Heracleea, Sinope şi Rhodos (perioadele I—II) (Golencov, Golenko, 1979). Neconcordanţe între datarea ţiglelor sinopeene şi ansamblul ştampilelor amforice dintr-o aşezare sau complex a mai fost sesizată şi în alte locuri (vezi mai sus, nr. 11, 20).

În lumina contextelor nr. 19 — 25, ştampilele sinopeene din grupele V şi VI se datează începînd de la — sau înainte de — mijlocul sec. III î.e.n. pînă în primul sfert al secolului următor (183 î.e.n.). Se confirmă astfel din punct de vedere arheologic încadrarea cronologică absolută propusă de V. I. Cehmistrenko. Ea acoperă un interval cuprins între cca 370/360 — 185/175 î.e.n., adică maximum 195 — minimum 175 ani şi este precedată de grupa ştampilelor cu nume de olari şi emblema oraşului, datată de acelaşi autor pe criterii numismatice între cca 370—360 î.e.n. (Cehmistrenko, 1960). Constatăm că numărul de astynomi propus de Grakov — 214 — este prea mare, iar componenţa celor şase grupe propuse de el se cere a fi revizuită [3].

[3] V. Grace, 1985, p. 21, se înşeală cînd afirmă că numărul astynomilor a crescut cu mult de la apariţia lucrării lui Grakov. Aceasta o face să presupună că durata funcţiei de astynom la Sinope era mai scurtă de un an.

Realizarea unei astfel de revizuiri poate părea la prima vedere prematură. Nu cunoaştem încă numărul total al combinaţiilor de nume astynomi-producători; fiecare nou complex arheologic mai important scoate la iveală noi asocieri de nume; nu pot fi comparate nici măcar toate variantele de ştampile existente, deoarece o mare parte a lor sînt publicate fără ilustraţie sau incomplet, ori se află în publicaţii greu accesibile. Cu toate acestea, considerăm că şansele unei îmbunătăţiri treptate a situaţiei există. Afirmînd aceasta ne sprijinim pe următoarele premise teoretice:

1. Şansele apariţiei unor noi nume de astynomi sînt practic nule;
2. Succesiunea generală a grupelor cronologice stabilită de Grakov este confirmată de descoperirile arheologice (cu excepţia grupelor V şi VI);
3. Evoluţia tipologică a formularului ştampilelor ne este în general cunoscută; chiar dacă ea nu este uniformă în timp, se supune totuşi unei tendinţe generale;
4. Variaţiile constatate în formularul ştampilelor produse în timpul aceluiaşi astynom se datorează în general proprietarilor de ateliere şi gravorilor, amestecul autorităţii administrative fiind doar ocazional. Această situaţie ne permite: a. aprecierea numărului de gravori care au activat în fiecare an; b. gruparea producătorilor în cadrul atelierelor şi separarea omonimilor; c. urmărirea succesiunii gravorilor în cadrul fiecărui atelier şi de aici, prin analiză combinatorie, a ordonării astynomilor (succesiunea gravorilor fiind asincronă).
5. În cadrul grupelor III—VI, emblemele principale sînt legate de numele astynomilor. Cum variantele aceleiaşi embleme sînt opera gravorilor de ştampile, încadrarea magistraţilor în limitele grupelor cronologice se poate stabili pe baza sincronismelor cunoscute dintre numele de producători şi cele ale astynomilor; ex.: dacă totalitatea producătorilor cunoscuţi în timpul unui astynom cu poziţie neprecizată se regăsesc în aceeaşi grupă cronologică sau nu se cunosc în alte grupe, atunci astynomul respectiv aparţine acelei grupe, indiferent de formularul ştampilelor.

O primă concluzie care se poate formula pe baza acestor premise este aceea că nu este nevoie să cunoaştem toţi producătorii care au activat în timpul fiecărui astynom şi nici măcar numărul total al gravorilor. La un eşantion statistic suficient de reprezentativ, în care pentru fiecare astynom se cunosc mai mulţi gravori, ordonarea cronologică a astynomilor şi separarea producătorilor omonimi devine posibilă. În al doilea rînd, odată stabilite variantele de ştampile pentru fiecare astynom se poate trece la gruparea producătorilor pe ateliere şi gravori şi urmărirea activităţii fiecăruia dintre ei pe durata mai multor ani. În acest fel pot fi valorificate, cu rezervele cuvenite, şi acele ştampile al căror formular ne este cunoscut din bibliografie dar care nu au fost ilustrate. Pe măsura sporirii combinaţiilor de nume cunoscute, tabloul astfel realizat se va întregi treptat.

Pentru început ne-am propus ordonarea ştampilelor sinopeene din grupa a IV-a. Am ales această grupă pornind de la o realitate obiectivă: cele mai multe ştampile sinopeene din colecţiile Institutului de Arheologie din Bucureşti, provenite în principal de la Histria şi Callatis, aparţin acestei grupe. Acestora le-am adăugat loturi deja publicate de la Tomis şi Callatis, pentru care am beneficiat de ilustraţie, cîteva loturi

provenite din colecţii particulare bucureştene, ştampilele ilustrate în publicaţii accesibile nouă şi cîteva inedite [4]. Am beneficiat astfel de cca 600 ştampile din grupa a IV-a, dintre care am ales 367 piese-etalon, restul fiind dublete sau exemplare prea incomplete. Lor le-am adăugat 38 ştampile-etalon din grupa a III-a, aparţinînd ultimilor patru astynomi ai grupei. Cum după aprecierile noastre în grupa a IV-a sînt cuprinşi 23 astynomi, rezultă că am dispus de o medie de 16 producători/astynom. Fireşte că au fost avute în vedere şi celelalte combinaţii de nume, cunoscute din bibliografie, dar acestea nu au putut fi folosite pentru urmărirea succesiunii gravorilor.

Iată în continuare cîteva din rezultatele mai importante ale cercetării, care indică totodată şi metodologia folosită pe parcurs.

I. Am reuşit să stabilim lista reală de astynomi ai grupei a IV-a, pe baza unor analize care au vizat formularele ştampilelor, sincronismele cunoscute dintre numele de producători şi cele de magistraţi, succesiunea gravorilor, precum şi contextele arheologice clare. Am demonstrat astfel că din grupa a IV-a fac parte 23 astynomi. Cei mai mulţi dintre ei au acum şi patronimicul cunoscut (18 din 23) faţă de 3 cîţi apar în listele lui Grakov). 2 astynomi din grupa a III-a, 2 nedeterminaţi din grupele II—IV şi 5 din grupele V şi VI s-au dovedit a face parte din grupa a IV-a.

II. Au fost identificate toate variantele de formular ale ştampilelor din grupa a IV-a.

III. S-a realizat ordonarea astynomilor în cadrul grupei (inclusiv ultimii patru astynomi ai grupei a III-a) pe baza următoarelor criterii: formularele ştampilelor; coincidenţele de formulare cu astynomii precedenţi; coincidenţele de nume de producători la astynomi diferiţi; schimbările observate în formularul şi gravura ştampilelor aceloraşi producători în timpul unor astynomi succesivi; coincidenţele de gravori şi simboluri la acelaşi producător sub astynomi diferiţi, precum şi la producători diferiţi sub acelaşi astynom (determinarea atelierelor); apariţia

[4] O parte a ştampilelor sinopeene de la Histria au fost deja publicate de V. Canarache, 1957, nr. 212—457, 769, 771—773 şi de M. Coja, 1986, nr. 67—125. Toate au fost recitite, unele corectate sau întregite. Ştampilele publicate de Canarache la nr. 453—455 şi 457 nu sînt sinopeene. Lor le-am adăugat toate celelalte ştampile sinopeene descoperite la Histria pînă în 1987 inclusiv. Un lot de 230 ştampile de la Callatis, descoperite în 1931 de R. Vulpe şi Vl. Dumitrescu în „Monte Testaccio" şi de Th. Sauciuc-Săveanu între 1940—1949 a fost în întregime studiat. Din colecţiile Muzeului de istorie naţională şi arheologie Constanţa am solicitat şi obţinut clişeele ştampilelor pentru care nu existau dublete în colecţiile Institutului de arheologie, provenite din loturile publicate de: Gramatopol, Poenaru, 1968 (Tomis); iidem, 1969, nr. 301—695 (Callatis); L. Buzoianu, 1981 (Tomis), Bounegru, Chiriac, 1981 (Callatis); Buzoianu, Georgescu, 1983 (Callatis). Mulţumim colegelor M. Bărbulescu şi L. Buzoianu pentru sprijinul binevoitor şi dezinteresat pe care ni l-au acordat. Colecţii particulare: *H. Slobozianu* (Schitu) — parţial publicate de Gramatopol, Poenaru, *op. cit.*, nr. 1117—1118, 1120—1123, 1125—1131, 1133, 1135—1137: întregul lot va fi publicat de Al. Avram în SCIVA, 39, 1988, sub tipar; *Ulise Berar* — publicată de Al. Avram. V. Sandu, 1988, astăzi în colecţiile Muzeului de istorie al R.S.România, *liceul Matei Basarab*, publicată *ibidem*; *I. Mititelu* — aflată la Muzeul de istorie al R.S.România, studiată de noi prin bunăvoinţa colegului G. Trohani. *Piese inedite* descoperite la Pietroiu ne-au fost puse la dispoziţie de M. Neagu, de la Muzeul judeţean Călăraşi şi de Gh. Matei, Muzeul orăşenesc Feteşti; altele, din Dobrogea, ne-au fost arătate de colegul T. Papasima, Muzeul din Medgigia.

în timp a unor nume noi de producători, în paralel cu încetarea activităţii altora.

IV. Atribuirea ştampilelor cu nume de producători unor anumiţi astynomi din cadrul grupei.

V. După realizarea ordonării astynomilor a devenit posibilă o caracterizare mai corectă a evoluţiei ştampilelor sinopeene pe parcursul grupei a IV-a. Am avut în vedere următoarele elemente definitorii: a. evoluţia în timp a tuturor variantelor de formulare ale ştampilelor; b. frecvenţa abrevierilor; c. frecvenţa în timp a folosirii nominativului şi genitivului pentru numele de astynomi şi cele de producători. La numele astynomilor predomină net folosirea genitivului; pentru numele de producători se constată o preferinţă crescîndă pentru folosirea nominativului în locul genitivului; d. departajarea producătorilor omonimi din grupa a IV-a şi întocmirea listei (index) de producători cunoscuţi în grupă, împreună cu toate variantele de formulare care le corespund. Pînă în prezent, apreciem că numărul producătorilor din grupa a IV-a se ridică la cca 125 (faţă de 49 în lista lui Grakov); e. stabilirea rolului gravorilor în execuţia ştampilelor. Am constatat că, alături de gravori care lucrau în cadrul unor ateliere de olari (puţini la număr), majoritatea erau lucrători independenţi, itineranţi, care executau ştampile pentru mai multe ateliere diferite, nu întotdeauna aceleaşi. Această concluzie se deosebeşte de opinia lui Cehmistrenko după care gravorii lucrau în cadrul atelierelor, ceea ce ar permite stabilirea numărului de ateliere şi componenţa acestora. Se constată, dimpotrivă, o mare fluctuaţie a gravorilor în cadrul fiecărui atelier; continuitatea asocierii dintre un gravor şi ştampilele unui atelier nu depăşeşte 7—9 ani, durata „normală" fiind de 2—6 ani. În unele cazuri s-a constatat intervenţia autorităţii de stat în stabilirea formularului ştampilelor: înscrierea patronimicului astynomului pe toate ştampilele dintr-un an—Δημήτριος ὁ Θευγνήτου; trecerea numelui producătorului pe o ştampilă diferită — Ἑκαταῖος ὁ Λαμάχου; impunerea unor embleme-etalon, executate cu mici diferenţe de toţi gravorii — la mai mulţi astynomi etc. Modul de întocmire al formularului ştampilelor şi forma specifică a simbolului, uneori adăugarea de simboluri proprii se datoreşte, de cele mai multe ori, proprietarilor de ateliere. În schimb, detaliile de „paginare" a ştampilelor — legende şi simboluri — sînt opera gravorilor; f. au fost determinate următoarele tipuri de *embleme* folosite pe parcursul grupei a IV-a: 1. embleme avînd un prototip unic pentru toţi producătorii din timpul unui astynom; 2. embleme „de bază", interpretate diferit de fiecare gravor sau producător; 3. embleme variabile, la acelaşi astynom (2 cazuri); 4. embleme complementare, de olar sau şef de atelier.

VI. Caracteristicile ştampilelor sinopeene din grupa a IV-a concordă în desemnarea unui *regim democratic* în ceea ce priveşte activitatea atelierelor ceramice la Sinope în această perioadă. În ele lucrau, pe lîngă cetăţenii greci ai oraşului şi numeroşi străini, fie greci, fie „barbari". Au fost determinate nume persane, frigiene, paphlagoniene, pergameniene, pontice, pamphiliene, mysiene, general microasiatice şi ateniene. În cadrul unui astfel de regim aystnomii aveau un rol destul de mic în realizarea producţiei de amfore. De cele mai multe ori activitatea lor se reducea la un control fiscal. Prezenţa numelor şi simbolurilor acestora pe

ştampile aveau în principal rolul de a data obiectele respective (amfore, ţigle etc.). Cîteodată ei puteau impune un anumit formular sau mod de dispunere a ştampilelor pe amfore.

VII. În cronologie absolută, grupa a IV-a cuprinde 22—23 ani şi se datează între cca 282—260 î.e.n., datare sprijinită de contextele arheologice şi de sincronismele cu alte categorii de ştampile amforice bine datate. Ordonarea astynomilor în cadrul grupei şi datarea ştampilelor mai pot fi îmbunătăţite, dar diferenţa nu va putea depăşi, credem, 5—6 ani. Odată acceptată această datare, fie ea şi imperfectă, se înţelege că toate contextele istorice propuse de B. N. Grakov pentru această grupă îşi pierd valabilitatea.

Alte precizări în legătură cu semnificaţia timbrajului pe amforele de Sinope vor fi posibile după studierea detaliată a tuturor grupelor de ştampile. În ceea ce ne priveşte, intenţionăm ca într-o etapă următoare să trecem la realizarea cronologiei grupelor V—VI, pentru care de asemenea dispunem de o informaţie abundentă din colecţiile româneşti.

ANEXA 1

Lista cronologică a astynomilor din grupa a IV-a a ştampilelor de Sinope

1. Αἰσχίνης I („măciucă")
2. Ἀττάλος („cap masculin")
3. Ἑστιαῖος („kantharos", „amforă", scris şi Ἱστιαῖος)
4. Μητροδώρος (ὁ Ἀρισταγόρου „kantharos")
5. Δημήτριος I („cap Herakles", „ciorchine", „proră")
6. Ἑκαταῖος I („proră", „crater", „ciorchine")
7. Δημήτριος (II) ὁ Θευγνήτου („kantharos")
8. Διονύσιος I (ὁ Δημητρίου „ciorchine")
9. Μιλτιάδης (ὁ Τεισάνδρου „fulger")
10. Διονύσιος II (ὁ Ἀπολλοδώρου „kantharos")
11. Ἐπίελπος (ὁ Ναυπώνος „corn de băut")
12. Ἀντιμάχος (ὁ Θεύπριος „corn de băut")
13. Αἰσχίνης II (ὁ Ἴφιος „ciorchine")
14. Ἑκαταῖος II (ὁ Λαμάχου „thyrs")
15. Δημήτριος III (ὁ Ἡροξένου „cap de divinitate")
16. Εὐχάριστος (ὁ Δημητρίου „floare")
17. Ἀριστίων (ὁ Ἀριστιώνος „satyr")
18. Λέων (ὁ Λεοντίσκου „leu")
19. Ἱκέσιος (ὁ Ἑστιαίου „pasăre")
20. Κρατιστάρχος (ὁ Μενώνος „cap Silen")
21. Ἀρτεμιδώρος (ὁ Γλαυκίου „kantharos")
22. Καλλισθένης (ὁ Νόσσου „arc în goryt")
23. Σιμίας (ὁ Ἱκεσίου „kantharos")

BIBLIOGRAFIE

Alabe F., 1986 = *Les timbres amphoriques de Sinope trouvés en dehors du domaine pontique*, BCH, Supplément 13, p. 375—389.

Alekseev, A. Ju., 1981 = *K voprosu o date sooruženija Čertomlykskogo kurgana (po keramičeskim materialam)*, AS, 22, p. 75—83.

Avram Al., Opaiţ A. 1987 = *Le vin, l'huile et les amphores dans l'antiquite classique*, Dacia, N.S., 31, p. 135—144.

Avram Al., Sandu V., 1988 = *Toarte de amfore ştampilate din colecţii particulare bucureştene*, SCIVA, 39, 1, p. 53—58.

Balkanska A., 1985 = *Amforni pečati ot trakijsko ukrepeno selište v m. Sborjanovo, kraj Isperih*, Arheologija—Sofia, 27, 4, p. 24—31.

Bounegru O., Chiriac C., 1981 = *Cîteva descoperiri izolate de la Callatis*, Pontica, 14, p. 249—254.

Brašinskij I. B., 1961 = *Amfory iz raskopok Élizavetinskogo mogil'nika v 1959*, SA, 3. p 178—186.

— 1963 = *Ékonomičeskie svjazy Sinopy v IV—II vv. do n.é.*, în „Antičnyj gorod", Moscova, p. 132—145.

Maksimova M. I., 1956= *Antičnye goroda Jugo-Vostočnogo Pričernomor'ja*, Moscova—Leningrad.
— 1961 = *Ranafinejskaja amfora iz Zelenskogo kurgana*, KS, 83, p. 17.
Meljukova A. I., 1975 = *Poselenie i mogil'nik skifskogo vremeni u sela Nikolaevka*, Moscova.
Mușețeanu C., Conovici N., Atanasiu A., 1978 = *Contribution au problème de l'importation des amphores grecques dans le Sud-Est de la Munténie*, Dacia, N.S., 21, p. 173—199.
Neihardt A. A., 1962 = *K voprosu o politike Evmela na Ponte Evksinskom*, în „Drevnyj mir", Moscova, p. 598.
Nikolaïdou-Patera M., 1986 = *Un nouveau centre de production d'amphores en Macédoine*, BCH, Suppl. 13, p. 485—490.
Oberländer-Târnoveanu I., Oberländer-Târnoveanu E., 1980 = *Aspecte ale civilizației geto-dacice din Dobrogea în lumina cercetărilor din așezarea de la Sarichioi (sec. IV—II î.e.n.)*, Peuce, 8, p. 77—142.
Poenaru Bordea Gh., 1986 = *Les timbres amphoriques de Thasos à Callatis*, BCH, Suppl. 13, p. 335—351.
Pridik E. M., 1928 = *Die Astynomennamen auf Amphoren-und Ziegelstempeln aus Südrussland*, Sitzungsberichte der königlich-preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin 34, Berlin.
Pruglo V. I., 1967 = *Sinopskie amfornye klejma iz Mirmekija* KS, 109, p. 42—48.
— 1969 = *Gruppa fasoskih amfornyh klejm iz Mirmekija*, KS, 116, p. 29—38.
Rhomiopoulou C., 1986 = *Amphores de la nécropole d'Acanthe*, BCH, Suppl. 13, p. 479—483.
Sal'nikov A. G., 1962 = *Iz istorii torgovyh svjazej drevnih poselenii poberež'e Dnestrovskogo Limana s Greciej*, MASP, 4, Odessa, p. 61—72.
Semenov S. A., 1963 = Comunicare la a 3-a sesiune a Societății arheologice din Odessa, Kerci (apud D. B. Šelov, 1975, p. 136. n. 11.
Šelov D. B., 1975 = *Keramičeskie klejma iz Tanaisa III—I vekov do n.é.*, Moscova.
Šelov-Kovedžaev T. V., 1986 = *Histoire et état actuel de l'épigraphie céramique grècque (amphores et tuilles) en Union Soviétique*, BCH, Suppl. 13, p. 9—29.
Škorpil V. V., 1914 = *Datirovannye keramičeskie nadpisi iz Zelenskogo kurgana*, IAK, 51, Petrograd, p. 119—129.
Vasilenko V. A., 1971a = *K voprosu o datirovke sinopskih klejm*, SA, 3, p. 245—250.
— 1971b = *Drevnegrečeskie keramičeskie kleijma, najdennye na vostočnom beregu Dnestrovskogo Limana*, MASP, 7, p. 137—149.
— 1972 = *Keramičeskie klejma iz antičnyh poselenii na poberež'e Dnestrovskogo limana kak istočnik dlja izučenija torgovyh svjazej Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja s grčeskim mirom (V—III vv. do n.é.)*, autoreferat dizertație. Moscova.
Zedgenidze A. A., 1976 = *Issledovanija severo-zapadnogo učastka antičnogo teatra v Hersonese*, KS, 145, p. 28—34.

PROBLEME DER CHRONOLOGIE DER GESTEMPELTEN SINOPE-AMPHOREN AUS DER IV. GRUPPE (B. N. GRAKOV)

ZUSAMMENFASSUNG

Einen besonderen Platz unter den exportierenden Zentren der alten Welt nimmt die milesische Kolonie Sinope ein, wobei das Studium der in dieser Stadt produzierten gestempelten Ziegel und Amphoren besonderes Interesse erweckte (ungefähr 10 000 Stempel sind bis heute aufgezählt worden). Der sowjetische Gelehrte B. N. Grakov hat 1929 und 1954 als erster sechs chronologische Gruppen der Sinope-Stempel festgestellt, die bis zur Zeit ungeändert geblieben sind, obwohl dafür neue chronologische Grenzen vorgeschlagen wurden (Tabelle 1).

Jede neue Chronologie steigert die Anzahl der Jahre jeder einzelnen Gruppe sowie der gesamten Periode (von 230 bis 270 Jahre). Doch läßt sich in der letzten Zeit die Tendenz spüren, jede Gruppe auf die Anzahl der bekannten Astynomen zu reduzieren, soweit die Erscheinung neuer Astynomennamen unwahrscheinlich ist. Grakov selbst wartete auf Ver-

besserungen seiner Listen, die in ihrer ursprünglichen Form folgendermaßen aussahen : I. Gr. — 24 Namen ; II. Gr. — 41 Namen ; III. Gr. — — 29 Namen ; IV. Gr. — 22 Namen ; V. Gr. — 30 Namen ; VI. Gr. — 46 Namen. Es kommen 6 Namen mit unpräzisierter Stellung zwischen der II. und der IV. Gruppe und 16 Namen zwischen der V. und der VI. Gruppe hinzu. Insgesamt zählt man 214 Namen, die eine Zeitspanne von ca. 230 Jahren vom Ende des 4. Jhs. (danach von der Mitte desselben Jhs.) bis 70 v.u.Z. (römische Eroberung der Stadt) abdecken.

Grakov hat nur mit verhältnismäßig wenigen Stempeln gearbeitet (ca. 1630 von den ca. 2 500 in seiner Zeit publizierten Stempeln), darunter viele Duplikata. Inzwischen ist die Anzahl der Kombinationen Astynom-Produzent beträchtlich angestiegen, während die Änderungen in den Astynomenlisten, die besonders V. I. Cehmistrenko zu verdanken sind minimal erscheinen (einige Beispiele S. 32.).

Nicht minder als 45 Namen (Grakov, Register, S. 182—189) waren in der Literatur oder in den vom Vf. behandelten Sammlungen nur durch je ein einziges Exemplar bezeugt (am Öftesten fragmentarisch) ; demnach soll die Zuschreibung dieser Namen im Lichte der neuen Funde erneut überprüft werden.

Es ergibt sich daraus, daß weder die Einordnung noch die absolute chronologische Ansetzung der Sinope-Stempel ohne die Überprüfung jeder einzelnen Astynomengruppe und der Abfolge der Astynomen innerhalb der Gruppen durchgeführt werden kann. Möglich ist im Moment nur eine gestaffelte Untersuchung jeder Gruppe. Nichtsdestominder erweist sich die Behandlung der gut datierten archäologischen Komplexe unentbehrlich ; 25 solcher Funde werden hier behandelt (S. 33—36).

Im Lichte der Komplexe 19—25 kann man die Gruppen V—VI von der Mitte (womöglich vor der Mitte) des 3. Jhs. bis in das erste Viertel des 2. Jhs. (183 v.u.Z.) ansetzen, was die von Cehmistrenko vorgeschlagene absolute Chronologie der gesamten Stempel (ca. 370/360—185/175 v.u.Z., d.h. max. 195 — min. 175 Jahre) bestätigt. Diesen Stempeln geht die Gruppe der Stempel mit Töpfernamen und Stadtwappen voraus, die von demselben Vf. ca. 370—360 datiert wurde. Dabei ist zu beachten, daß Grakovs Anzahl von Astynomennamen (214) zu groß und daß die Zusammenstellung der 6 Gruppen zu revidieren ist.

Es gibt dafür folgende Voraussetzungen : 1. es ist schwer anzunehmen, daß neue Astynomennamen erscheinen werden ; 2. die chronologische Abfolge der von Grakov festgestellten Gruppen wird (V und VI ausgeschlossen) von den archäologischen Funden bestätigt ; 3. die typologische Entwicklung des Stempelformulars ist uns in großen Zügen bekannt ; obschon nicht zeitlich uniform, ist sie einer allgemeinen Tendenz unterstellt ; 4. die Variationen im Stempelformular unter demselben Ast. sind auf die Werkstättenbesitzer und auf die Schneider der Stempel zurückzuführen, was dennach erlaubt : a. die Anzahl der jährlich tätigen Schneider einzuschätzen ; b. die Produzenten innerhalb der Werkstätten einzuordnen und die Gleichnamigen zu separieren ; c. die Abfolge der Schneider innerhalb jeder Werkstatt zu verfolgen und daher durch kombinatorische Analyse die Ast. zu ordnen ; 5. innerhalb der III. und IV. Gr. sind die Hauptsymbole vom Astynomennamen abhängig ; da die Varianten desselben Symbols auf die Stempelschneider zurückzuführen

sind, kann die Einordung der Ast. in eine der Gruppen aufgrund der bekannten Synchronismen Ast.—Produzent festgestellt werden.

Zunächst nahmen wir uns vor, aufgrund der Sammlungen des Arch. Instituts Bukarest und der publizierten Exemplare von Tomis und Kallatis (ca. 600 Stempel, darunter 367 leitende Typen), die Stempel aus der IV. Gruppe einzuordnen.

Wichtigste Erbgebnisse unserer Untersuchung:

1. Feststellung der Liste der Ast. aus der IV. Gr.: 23 Ast., darunter 18 mit bekannten Vaternamen (nur 3 bei Grakov). 2 Ast. aus der III. Gr., 2 unpräzisierte aus den Gr. II—IV und 5 aus den Gr. V—VI erwiesen sich als Mitglieder der IV. Gr.

2. Identifizierung aller Varianten des Stempelformulars.

3. Einordnung der Ast. innerhalb der Gr. (dazu auch die letzten 4 Ast. aus der III. Gr.).

4. Zuschreibung der Stempel mit Produzentennamen gewisser Astynomen aus der IV. Gr.

5. Klärung der Entwicklung der Stempel innerhalb der IV. Gr. aufgrund folgender Elemente: a. zeitliche Entwicklung aller Formularvarianten; b. Frequenz der Abkürzungen; c. Frequenz des Gebrauchs des Nominativs und des Genetivs; d. Scheidung der gleichnamigen Produzenten und Zusammensetzung der Liste der bekannten Produzenten (ca. 125 gegenüber 49 bei Grakov); e. Feststellung der Rolle der Schneider (wandernde Handwerker, die Stempel für verschiedene Werkstätten anfertigten); f. Identifizierung mehrerer Symboltypen: 1. einheitliche Symbole für alle Prod. unter einem Ast.; 2. „Grundsymbole", die von jedem Schneider oder Prod. unterschiedlich interpretiert wurden; 3. veränderliche Symbole bei demselben Ast. (2 Fälle); 4. zusätzliche Symbole (des Töpfers oder Werkstattbesitzers).

6. Die Merkmale der Sinope-Stempel aus der IV. Gr. weisen auf ein demokratisches Regime hinsichtlich der Tätigkeit der Töpferwerkstätten in jener Zeit hin. Außer den griechischen Bürgern der Stadt arbeiteten in den Werkstätten auch zahlreiche Fremde — Griechen oder „Barbaren". Die Ast. spielten in der Amphorenproduktion eine mindere Rolle.

7. Was die absolute Chronologie anbelangt, enthält die IV. Gr. 22—23 Jahre und ist ca. 282—260 v.u.Z. datierbar.

In der Zukunft beabsichtigen wir, auch die Gr. V—VI zu behandeln, wofür man in den rumänischen Sammlungen über einen ausreichenden Fundstoff verfügt.

CUPTOARE DE ARS CERAMICĂ ȘI ȚIGLE LA STOLNICENI-BURIDAVA

de GH. BICHIR

I. CUPTOARE DE ARS CERAMICĂ

În cadrul așezării romane de la Stolniceni-Rîmnicu Vîlcea, identificată cu Buridava, cu ocazia săpării unor canale ce trebuiau să facă legătura între prizele nr. 1 și nr. 2 (stații de pompare a apei din Olt) și Combinatul Chimic Govora, s-au descoperit fortuit, de către muncitori, patru cuptoare de ars ceramică [1], situate toate în apropierea rîului Olt, respectiv în partea de est a așezării.

Primul cuptor (notat de noi cu nr. 1), din care a rămas ne distrus numai focarul, a fost descoperit, în toamna anului 1966 [2], înainte de a începe noi săpăturile, al doilea, păstrat aproape întreg, în primăvara anului 1973, iar cuptoarele nr. 3 și nr. 4, distruse aproape complet, în primăvara anului 1982. Din aceste două cuptoare, situate la 12 m distanță unul de altul, n-am mai găsit, la venirea noastră pe teren, decît baza focarelor și fragmente din plăcile perforate (grătare) și camerele de ardere a vaselor și bine înțeles pămîntul ars la roșu din jurul acestor complexe. Subliniem faptul că la cuptorul nr. 3 s-au găsit și fragmente de țigle lipite cu lut, ce proveneau sigur de la pereții camerei de ardere. Probabil că dărîmîndu-se, aceasta a fost reparată și pentru a-i da mai multă rezistență s-au folosit țigle. Dacă trei dintre cuptoare nu ne permit să reconstituim decît ipotetic tipul de cuptor, în schimb, la cuptorul nr. 2 am putut face observații complete în teren, întrucît am venit la fața locului înainte ca el să fie distrus [3].

Cuptorul nr. 2, descoperit în martie 1973, la 9 m distanță de malul abrupt al Oltului, avea forma tronconică și pe una din laturi s-a păstrat aproape întreg. Dealtfel pe teren am găsit și părțile distruse, așa încît, cu excepția înălțimii camerei de ardere a vaselor totul poate fi restituit cu exactitate. El se compunea din focar, grătar și camera de ardere a vaselor (fig. 1). Focarul, săpat în pămînt viu, avea forma tronconică, cu diametrul la bază de 1,55 m, iar în partea superioară (spre grătar) de 1,68 m; în mijlocul lui se afla un pilon rectangular (făcut din pietre de rîu) cu laturile de 0,42 × 0,36 m și înălțimea de 0,66 m. Vatra focarului se afla la adîncimea de 1,60 m, față de nivelul actual al solului. Lărgimea gurii focarului (pe unde se alimenta cu lemne) era de 0,58 × 0,65 m, iar în fața ei s-a dat de groapa fochistului de formă dreptunghiulară, cu col-

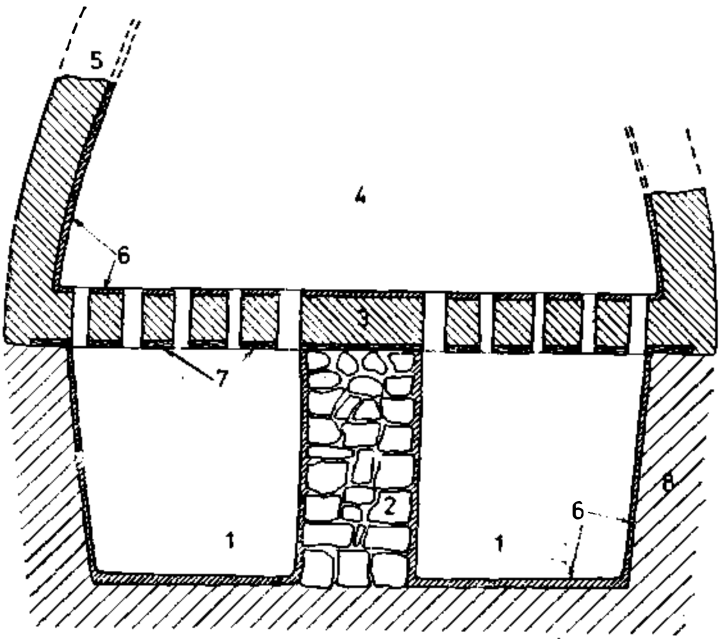
1 Întrucît terenul era vara cultivat, deoarece este vorba de loturi personale ale cetățenilor (grădini), constructorii Combinatului Chimic lucrau toamna (după strîngerea recoltei) și primăvara (înainte de arat), cînd Șantierul arheologic nu funcționa.

2 Gh. Petre, SCIV, 19, 1968, 1, p. 147—157.

3 Întrucît constructorii lucrau la săparea canalelor în perioadele amintite în nota 1, distrugînd chiar zidurile de la unele edificii romane, așa cum s-a întîmplat printre altele cu termele mici (nr. 2), fără a ne anunța pe noi, sau Muzeul din Rîmnicu Vâlcea, așa cum ar fi fost legal, am însărcinat un localnic cu supravegherea acestor lucrări, care să ne anunțe de orice descoperire.

S C I V A, tomul 40, nr. 1, București, ianuarie—martie 1989, p. 45—56

țurile rotunjite (cu dimensiunile de 0,60 × 1,20 m), mai adîncă decît nivelul vetrei cu 0,45 m; în ea s-a găsit cenușă și cărbune. Folosirea intensă a cuptorului este indicată atît de pereții focarului, zgurificați, cît și de faptul că pămîntul din jurul lui era ars la roșu pe o grosime de circa 0,15 m.

1 camera de foc
2 pilonul central
3 platforma (grătarul) de susținere a vaselor
4 camera de ardere a vaselor
5 peretele camerii de ardere
6 lutuială interioară cu lut fără pleavă
7 urmele vergelelor de la baza grătarului
8 pămîntul „viu" ars la roșu

Fig. 1. Stolniceni — Buridava, secțiune prin cuptorul de ars ceramică nr. 2.

Placa de susținere a vaselor (grătarul), groasă de 0,17—0,18 m, avea forma aproape circulară, cu dimensiunile de 1,75 × 1,80 și a fost făcută din lut amestecat cu pleavă, pe un cofraj de nuiele, acestea din urmă dispuse radiar pe pilon și marginea peretelui focarului, pe o lățime de 0,12 — 0,15 m. Diametrul găurilor (care perforau placa) oscila în jur de 0,05—0,06 m. Din cauza combustiei puternice, grătarul era zgurificat.

Camera de ardere a vaselor, păstrată pe o înălțime de 0,60 m, avea forma tronconică (fig. 1) și a fost construită ca și grătarul din lut amestecat cu pleavă. Partea superioară a camerei de ardere, deși nu s-a păstrat, trebuia să fi fost deschisă, pentru a se putea introduce vasele, care, după ce erau așezate în cuptor, se acopereau cu un strat de cioburi, ce indicau gradul de ardere al vaselor. Probabil că la fel a fost și cuptorul nr. 1,

descoperit în 1966, în același sector. El nu a putut avea „forma circulară cu cupolă", așa cum consideră Gh. Petre [4]. Așa încît, reconstituirea făcută, fără a lăsa loc pentru introducerea vaselor în camera de ardere [5], arată că autorul n-a putut face observații în teren, dată fiind natura descoperirii. Neconformă cu realitatea este și părerea că în cuptorul nr.1 au fost arse *împreună* [6] vase lucrate la roată și vase modelate cu mîna, la fel vasele arse la cărămiziu și la cenușiu, adică întreaga ceramică adunată din zona cuptorului și publicată [7]. Ea n-a putut fi găsită în cuptor, deoarece nu s-a păstrat camera de ardere a vaselor ! Or, este cunoscut că vasele lucrate cu mîna nu erau puse împreună cu cele modelate la roată, în aceeași șarjă, la fel, vasele ce trebuiau arse la roșu cu cele cenușii, căci este știut că vasele roșii (cărămizii) erau supuse unei arderi oxidante, iar cele cenușii erau arse inoxidant, astupîndu-se atît partea superioară a cuptorului („se înăbușea cuptorul") cît și focarul.

În cuptorul cercetat de noi n-am descoperit vase întregi, dar știm că ultima șarjă de vase puse în cuptor a fost arsă oxidant la roșu, așa cum arată fragmentele găsite în el ; noi am găsit și fragmente ceramice cenușii, dar acestea erau arse toate secundar și făceau parte din „capacul" cuptorului (cioburile care se puneau deasupra pentru a indica gradul de ardere al vaselor). La fel, nu subscriem la părerea lui Gh. Petre că țiglele găsite în zona cuptorului nr. 1 provin de la acoperișul ce proteja acest complex [8], întrucît nu s-au făcut observații în teren și nici noi n-am constatat acest lucru la celelalte cuptoare, așa încît, este posibil ca tegulele să provină de la o altă construcție din jur, sau să fi fost folosite la repararea camerei de ardere a vaselor, ca la cuptorul nr. 3, ori la căptușirea camerei de ardere a vaselor, ca la cuptorul nr. 5 de la Micia, ce este aproape identic ca formă și tehnică de lucru [9].

Datorită observațiilor făcute în teren, putem spune că trei dintre cuptoarele de la Stolniceni — Buridava au fost de tipul cu pilon central (cuptoarele nr. 1, nr. 2 și nr. 4), iar unul (cuptorul nr. 3) de tipul cu perete median, ca să folosim tipologia făcută de noi cu mai bine de două decenii în urmă [10], care ulterior a fost acceptată de toți cercetătorii [11]. La cuptorul nr. 1, pilonul central de susținere a grătarului a fost probabil din lut cruțat, așa cum crede autorul care l-a publicat, în schimb, la cuptorul nr. 2 el era din pietre de rîu, iar la cuptorul nr. 4, a fost făcut din lut amestecat cu pleavă (chirpici), lucru cunoscut și la alte cuptoare de

[4] Gh. Petre, *op. cit.*, 147.

[5] *Ibidem*, p. 147 și fig. 5. Greșeala a fost luată ca bună și de alți cercetători. Vezi O. Floca, St. Ferenzi, L. Mărghitan, *Micia. Grupul de cuptoare romane pentru ars ceramică*, Deva, 1970, p. 44—45, fig. 19. Se va cita mai departe O. Floca și colab.

[6] Vezi Gh. Petre, *op. cit.*, p. 156, idee acceptată și de O. Floca și colab. *op. cit.*, p. 46.

[7] Material care, în treacăt fie spus, nici nu este contemporan în totalitatea lui. La fel se spune că în cuptorul nr. 1 s-a găsit și un instrument medical de bronz (în text la Gh. Petre „o unealtă de bronz în formă de cuțit lancelat, cu dublu tăiș folosit probabil pentru executarea unor sculpturi pe vasele nearse", vezi *op. cit.*, p. 154 și fig. 5/5), care nu poartă urme ale contactului cu focul și provine desigur din stratul de cultură ca și cea mai mare parte a ceramicii ilustrate.

[8] Gh. Petre, *op. cit.*, p. 147.

[9] O. Floca și colab., *op. cit.*, p. 40—42, fig. 18.

[10] Cf. Gh. Bichir, SCIV, 17, 1966, 3, p. 489—509.

[11] Vezi O. Floca și colab., *op. cit.*, în special p. 73 ; D. Berciu și colab., Thraco-Dacica, 6, 1985, p. 171—172 etc.

acest fel, cum este cazul celui de la Zorleni—Vaslui, ce se datează în sec. IV e.n. [12]. În schimb, la cuptorul nr. 3, peretele median a fost realizat din pămînt cruţat (baza lui s-a păstrat *in situ*), ai cărui pereţi, ca şi ai focarului, au fost lipiţi (făţuiţi) cu lut.

Subliniem faptul că la toate cuptoarele din Dacia, de tipul celor de la Stolniceni—Buridava, camera de ardere a vaselor („carcasa") era făcută fie numai din lut, fie avea interiorul căptuşit cu ţigle ca la Micia, cuptorul nr. 5, sau era construită din fragmente de cărămidă, legate cu lut, şi totul făţuit, ca la Tibiscum, iar atunci cînd se reparau se foloseau bucăţi de ţigle cum este cazul la Stolniceni, cuptorul nr. 3.

În afară de cuptoarele nr. 1, nr. 2 şi nr. 4 de la Stolniceni—Buridava, pe teritoriul provinciei Dacia s-au mai descoperit cuptoare cu pilon central la: Sucidava [13], Slăveni [14], Drobeta [15], Cristeşti [16], Apulum [17], Potaissa [18], Blandiana [19], Tibiscum [20], iar cu perete median la: Stolniceni—Buridava, cuptorul nr. 3, Locusteni I [21], Cluj Napoca (cartierul Mănăştur, două cuptoare [22]). Deci se constată că în provincia Dacia, cuptoarele de tipul cu pilon central sînt mai numeroase decît cele cu perete median. La toate cuptoarele, peretele median (ce susţinea grătarul şi împărţea camera de foc în două) era făcut din pămînt cruţat, adesea acoperit cu lipitură, ca la cuptorul nr. 3 de la Stolniceni—Buridava. La celălalt tip, pilonul central era realizat, fie din pămînt cruţat, lipit cu lut sau nu (Stolniceni—Buridava cuptorul nr. 1, Micia cuptorul nr. 5, Apulum, Cristeşti), fie din lut amestecat cu pleavă (Stolniceni—Buridava cuptorul nr. 4), fie din pietre de rîu (Stolniceni cuptorul nr. 2), ori era făcut din bucăţi de cărămizi, ţigle şi olane, legate cu lut ca la Tibiscum şi Potaissa. Forma pilonului central, ce susţinea grătarul, era cilindrică (Stolniceni—Buridava cuptorul nr. 1, Cristeşti etc.) ovală (Stolniceni—Buridava cuptorul nr. 4), tronconică (Micia cuptorul nr. 5) sau pătrată (Stolniceni—Buridava cuptorul nr. 2, Apulum, Cristeşti, Tibiscum etc.).

Asemenea cuptoare s-au descoperit şi în aşezări daco-romane din sec. IV, de pe fostul teritoriu al provinciei Dacia, la Mugeni (jud. Harghita) [23] un cuptor cu perete median, un altul, de acelaşi tip, la Grădinari—

[12] V. Palade, Mem. Antiq. 1, 1969, p. 343.

[13] D. Tudor, *Sucidava*, Craiova, 1974, p. 66. Reconstituirea camerei de ardere a vaselor de la fig. 12, fără a lăsa loc pentru introducerea vaselor, nu este corectă; idem OR[4], p. 76, fig. 18.

[14] G. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, p. 140.

[15] *Ibidem*. Tot aici G. Popilian vorbeşte şi de cuptorul de la Bumbeşti, care după părerea autorului săpăturilor ar fi de ars olane şi nu ceramică. Vezi E. Bujor, Materiale, 10, 1973, p. 108 şi fig. 2.

[16] La Cristeşti ne referim la cuptoarele rotunde. Vezi Al. Férenczi, ACMIT, 1 (1926—1928) 1929, p. 216—217; A. Filimon, Revista de preistorie şi antichităţi naţionale, 1940, 2 — 4, p. 91—92; D. Popescu, Materiale, 2, 1956, p. 155. Şi aici este vorba de un întreg cartier de olari. Cuptoarele în discuţie au pilonul făcut din pămînt cruţat, de formă cilindrică sau pătrată.

[17] I. Berciu, Apulum, 3 (1947—1948), 1958, p. 180—188, fig. 1—3; Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 506.

[18] I. Mitrofan, ActaMN, 6, 1966, p. 517. Informaţii suplimentare de la I. Mitrofan.

[19] I. Berciu, *op. cit.*, p. 180, nota 3; O. Floca şi colab., *op. cit.*, p. 91.

[20] Doina Benea, Materiale, 1983, p. 308—309.

[21] Este vorba de aşezarea din sec. II—III, contemporană necropolei. Cf. G. Popilian, *op. cit.*, p. 140.

[22] O. Floca, şi colab., *op. cit.*, p. 92.

[23] Cercetări St. Ferenczi. Cf. Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 507.

Săliște (jud. Caraș Severin) [24], iar altul la Locusteni II („La Gropan") [25], în timp ce la Sighișoara—Dealul Viilor [26] s-au identificat două cuptoare, unul cu pilon central și altul cu perete median. Un cuptor, fără a i se putea preciza tipul, deoarece lipsesc datele necesare, s-a descoperit și în așezarea daco-romană de la Hodoni—Pustă [27]. Cuptoarele sînt identice cu cele din perioada anterioară, din cadrul provinciei Dacia, prezentate de noi, cu deosebirea că la construcţia, sau repararea lor, nu se mai foloseau cărămizi, ţigle sau olane.

Ambele tipuri de cuptoare sînt documentate și în mediul dacilor liberi, din sec. II—IV e.n., dar, spre deosebire de provincia Dacia, aici cuptoarele cu perete median sînt mai frecvente decît cele cu pilon central. Astfel în mediul carpic, la Butnărești, s-au descoperit șase cuptoare, cinci sînt de tipul cu perete median (nr. 1, 2, 4, 5 și 6) și numai unul (nr. 3) cu pilon central[28].

Cuptoare cu focarul despărțit printr-un perete median, ce susține grătarul (platforma perforată pe care se așezau vasele), s-au mai identificat la: Țifești—Panciu, Șcheia—Suceava (cuptoarele nr. 1 și nr. 3), Poiana—Dulcești etc., în timp ce tipul cu pilon central este întîlnit la Butnărești (cuptorul nr. 3), Piatra Neamț—Dărmănești etc. [29]

Aproximativ aceeași este situația și la dacii liberi din vest, unde un cuptor cu pilon central s-a descoperit la Zalău—Valea Mîței [30], iar cuptoare cu perete median la Satu Mare (două), Lazuri (șapte) [31] și Medieșu Aurit (13) [32], în ultimele două așezări existînd cartiere întregi de olari, ca și la Butnărești în Moldova unde s-au descoperit șase cuptoare și un important atelier de olărie, unic pînă în prezent în lumea geto-dacilor și a daco-romanilor [33].

Și în complexele culturii Militari—Chilia se cunosc ambele tipuri de cuptoare; cu perete median la Mătăsaru (două) și Colonești—Mărunţei (unu), iar cu pilon central la București—Străulești (două) [34]. Desigur că în cadrul fiecărui tip de cuptor din mediul daco-roman și cel al dacilor liberi se pot distinge anumite particularități, cum ar fi la cele cu perete median, variante cu focarele lungi ca niște canale (Medieșu Aurit, Mu-

[24] O. Bozu, *Așezarea daco-romană din sec. III—IV de la Grădiștea—Săliște*, Dare de seamă prezentată la a XX^a sesiune anuală de rapoarte, Deva, 21—22 martie 1986.

[25] G. Popilian, M. Nica, Materiale, 1983, p. 397; idem, în vol. Documente recent descoperite și informații arheologice. ASSP, București, 1984, p. 38.

[26] G. Baltag, RMM—MIA, 2, 1982, p. 46—47, fig. 5/1—2; autorul le datează în sec. IV—V e.n.

[27] A. Bejan, Doina Benea, Materiale, 1983, p. 388.

[28] Gh. Bichir, *Cultura carpică*, București, 1973, p. 58—59. Se va cita mai departe *Cultura*; idem, RevIst., 33, 1980, 3, p. 455; idem, Quaderni Catanesi di Studi Classici e Medievali, 4, 1982, 7, p. 43.

[29] Idem, *Cultura*, p. 52—62, unde se dau toate datele necesare.

[30] Al. Matei, ActaMP, 8, 1984, p. 237—241.

[31] Gh. Lazin, StComSatu Mare, 4, 1980, p. 133—142.

[32] S. Dumitrașcu, T. Bader, *Așezarea dacilor liberi de la Medieșul Aurit*, Satu Mare, 1967, p. 20 și urm.; S. Dumitrașcu, Crisia, 4, 1974, p. 23.

[33] Din cadrul atelierului s-au întregit peste 36 de vase. Pentru alte descoperiri făcute în el vezi Gh. Bichir, *Cultura*, p. 53—57, fig. 9—10, pl. XXXII—XXXIV, XXXVI—XXXVII.

[34] Idem, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984, p. 25—28. Se va cita mai departe *Geto-dacii*.

geni etc.), pentru ca focul să nu ardă direct sub grătar, dar asupra lor nu putem insista aici, deoarece am făcut-o în alte lucrări [35].

Deci, se poate spune în mod cert că și în lumea dacilor liberi avem de-a face cu un meșteșug dezvoltat și nu se mai poate vorbi de o producție casnică a olăriei [36], întrucît în cuptoare se ardea și ceramica lucrată cu mîna, încă din La Tène. Diferite, oarecum, de cele două tipuri prezentate, este cuptorul de la Arad—Ceala, care între focar și camera de ardere a vaselor are o cameră intermediară, ce nu comunică nici cu focarul și nici în exterior nu are nici un orificiu [37]. Această cameră îndeplinea, în linii generale, aceeași funcție pe care o aveau focarele lungi de la Medieșu Aurit și anume de a nu permite focului să ardă direct sub camera în care erau așezate vasele, menținînd o temperatură constantă.

O altă excepție o constituie un cuptor de mici dimensiuni, identificat la Sucidava, a cărui placă perforată (grătar) nu era susținută nici de pilon central, nici de perete median, ci de trei pilaștri, alipiți de pereți (fiecare realizat din cîte șase chirpici) și avea orificii pentru pătrunderea căldurii numai în apropierea pilaștrilor, iar camera de ardere a vaselor, făcută tot din lut (chirpici), era mai largă decît focarul cu 0,25 m; ea avea diametrul de 1,25 m, iar focarul numai de 1 m [38]. Analogii putînd fi găsite în cartierul olarilor de la Aquincum [39]. Existența altor mici detalii la alte cuptoare cum ar fi „ferestrele” și „coșul de aerisire” [40] rămîn să fie precizate de noi descoperiri. Tipurile de cuptoare cu pilon central și perete median, cunoscute în mediul dacilor liberi și al daco-romanilor, s-au perpetuat și în cadrul culturii Sîntana de Mureș—Cerneahov. Pe teritoriul României, în cadrul culturii Sîntana de Mureș se cunosc în prezent circa 20 cuptoare de ars vase. Astfel, tipul de cuptor cu perete median este întîlnit în așezările de la Botoșani—Dealul Cărămidăriei, Trușești „pe Cuha” (cuptorul nr. 2), Cucuteni—Băiceni, așezarea din punctul Laiu, Ionășeni, Sf. Gheorghe-Ozun (cuptorul 1), București—Crîngași etc., iar tipul cu pilon central la Glăvăneștii Vechi, Trușești „pe Cuha” (cuptorul nr. 1), Cucuteni—Băiceni, așezarea de la Siliște, Zorleni, Dumbrăveni (jud. Vrancea), Ileana (jud. Călărași), Independența (jud. Călărași), București—Fundenii Doamnei etc. [41].

Este interesant de subliniat că la Trușești s-au descoperit două cuptoare, care erau deservite de aceeași groapă de olar, deși cuptorul nr. 1 era de tipul cu pilon central, iar cuptorul nr. 2 de tipul cu perete median [42]. Acest lucru ilustrează cum nu se poate mai bine contemporaneitatea celor două tipuri de cuptoare în așezarea de pe „Cuha” și respectiv în cadrul culturii Sîntana de Mureș. Lucru bine precizat și în cul-

[35] Cf. *supra* notele: 10, 29, 34.

[36] Vezi I. Ioniță, ArhMold, 6, 1966, p. 219 și nota 113, care influențat de alți cercetători susține acest lucru.

[37] Gh. Bichir, SCIV, 17, 1966, 3, p. 507; E. Dörner, *Urme ale culturii materiale dacice pe teritoriul arădean*, Arad, 1968, p. 24, fig. 15.

[38] D. Tudor, *Sucidava*, p. 66—67, fig. 11; tipul 3 la G. Popilian, *op. cit.*, p. 142.

[39] Cf. B. Kuzsinszky, Budapest Régiségei, 11, 1932, p. 59, fig. 40; G. Popilian, *op.cit.*, p. 142.

[40] Vezi M. Constantiniu și I. Panait, București, 6, 1968, p. 54.

[41] Vezi trimiterile la Gh. Bichir, SCIV, 17, 1966 3, p. 505—509; O. Floca și colab., *op. cit.*, p. 93—94; M. Comșa, VranceaStCom, 4, 1981, p. 89—93.

[42] M. Petrescu-Dîmbovița și colab., SCIV, 6, 1955, 1—2, p. 174—175.

tura carpică la Butnăreşti, unde sînt prezente ambele tipuri, ca şi în cadrul provinciei romane Dacia la Stolniceni—Buridava. Interesant de subliniat este faptul că în toate aşezările mai sus menţionate, grătarele cuptoarelor au fost construite pe un cofraj de nuiele. Este limpede că cei care au conservat această tehnică de lucru şi în cadrul provinciei Dacia şi în cultura Sîntana de Mureş au fost autohtonii daci, iată de ce socotim improprie denumirea de cuptoare de tip roman pe care o folosesc unii cercetători sovietici, pentru cuptoarele din cadrul culturii Sîntana de Mureş—Cerneahov [43], deoarece cuptoarele de acest tip erau cunoscute în spaţiul carpato-danubiano-pontic cu mult timp înainte de pătrunderea romanilor aici [44].

Astfel, în La Tène-ul geto-dacic se cunosc cuptoare cu perete median la Poiana Tecuci [45], Poiana Dulceşti în punctul „La Broşteanu" [46], Bucureşti—Căţelu Nou [47], iar cu pilon central la Bîtca Doamnei [48], Deva (str. Petru Maior) [49] şi Ocniţa [50], cele mai vechi datîndu-se în sec. III î.e.n. (Poiana Tecuci), iar restul în intervalul dintre sec. II î.e.n. — I e.n.

Ne reţine atenţia faptul că toate sînt de formă circulară şi au focarele şi peretele median realizate în pămînt cruţat, iar camerele de ardere a vaselor şi grătarele din lut amestecat cu pleavă, în schimb, pilonul central este, fie din pămînt cruţat (Bîtca Doamnei, Deva), fie din lespezi de piatră (Ocniţa).

Asemănările dintre cuptoarele din La Tène şi cele din sec. II-IV e.n. sînt atît de frapante (în ceea ce priveşte forma cît şi tehnica de lucru), încît dacă n-ar exista materialele de datare, n-ai putea spune că un cuptor este La Tène (vezi Bucureşti—Căţelu Nou) sau din sec. IV (vezi Bucureşti —Crîngaşi ca să ne referim la aceeaşi localitate). La fel cuptorul nr. 2 de la Stolniceni—Buridava, în afară de formă, are şi pilonul central construit din piatră ca la Ocniţa (Buridava dacică) [51]. Este limpede că după distrugerea, în timpul luptelor din primul război dacic, a Buridavei dacice de la Ocniţa, parte din populaţie a fost mutată în aşezarea nou întemeiată pe malul Oltului, ce va căpăta şi denumirea de Buridava (romană) [52] şi oamenii veniţi aici au adus obiceiul construirii cuptoarelor de ars ceramică, în care vor lucra alături de meşterii romani, însuşindu-şi procedee tehnice noi şi modelînd în special forme romane. Unii dintre ei, reproducînd la roată chiar ceaşca dacică şi vasul borcan cu brîu alveolar [53].

[43] M. A. Tihanova, SA, 1957, p. 181 ; E. A. Rikman, MIA Chişinău, 1960, p. 199 etc. După apariţia studiului nostru din SCIV, 17, 1966, 3, Tihanova a renunţat a le mai numi de tip roman (vezi KS Moscova, 133, 1973, p. 129—137 şi nota 19 unde ne dă dreptate nouă. Vezi M. A. Tibanova, lucrările mai sus citate ; A. Braicevskaja, MIA, 82, 1960, p. 157, fig. 10 ; G. B. Fedorov, MIA, 89, 1060, p. 125, fig. 16 şi pl. 23 ; E. A. Rikman, *op. cit.*, p. 199—200, fig. 6—7 etc.

[44] Cf. Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 504—509.

[45] *Ibidem*, p. 506 ; R. Vulpe, şi colab., SCIV, 1,1950, 1, p. 50.

[46] Gh. Bichir, *Cultura*, p. 59.

[47] *Ibidem* ; V. Leahu, CAB, 1, 1963, p. 30 fig. 19—20.

[48] C. Mătasă şi colab., Materiale, 7, 1961, p. 340 ; Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 59.

[49] O. Floca, Apulum, 9, 1971, p. 263—170, fig. 2 şi 3. Cuptorul nu este cu perete median cum spune în text autorul (p. 266), ci cu pilon central de formă rectangulară (cf. Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 59).

[50] D. Berciu, şi colab., Thraco-Dacica, 6, 1985, p. 168—183.

[51] *Ibidem*.

[52] Cf. Gh. Bichir, Buridava, 4, 1982, p. 52—53 ; idem, Studii Vîlcene, 6, 1983, p. 12.

[53] *Ibidem*.

Cuptoare de ars ceramică se cunosc în epoca La Tène şi în primele secole ale erei noastre şi în afara teritoriului locuit de geto-daci, în mediul celtic şi vandalic, dar toate sînt de tipul cu perete median, avînd în mod obişnuit focarele lungi, în genul celor de la Mediuşu Aurit [54]. Cît despre cuptoarele de tip roman s-a scris mult în literatura de specialitate şi nu vrem să insistăm asupra lor [55].

În regiunile noastre, cele mai vechi cuptoare, avînd în general aceeaşi formă şi construite în aceeaşi tehnică, ca cele geto-dacice, se întîlnesc la Histria, unde în sectorul Z_2 s-au descoperit în stratul de cultură arhaic (sec. V—IV î.e.n.) patru cuptoare, iar în sectorul X, în stratul elenistic (sec. II—I î.e.n.) un cuptor [56]. Toate aveau camerele de ardere şi grătarele făcute din lut amestecat cu pleavă (chirpici), iar focarele de formă cilindrică ca şi pilonul central erau realizate din pămînt cruţat. Vatra camerei de foc era plană la cuptoarele din epoca arhaică şi albiată la cel elenistic. Aşa încît, preluarea de către geto-daci a unor influenţe greceşti, în sistemul de construcţie a cuptoarelor de ars ceramică cu pilon central este posibilă.

Revenind la Stolniceni—Buridava trebuie spus că în zona unde s-au identificat cele patru cuptoare de ars ceramică (altele în mod cert mai sînt încă în pămînt) s-a descoperit, tot fortuit, un puţ din care se scotea apa necesară olarilor, întrucît, în această zonă terasa Oltului este înaltă şi abruptă şi a lua apă direct din Olt era anevoios. Puţul avea forma cilindrică şi n-a fost căptuşit cu pietre sau loazbe de lemn în interior, ci doar la bază a avut un ghizd din loazbe de stejar, pentru a proteja izvorul, aşa cum am putut constata făcînd cercetări ulterior la faţa locului. În interiorul lui, muncitorii ce au lucrat la priza nr. 2, au găsit mai multe vase cu toartă şi un fragment de funie de cînepă (cu care se scotea apă din puţ) ce le-au predat lui A. Dumitraşcu de la Muzeul din Rîmnicu Vîlcea, care a venit la faţa locului şi-a mai adunat unele materiale pe care le va publica, fapt pentru care nu dăm alte detalii.

Asemenea puţuri ce deserveau centre meşteşugăreşti, romane, s-au mai descoperit pe teritoriul Daciei la Romula şi Slăveni [57], iar în Pannonia la Aquincum, în apropiere de Dunăre, acestea din urmă căptuşite cu bîrne de lemn [58].

În ceea ce priveşte părerea că la Stolniceni—Buridava s-ar fi păstrat şi numele a doi olari, pornindu-se de la unele litere incizate pe două „vase" (fragmentare) de uz comun, descoperite fortuit în cadrul aşezării, lucrurile nu sînt chiar aşa de sigure cum s-a susţinut de către D. Tudor şi G. Popilian [59].

[54] Vezi documentaţia la Gh. Bichir, SCIV, 17, 1966, 3, p. 504; idem, *Cultura*, p. 59.
[55] Vezi trimiterile la O. Floca şi colab. *op. cit.*, passim şi G. Popilian, *op. cit.*, p. 139—145.
[56] Vezi trimiterile în lucrările citate *supra* la nota 54.
[57] G. Popilian, *op. cit.*, p. 144—145.
[58] B. Kuzsinszky, *op. cit.*, p. 25—47, 391; O. Floca şi colab., *op. cit.*, p. 82. Puţuri cu ghizd de lemn s-au descoperit şi în unele aşezări getice din La Tène, la Ciolăneştii din Deal (cf. M. Petrescu-Dîmboviţa şi S. Sanie, ArhMold, 7, 1972, p. 241 şi urm) şi Iepureşti, jud. Giurgiu, la sud-vest de Bucureşti (cercetări Gh. Bichir). Un puţ s-a identificat şi în aşezarea de tip Militari-Chilia de la Bucureşti—Străuleşti (cf. M. Constantiniu, SCIVA 31, 1980, 1, p. 149—152; Gh. Bichir, *Geto-dacii*, p. 13), iar altul din sec,. IV e.n la Ghermăneşti—Banca, jud. Vaslui (cf. V. Palade, SCIVA, 29, 1978, 3, p. 407—421).
[59] Vezi datele la G. Popilian, *op. cit.*, p. 129; 130 şi 145.

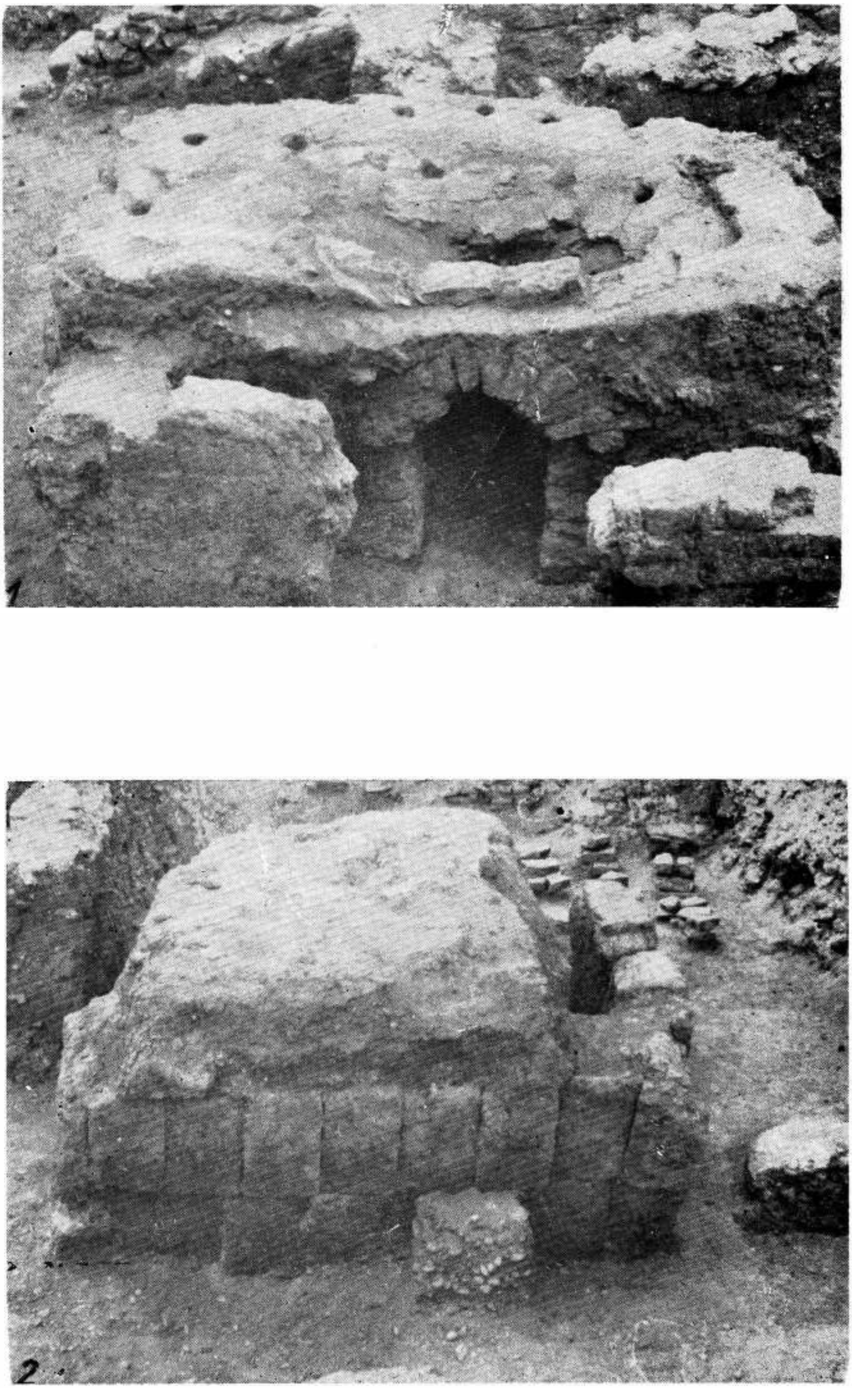

Fig. 2. Stolniceni — Buridava, cuptorul de ars ţigle după dezvelire, cu zidul din **faţă** şi canalul nr. 1, distruse în parte (1).

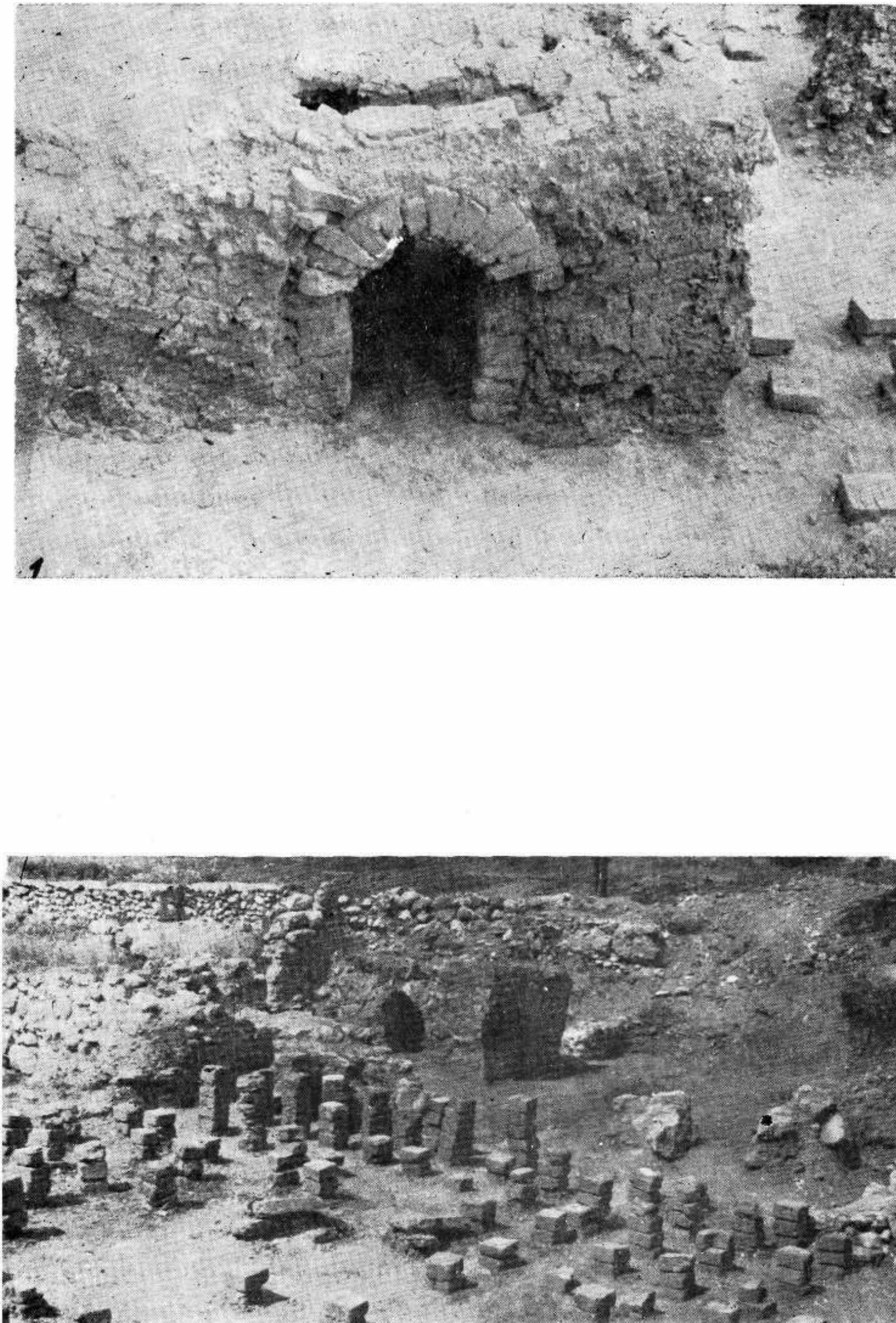

Fig. 3. Stolniceni—Buridava, cuptorul de ars ţigle, cu peretele şi gura de foc de la canalul 2.

Astfel, pe un ciob lucrat din pastă obişnuită şi ars la cenuşiu, se păstrează două litere *VR* legate între ele şi în faţa lui *V* un început de linie ce ar putea proveni de la litera *A*, întregite de către D. Tudor în *AVR(elius)* [60]. Numai că literele au fost incizate (neglijent) după arderea vasului (înălţimea literelor întregi 0,025 m) şi în această situaţie, noi credem că este vorba mai de grabă de proprietarul vasului [61] şi nu de fabricant, care după părerea noastră ar fi trebuit să-şi scrie numele în pasta moale a vasului, înainte de ardere, aşa cum s-a constatat pe vasul descoperit la Socetu (jud. Teleorman), ca să dăm un singur exemplu, unde este vorba tot de un Aurelius, numai că aici numele este întreg — *AVRELI(V)S SILVAN(V)S*, olar ce-şi face reclamă (se laudă) că a făcut o farfurie bună *(FECIT PATELAM BONAM)* [62]. Notăm faptul că la Stolniceni, fragmente de vase ce au incizate, după ardere, una pînă la trei litere diferite apar frecvent şi noi înclinăm să credem că literele în discuţie indică fie conţinutul vasului, fie numele proprietarului.

În cel de-al doilea caz, este vorba de inscripţia *VAL* (înălţimea literelor 0,03 m), păstrată pe un vas cu două torţi lucrat tot din pastă obişnuită, dar aici literele au fost incizate înainte de arderea vasului, aşa încît, aici ar putea fi vorba de numele olarului pe care putea să-l cheme *VAL(erius)*, *VAL(erianus)*, *VAL(entinus)* etc. [63]. Sperăm ca cercetările viitoare să aducă noi date cu privire la importantul centru de olari de la Stolniceni—Buridava.

II. CUPTORUL DE ARS ŢIGLE

În campania de săpături din 1985 s-a dezvelit în sectorul C un cuptor de ars ţigle ce a suprapus, în cea mai mare parte, subsolul încăperii $C_{5/1}$ din cadrul termelor mari (nr. 1), distrugînd pilele şi zidul de NNE, din care a mai rămas un mic segment, spre gura de alimentare a cuptorului cu lemne, servind drept scaun pentru fochist (fig. 2 şi 3).

Datorită faptului că se afla la mică adîncime, faţă de nivelul actual al solului (0,30—0,40 m), camera de ardere a fost distrusă complet de plug şi muncile agricole în general, aşa încît, nu s-au mai păstrat *in situ* decît focarul şi platforma perforată pe care se aşezau ţigle şi cărămizile (grătarul), distruse în parte şi acestea (fig. 2—4). Gura de foc principală, pe unde se alimenta cuptorul cu lemne, se afla pe latura de VNV. Din gura de foc, largă de 0,60 m şi înaltă de 0,90 m, plecau patru canale laterale, largi de 0,27—0,30 m şi înalte de 1,06—1,08 m (distanţa dintre vatră şi grătar).

Cuptorul a avut forma rectangulară (aproape pătrată), cu dimensiunile de 3 × 2,80 m şi a fost construit din cărămizi mari (cu dimensiuni de 0,50 × 0,30 × 0,10 sau 0,09 m) nearse, cu excepţia pereţilor gurii principale de foc, ce au fost făcuţi din cărămizi arse, legate cu mortar,

[60] D. Tudor, SCIV, 15, 1965, 1, p. 186/14, fig. 4/4.

[61] În acest sens am interpretat unele inscripţii făcute pe ceramică, după ardere, găsite în complexe de tip Militari—Chilia, admiţînd că, în unele cazuri, literele pot indica şi conţinutul vasului. Vezi Gh. Bichir, *Geto-dacii*, p. 41—42.

[62] *Ibidem*, p. 42, 103 şi pl. XXXV/5.

[63] D. Tudor, SCIV, 17, 1963, 3, p. 597/4, ; G. Popilian, *op. cit.*, p. 130/11.

avînd forma pătrată (dimensiuni 0,20 × 0,20 sau 0,19 × 0,10 sau 0,09 m, identice cu cele folosite la pilele termelor), cărămizile de la bază şi de formă prismatică, cu partea superioară groasă de 0,08—0,09 m, iar cea inferioară de 0,06—0,07 m, cele de la boltă, care în total erau în număr de 12 (fig. 5, Vezi şi fig. 2/1 şi 3/1).

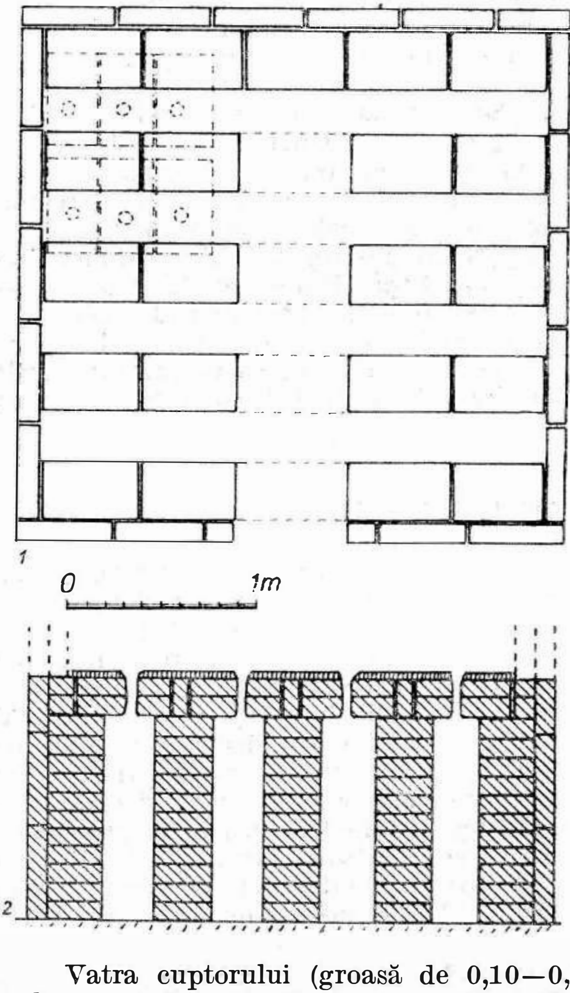

Fig. 4. Stolniceni — Buridava, schiţe de plan : 1 cuptorul văzut de sus ; 2 secţiune prin cuptor.

Vatra cuptorului (groasă de 0,10—0,12) o constituia pavimentul de la subsolul încăperii anterioare ($C_{5/1}$), făcut din mortar avînd la bază un pat de pietricele (fig. 2 şi 3), cu excepţia laturii ENE, unde pe o lăţime de 0,20 m s-a săpat în pămînt „viu" deoarece cuptorul depăşea limita încăperii $C_{5/1}$(fig. 2/2). Peste vatră s-au construit pereţii de susţinere a grătarului, ce dădeau naştere la cele patru canale amintite. Ei au fost făcuţi din cărămizi aşezate una peste alta în lungime (fig. 4/1—2) şi apoi de jur împrejurul cuptorului, pereţii au fost placaţi cu două rînduri de cărămizi puse în picioare (ce formau peretele exterior al cuptorului) peste care s-a aşezat un şir de cărămizi pe muchie ca să le ţină pe cele două puse în „picioare", după care urma grătarul (fig. 2/2, 4/2).

Platforma perforată de la baza camerei de ardere (grătarul) a fost făcută din două rînduri de cărămizi (tot nearse) suprapuse, aşezate una lîngă alta, astfel ca marginea lor să se sprijine pe zidurile canalelor, iar în dreptul gurii de foc pe bolţi (fig. 4/1—2). Cărămizile din care a fost realizat grătarul (avînd aceleaşi dimensiuni ca cele folosite la pereţii exteriori şi zidurile de susţinere) au fost întîi perforate, cu un pivot cu diametrul de 0,09 — 0,10 m (cît au găurile de la grătar) şi apoi aşezate una

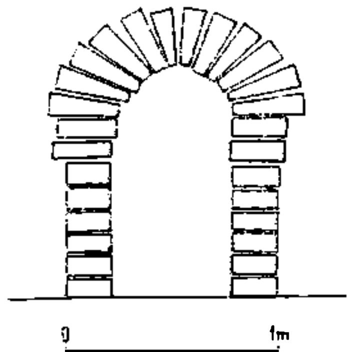

Fig. 5. Stolniceni — Buridava, gura de foc principală (de la peretele din faţă) realizată din cărămizi arse, legate cu mortar.

peste alta, în aşa fel, ca găurile de la cele două cărămizi să se suprapună, iar după uscare întregul grătar a fost făţuit cu lut galben, grosimea acestei lipituri oscilînd între 0,03—0,04 m, iar grosimea grătarului era de 0,24 m (fig. 4/2). S-au păstrat bine două şiruri de găuri (cîte opt pe şir), în dreptul canalelor, în rest, unele dintre ele au fost acoperite cu cărămizi, care din cauza combustiei puternice s-au sudat de grătar, ori grătarul era surpat (fig. 2/1 şi 3/1). Datorită intensei folosiri, grătarul, ca şi pereţii de susţinere s-au zgurificat. În partea centrală, platforma perforată s-a prăbuşit şi a fost reparată, construindu-se în locul bolţii prăbuşite un picior din cărămizi arse, luate probabil chiar de la pilele încăperii pe care cuptorul o suprapune; înălţimea piciorului era de 0,56 m. Faptul că şi piciorul este zgurificat arată că cuptorul a mai funcţionat mult timp şi după reparaţie. Pe vatra cuptorului, în zona centrală, unde ardea focul, s-au găsit: fragmente de cărbune de lemn, cenuşă, cîteva cioburi arse secundar (unul de tip dacic lucrat cu mîna) şi mai multe oase de la o pasăre de talie mică.

Perioada de folosire a cuptorului este bine precizată din punct de vedere stratigrafic. El este construit după restrîngerea suprafeţei termelor, suprapunînd încăperea $C_{5/1}$ (nivel III) şi a funcţionat în vremea corespunzătoare nivelului IV (perioada Caracalla—Filip Arabul). Încetarea lui în vremea lui Filip Arabul (probabil ca urmare a atacului carpic din 245) este confirmată de faptul că „groapa” fochistului este suprapusă de zidul de „incintă” ce se află la 1,60 m distanţă de cuptor şi care aparţine nivelului V, datat în perioada Filip Arabul—Aurelian.

Cuptorul de ars ţigle şi cărămizi de la Stolniceni—Buridava îşi găseşte analogii (fără a fi identic), prin unele detalii de construcţie, la Romula (cuptorul nr. 2) [64], Micia (cuptorul nr. 5) [65], Ulpia Traiana Sarmi-

[64] G. Popilian *op. cit.*, p. 143—144, tipul 5.
[65] O. Floca şi colab., *op. cit.*, p. 16—23.

zegetusa (cuptorul descoperit în 1943 și cuptorul a/1979) [66], Garvăn [67] etc. Datorită numărului mare de țigle descoperite, este sigur că la Stolniceni — Buridava au existat cuptoare de ars țigle și cărămizi (respectiv ateliere de cărămidărie) în toate nivelurile de locuire, dar ele n-au fost încă identificate, datorită caracterului relativ restrîns al săpăturilor arheologice făcute pînă în prezent în cadrul marii așezări.

Pentru nivelul I (epoca Traian — Hadrian) acest lucru este conformat de faptul că pe unele tegulae cu ștampila unor unități militare *(Leg. I Italica* și *Leg. V Macedonica)* se aflau (în cartușe diferite, mai mici) și unele antroponime, precum *[CORNELI]VS SEVERV[S]*, *C[AIVS?] IVLIV[S]* sau *[IVL?]IVS APER* [68], care, după părerea noastră, indică numele unor șefi ai atelierelor în care s-au produs aceste țigle [69] și nu ale unor gradați care conduceau echipele de salahori, așa cum cred alți cercetători [70].

FOURS DE POTERIE ET DE TUILES DÉCOUVERTS À STOLNICENI-BURIDAVA

RÉSUMÉ

L'auteur présente quatre fours de poterie et un four à tuiles découverts dans l'établissement civile romaine de Stolniceni — Buridava, l'important centre économique des IIe — IIIe siècles de notre ère.

Les fours de poterie sont avec pilier central à la base de la grille (fours 1—2,4) et paroi médian (four 3). L'auteur donne certains détails concernant le système de construction des fours, les procédés de cuisson des vases etc. Les types de fours de potiers découverts à Stolniceni — Buridava, exécutés selon la même technique, se rencontrent aussi bien dans le La Tène géto-dacique que dans les établissements de Daces libres des IIe — IVe siècles et de type Sîntana de Mureș du IVe siècle de notre ère.

Le four à tuiles (type bien connu à l'époque romaine) découvert dans le secteur des grands thermes est daté avec certitude dans l'époque Caracalla — Philippe l'Arabe (IVe niveau d'habitat).

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Stolniceni — Buridava, coupe du four de poterie no 2.

Fig. 2. Stolniceni — Buridava, le four à tuiles après dégagement, avec le carneau principal ruiné (1).

Fig. 3. Stolniceni — Buridava, le four à tuiles avec la paroi et la bouche à feu du deuxième carneau.

Fig. 4. Stolniceni — Buridava, le four à tuiles, esquisses de plan : 1 vue d'en haut; 2 coupe du four.

Fig. 5. Stolniceni — Buridava, la bouche à feu principale (à le premier carneau) réalisé des briques cuites, liées avec du mortier.

[66] O Floca, Dacia, 9—10 (1941—1944), 1945, p. 431—440; D. Alicu, ActaMN, 21, 1984, p. 467—470.

[67] Gh. Ștefan, SCIV, 8, 1957, 1—4, p. 339—445, care se singularizează prin existența canalelor orizontale sub platforma de ardere a țiglelor, notate pe plan de autor cu litera d

[68] Vezi Gh. Bichir, Thraco-Dacica, 6, 1985, p. 99—100 și fig. 8—9 și 10/1—2.

[69] *Ibidem.*

[70] D. Tudor, SMMIM, 1, 1968, p. 27—29; idem, *Orașe, tîrguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 369 etc.

O REȘEDINȚĂ FEUDALĂ ROMÂNEASCĂ LA ÎNCEPUTURILE REȘIȚEI MEDIEVALE

de DUMITRU ȚEICU

Ceea ce caracterizează cursul superior al văii Bîrzavei este relieful muntos înalt, dominat de Munții Semenicului. Din vîrfurile ce depășesc 1 400 m (Piatra Coznci și Piatra Semenicului) se desprind radiar pîraie ce formează mai apoi albiile Timișului, Nerei și Bîrzavei [1]. Masivul muntos înalt ocupă în bazinul hidrografic al Bîrzavei 14 km [2]. Mai extinsă se prezintă zona muntoasă cu înălțimi cuprinse între 600—1 000 m ; în suprafața bazinului aceasta depășește 120 km². Pădurile de foioase domină relieful zonei, ele lasă însă loc și pentru culturi, păstorit, deci pentru existența unor așezări umane permanente. Treapta de relief următoare, cuprinsă între 200—600 m este o zonă piemontană ce ocupă cca 40 km² în bazinul superior al Bîrzavei. Cîmpia Banatului pătrunde sub forma unui golf în lungul văii, în zona Ramna, Bocșa și Berzovia. De la izvoare, de sub poalele masivului Cracul Roșu și pînă aproape de Ramna, deci pe o distanță de aproape 75 km, Bîrzava străbate toate formele de relief, de la munții înalți și pînă la golful cîmpiei bănățene. În aval de Reșița, pînă la Cîlnic, pe o distanță de cca 5 km, rîul are o vale largă, cu lunca lată de 400—600 m. De la Cîlnic și pînă la Bocșa Montană, valea Bîrzavei are aspectul unui defileu. De-a lungul cursului superior al Bîrzavei se află astăzi opt așezări : Brebu Nou, Gărîna, Văliug, Cuptoare, Secu, Reșița, Cîlnic și Moniom, iar pe văile laterale și în bazinete se adăpostesc localitățile Țerova, Bratova, Tîrnova și Domanul.

Am zăbovit asupra descrierii bazinului izvoarelor Bîrzavei pentru că în acest cadru geografic s-a format în evul mediu districtul românesc Bîrzava. În această zonă deluroasă, într-un mediu omogen românesc, s-a petrecut un fenomen similar cu cel din alte țări românești din Hațeg, Maramureș și din alte părți ale Transilvaniei [2].

Cercetările istorice de pînă acum privind valea Bîrzavei au vizat aproape în exclusivitate trecutul marilor amplasamente industriale de la Bocșa și Reșița. Sporadic, au fost semnalate în literatura istorică și descoperiri monetare la Văliug, Cuptoare-Secu, ori alte vestigii apărute întîmplător [3]. Cel dintîi care a făcut sondaje arheologice în zona Reșița, la finele veacului trecut a fost Sandor Mihalik.

Pe malul stîng al Bîrzavei, cu cca 500 m mai sus de confluența cu valea Predovei, se ridică un deal sub forma unui promontoriu. Dealul este înconjurat din două părți de albiile unor torente, de unde și denumirea de Ogășele a zonei, astăzi cunoscută și sub denumirea de Moroasa [4]. Pe acest

[1] T. Morariu, A. Sava, M. Călinescu, Probleme de geografie, 3, 1956, p. 10 și urm.

[2] R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970, p. 14—15.

[3] La Văliug s-a găsit o monedă de la Ștefan III (1162—1172) ; I. Sabău, SCN, 2, 1958, p. 299. De la Cuptoare — Secu sînt publicate în mai multe rînduri monede romane ; N. Gudea, Banatica, 1, 1971, p. 139. Descoperirile arheologice din vatra actuală a orașului Reșița au fost repertoriate de R. Petrovszky, Banatica, 4, 1977, p. 451—452.

[4] V. Ioniță, *Nume de locuri din Banat*, Timișoara, 1982, p. 82—83. Toponimul Moroasa se leagă nemijlocit de existența ruinelor bisericuței și a cimitirului înconjurător, sugerînd că locul respectiv este bîntuit de moroi sau strigoi.

S C I V A, tomul 40, nr. 1, București, ianuarie—martie 1989, p. 57—72

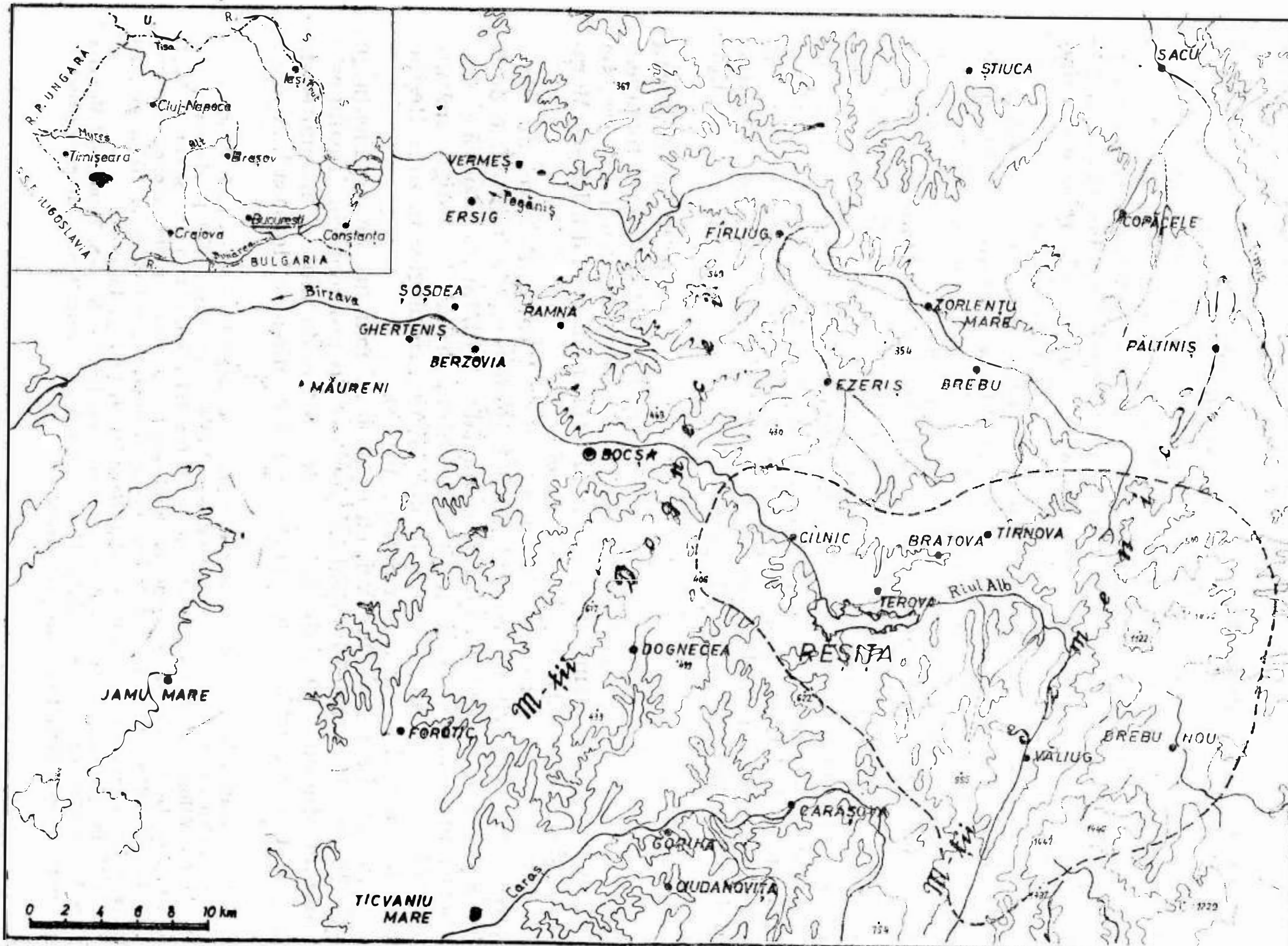

Fig. 1. Bazinul superior al Bîrzavei și limitele districtului medieval românesc Bîrzava.

promontoriu, ce străjuie lunca Bîrzavei la confluenţa cu Predova, se aflau în ruină zidurile unor construcţii acoperite de vegetaţie şi legende. Cercetate în mai multe rînduri şi iarăşi acoperite de vegetaţie, ruinele de la Ogăşele au avut o soartă ingrată. Ele au constituit şi punctul de plecare al cercetării noastre din valea Bîrzavei.

Primul, după cîte ştim, care semnalează ruinele de la Reşiţa—Ogăşele a fost istoricul Pesty Frigyes[5], dar cel care s-a ocupat de ele şi le-a studiat a fost S. Mihalik. În monografia consacrată oraşului în 1896, acesta face o descriere a cercetărilor întreprinse, dar fără a le însoţi de planuri şi desene [6]. Călăuzit de păstori români, el a identificat locul ruinelor, aflat la sud-est de fostul sat eşiţa Română, acoperit de mărăciniş. Cu ajutorul elevilor, S. Mihalik a făcut primele săpături la ruinele identificate, stabilind că pe acest deal se află o biserică şi alăturat o altă construcţie de zid. Din descriere reiese că este vorba de o biserică-sală, cu altar rectangular la răsărit, iar pe latura de vest a navei se menţionează existenţa unui turn-clopotniţă. Întreg monumentul măsura 12 m lungime, nava fiind de 9/4,80 m, iar altarul avea dimensiunile de 3/2,60 m. La o distanţă de 58 m nord de biserică, S. Mihalik a săpat fundaţiile unei construcţii de zid, de plan rectangular, cu dimensiunile de cca 8/10 m. Această construcţie a considerat-o fie locuinţă a preotului, fie ruina unui castel nobiliar. Zidurile bisericii şi ale construcţiei alăturate, dezvelite de S. Mihalik, erau încă vizibile la suprafaţă la sfîrşitul deceniului trei al secolului nostru. Coriolan Cocora descrie în anul 1938 ruinele de la Reşiţa, însoţindu-le cu o schiţă (fig. 2) [7].

În anul 1970 s-au reluat cercetările arheologice de la biserica ce fusese între timp acoperită de vegetaţie şi dată uitării. În jurul monumentului a fost identificat un cimitir, din care au fost scoase la lumină cinci morminte [8]. Nici cercetările întreprinse în anul 1976 nu au rezolvat problemele cunoaşterii şi datării monumentului, stabilindu-se doar dimensiunile reale ale bisericii [9]. Nava măsoară la interior 5 × 6 m, iar altarul 3 × 3 m. Între timp, construcţia semnalată şi cercetată de Mihalik în vecinătatea bisericii a fost acoperită de o construcţie modernă, fără a mai putea fi cercetată arheologic.

Observaţiile şi consemnările lui Mihalik necesită o serie de amendamente, aşa cum au dovedit-o cercetările pe care le-am întreprins în anii 1983 şi 1985 la ruinele de la Reşiţa—Moroasa [10]. S-au săpat în jurul bisericii nouă casete şi secţiuni, în măsura permisă de noile amenajări (fig. 3). Metoda de lucru ne-a fost impusă de situaţia existentă în teren. Au fost cercetate 33 de morminte, în marea lor majoritate identificate pe latura de sud a bisericii, iar cîteva la est şi nord de altar. Secţiunea 1 trasată pe direcţia nord-sud, la 9 m est de altar, pe panta dealului, a fost sterilă

[5] Pesty F., *Krassó vármegye története*, II—2, Budapesta, 1884, p. 142.

[6] S. Mihalik, *Resicza jelene és multja*, Reşiţa, 1896, p. 79.

[7] C. Cocora, *Biserica sau cetatea turcească de lîngă Recita*, Reşiţa, 1938, p. 8 şi 14.

[8] Săpăturile din 1970 au fost conduse de V. Wollmann. Pe baza acestor cercetări, monumentul a fost inclus într-un studiu privind arhitectura romanică din Banat. Şt. Matei, Banatica, 2, 1973, p. 319 şi nota 52.

[9] Cercetările din 1976 au fost conduse de O. Bozu. Aducem mulţumiri şi pe această cale pentru amabilitatea cu care ne-a pus la dispoziţie documentaţia de săpătură.

[10] În mai 1983 şi mai—iunie 1985 am întreprins săpături de verificare în jurul monumentului.

mintele săpate integral în anii 1976, 1983 și 1985 inclusiv cele cinci morminte săpate parțial în anul 1970[11] (fig. 4).

În mormintele cercetate în anii 1983 și 1985 s-a găsit un foarte interesant inventar funerar: nouă monede, un cercel de tîmplă și patru inele sigilare din argint (fig. 5). La mormîntul notat în plan M_1, săpat în anul 1976, s-a găsit o piatră de formă pătrată, înaltă de 50 cm, care avea incizată la un capăt o cruce. Astfel de semne sepulcrale au avut foarte probabil și alte morminte, dar ele erau fie din lemn, fie nu s-au păstrat. Doar astfel se explică dispunerea mormintelor în șiruri ordonate[12].

Prezentăm succint mormintele semnificative sau cu inventar funerar, găsite în jurul bisericii.

M_8 — mormînt de adult la 0,50 m, inhumat cu brațe aduse pe abdomen. În apropierea zonei parietale stîngi s-a găsit o monedă de la Vladislav I (1410—1414). El suprapunea în parte un alt mormînt (M_{22}) aflat la 0,80 m fără inventar funerar.

M_9 — mormînt la adîncimea de 0,65 m deranjat de cercetările și răscolirile moderne. Printre oase s-a găsit o monedă de la Sigismund I, emisă între anii 1427—1437.

M_{13} — mormînt la colțul sud-estic al altarului, găsit în poziția anatomică normală. Este singurul mormînt din întreaga necropolă orientat nord-sud. Brațul drept era adus pe abdomen, cel stîng așezat cu palma la claviculă. Fiind nederanjat de șanțul de fundație al bisericii, este deci posterior construcției acesteia.

M_{14} — mormînt cercetat la adîncimea de 0,80 m. Craniul s-a păstrat în poziția anatomică normală, ca și partea superioară a corpului. În zona membrelor inferioare s-a găsit un craniu deranjat (M_{15}). În acest context, provenind fie de la M_{16}, dar mai probabil de la M_{15}, s-a găsit un inel sigilar de argint și un cercel de tîmplă de tip „Tokay" (fig. 5).

M_{21} — mormînt de adult, aflat pe latura sudică a altarului, la adîncimea de 0,65 m. Craniul și humerusul stîng au fost tăiate de șanțul de fundație al navei și altarului. Restul scheletului a fost găsit în poziție anatomică normală, nederanjat. Șanțul de fundație al zidului de sud al altarului a tăiat încă alte patru morminte (M_{17}— M_{20}). Cranii fragmentare, femure și alte fragmente de oase s-au găsit de-a lungul zidului sudic al altarului. În zona dintre M_{13} și mormintele deranjate, în context stratigrafic neclar, s-a găsit o monedă de la Ludovic I (1342—1382).

M_{24} — mormînt de copil, situat la 0,40 m în imediata vecinătate a zidului sudic al navei. Partea dreaptă a mormîntului a fost deranjată de o secțiune mai veche. Brațul stîng era adus la piept, în zona umărului stîng s-au găsit doi năsturași, iar în partea dreaptă, pe piept, o monedă de la Sigismund I (1387—1437). La distanța de 0,50 m de la craniu, s-a găsit un inel sigilar de argint. Foarte probabil ca acesta să provină de la M_{24}, din zona brațului deranjat.

M_{26} — a fost cercetat la adîncimea de 0,75 m. Brațul drept era adus cu palma la claviculă, iar cel stîng așezat pe abdomen. În zona bazinului s-a găsit un dinar de la Matei Corvin, emis în anii 1489—1490.

M_{28} — mormînt în extremitatea sudică a lui S_4, la adîncimea de 0,90 m. Groapa a deranjat o înmormîntare mai veche, de la care provin oasele amestecate aflate pe marginea gropii mormîntului. Nu a avut inventar funerar.

M_{29} — mormînt aflat în imediata vecinătate a zidului estic al altarului, la craniul căruia s-a găsit o monedă de la Sigismund I.

M_{32} — a fost cercetat la adîncimea de 0,65 m. Ambele brațe erau așezate pe abdomen. La brațul drept s-a găsit, pe deget, un inel sigilar de argint (Fig. 5).

[11] Dintre cele cinci morminte săpate în 1970, trei se află la nord de navă și două la est de altar. Ele au fost degajate extrem de sumar și au fost surprinse din nou în cercetările ulterioare. În S_5 din 1983 am indentificat urmele unui șanț care a secționat pe direcția est-vest biserica. M_1 și M_2 din 1970 sînt identice cu M_{29} și M_{31} din numerotarea adoptată în anul 1983. Celelalte morminte le-am notat pe planul general cu M_5 — M_7. Mormintele săpate de O. Bozu în anul 1976 se localizează la vestul navei, pe planul general le-am numerotat M_1—M_4.

[12] D. Țeicu, Mitropolia Banatului, 32, 1982, 4—6, p. 266.

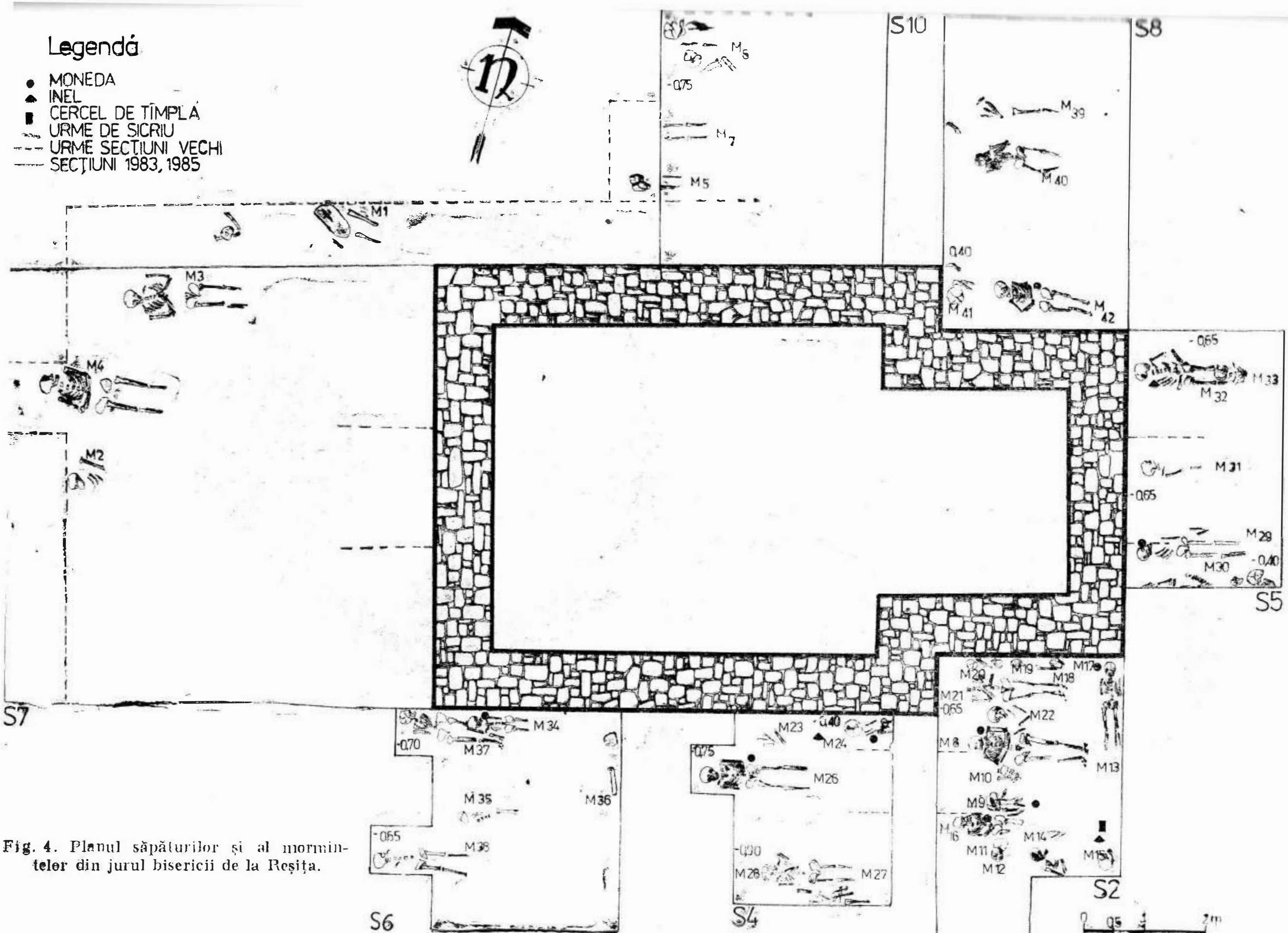

Fig. 4. Planul săpăturilor și al mormintelor din jurul bisericii de la Reșița.

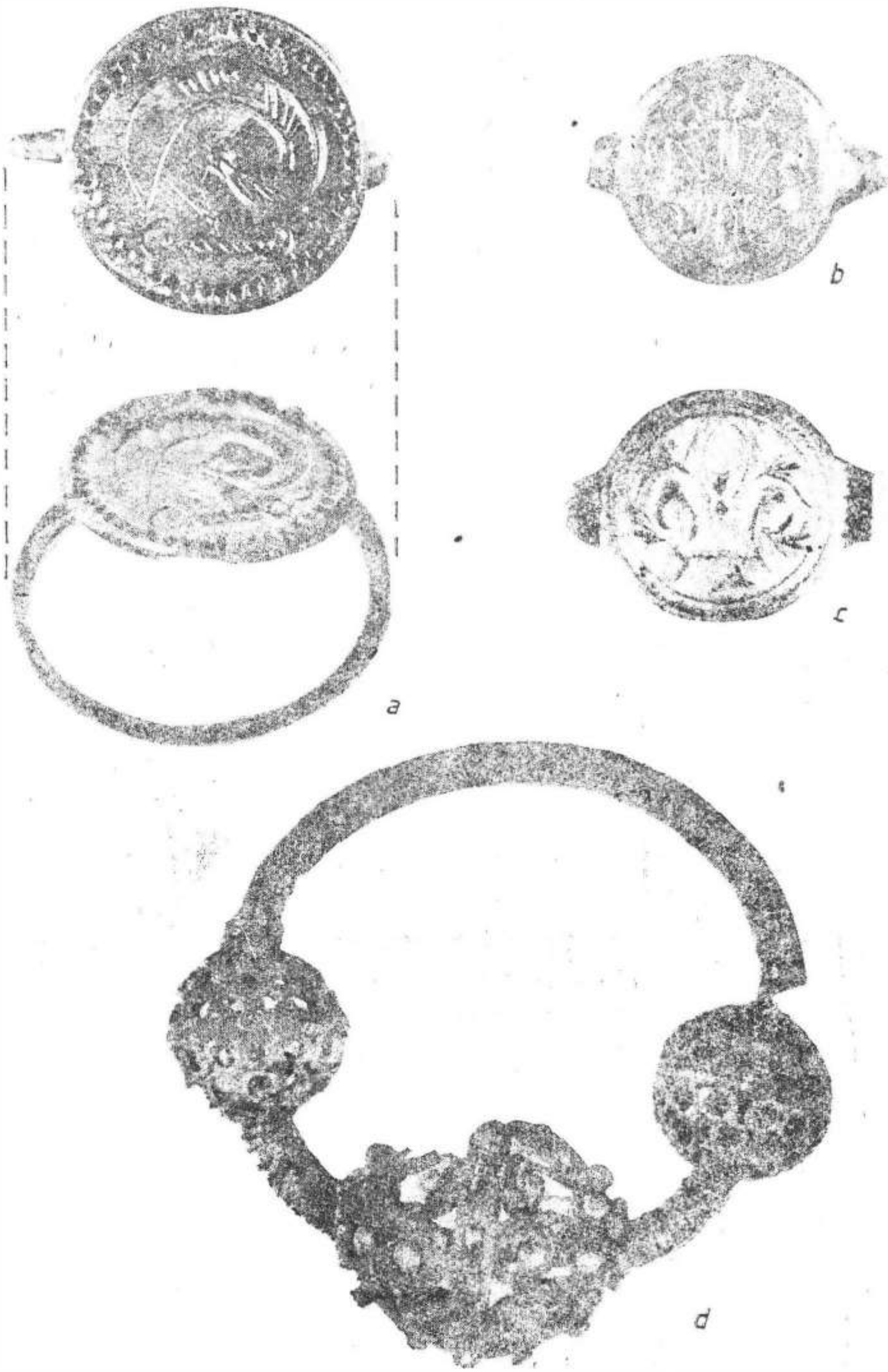

Fig. 5. Inele sigilare și cercel de tîmplă descoperite în necropola de la Reșița.

M_{30} — este singurul mormînt din necropolă la care s-au găsit fragmente din sicriul de lemn.

M_{34} — cercetat la sud de nava bisericii. Mormîntul este alipit zidului sudic al navei, fără să fi fost deranjat de șanțul de fundație al zidului, înmormîntarea fiind deci ulterioară construcției bisericii. Pe mandibulă s-a găsit o monedă de la Ludovic I, emisă după anul 1373. Mormîntul a fost suprapus parțial de M_{37}, fără a fi deranjat.

M_{42} — mormînt aflat la nord de altar. Și în acest caz, înmormîntarea s-a făcut foarte aproape de zidul altarului. Pe piept, in zona unde erau puse brațele mortului, s-a găsit o monedă de la regina Maria (1382—1387).

Mormintele nederanjate descoperite în cursul cercetărilor sînt doar în număr de 15, iar la șapte din acestea s-au găsit monede. Cele nouă monede descoperite se eșalonează de la mijlocul sec. XIV și pînă la finele veacului următor [13]. Deși puține la număr, monedele găsite la mormintele nederanjate sînt utile stabilirii cronologiei cimitirului și datării monumentului. Alături de monede, în inventarul funerar al necropolei s-au găsit trei inele sigilare și un cercel de tîmplă. Doar unul dintre cele trei inele s-a găsit la un mormînt nederanjat (M_{32}). Inelele au pe chaton un decor geometric și floral stilizat, iar la două din ele și o cruce dublă (fig. 5).

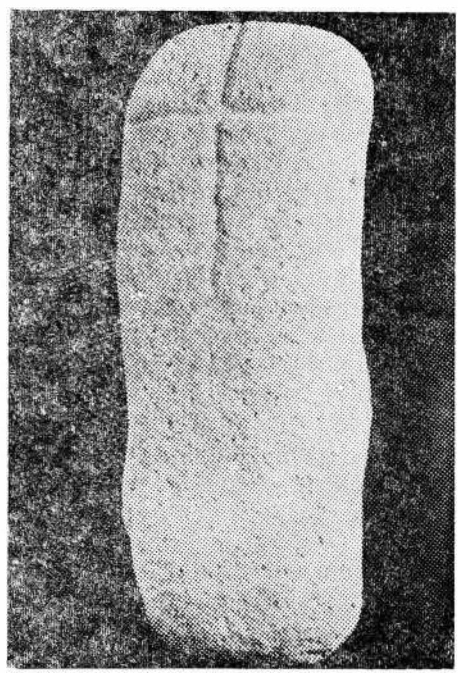

Fig. 6. Piatră funerară găsită la M_1/1976.

Inelele din necropola de la Reșița își au asemănări în descoperirile făcute în necropola de la Ilidia—Oblița[14] ca și cele de la Giulești din Maramureș[15]. Analogiile le încadrează în perioada cuprinsă din sec. XIV pînă la începutul sec. XVI. Deși puține la număr, inelele descoperite la Reșița for-

[13] D. Bălănescu, Banatica, 8, 1985, p. 177—178.
[14] Podoabele sînt în bună parte inedite. Cercetări S. Matei, I. Uzum, D. Țeicu.
[15] R. Popa, *Cnezatul Marei*, Baia Mare, 1969, p. 36—37, fig. 15 b și c.

nează al doilea ansamblu unitar de inele sigilare medievale (sec. XIV—XV) din Banat, după descoperirile mai vechi de la Ilidia.

Cercelul de tîmplă a fost lucrat din argint, în tehnica firului filigranat și a granulării, constituind o podoabă de o mare finețe artistică. Se înscrie tipologic în seria cerceilor de tîmplă „de tip Tokay", care s-a răspîndit în sec. XII—XIV pe un spațiu larg, din Peninsula Balcanică și pînă spre Europa Centrală [16]. Astfel de podoabe au fost fie produse nemijlocite ale artei bizantine, fie lucrate în ateliere locale sud-dunărene, sub influența acestei arte. În spațiul bănățean cerceii de tîmplă de acest tip s-au descoperit în necropola de la Cuptoare—Cornea unde au fost datați în sec. XII—XIV [17], precum și în tezaurul de la Macovișe, județul Caraș-Severin, datînd din sec. XIII—XIV [18]. Cercelul de tîmplă din necropola de la Reșița își află analogii — ce merg pînă la identitate — și în necropola de la Cetățeni, datată în veacul al XIII-lea [19]. Ținînd seama de persistența în timp a acestui tip de podoabă, socotim că cercelul de la Reșița datează din veacul al XIV-lea, probabil chiar de la începutul acestui veac.

Necropola din jurul bisericii a avut o fază anterioară monumentului din zid de piatră. Mormîntul 21, tăiat de zidul navei, precum și mormintele deranjate de zidul sudic al altarului sînt dovezi clare că cimitirul a fost în folosință înaintea construirii bisericii. Mormintele nederanjate, cu inventar funerar, alipite zidului sudic al navei sau aflate la nord de altar, aparținînd fazei a doua a necropolei, ne ajută să stabilim un termen *ante quem* pentru construcția bisericii. Mormîntul 34, alipit zidului sudic al navei, cu o monedă de la Ludovic I emisă începînd din anul 1373, este o înmormîntare ulterioară construcției bisericii, întrucît el nu a fost deranjat de șanțul de fundație al acesteia. În aceeași poziție stratigrafică în raport cu zidul nordic al altarului se află și mormîntul 42, la care s-a găsit o monedă de la regina Maria. Rezultă că în a doua jumătate a veacului al XIV-lea, poate chiar la mijlocul acestuia, biserica din zid de la Reșița era în funcțiune. Foarte probabil ca monumentul din zid să fi fost precedat de o biserică din lemn, contemporană primei faze de înmormîntări a necropolei. Dealtfel, documentele scrise din veacul al XIV-lea amintesc în zona de sud a Banatului [20] biserici construite parte din lemn, parte din piatră.

Începutul primei faze de înmormîntări din necropolă nu a putut fi precizat arheologic. Numărul relativ mare al mormintelor deranjate, ca și puținele obiecte de inventar funerar, nu ne îngăduie să facem estimări în acest sens. Cercelul de tîmplă pledează pentru înmormîntări încă din prima jumătate a veacului al XIV-lea, poate chiar de la sfîrșitul sec. XIII. În ceea ce privește durata funcționării necropolei, aceasta o putem deduce

[16] M. Čorović—Ljubincović, Rad. Vojv. Muz., 3, 1954, p. 82—86; Z. Kadar, Slavica, 1, 1961, p. 193—209; Sl. Ercegović-Pavlović, Starinar, 20, 1970, p. 50—52; C. Nicolescu, *Moștenirea artei bizantine în România*, [București], 1971, p. 44—45.

[17] D. Țeicu, *op. cit.*, p. 272—273.

[18] I. Uzum, ActaMN, 20, 1984, p. 510. În Muzeul Banatului din Timișoara se află, din fosta colecție Pongratz, mai multe exemplare de cercei de tîmplă, provenind din Valea Dunării ori de la sudul fluviului; D. Pîrvulescu, Tibiscus, 5. 1979, p. 227 și fig. 3. Datarea lor de către D. Pîrvulescu în secolele XVII—XVIII este lipsită de temeiuri, toate analogiile citate pledînd pentru atribuirea lor secolelor XIII—XIV.

[19] L. Chițescu, Cercetări arheologice, 4, 1976, p. 179—181, fig. 16/4—5.

[20] Pesty F., *op. cit.*, III, 1882, p. 147; pe moșia Voia este amintită *ecclesiam partim in lignis et partim in lapidibus constructa.*

pe baza puţinelor informaţii oferite de inventarul funerar. Mormîntul 26, la care s-a găsit o monedă de la Matei Corvin, dovedeşte că la sfîrşitul veacului al XV-lea se mai practicau înmormîntări în jurul bisericii.

La 58 m nord de biserică s-au aflat ruinele construcţiei semnalate încă de S. Mihalik. Această construcţie de plan rectangular măsura cca 8/10 m. Zidurile erau din piatră legată cu mortar [21]. Luînd în considerare cu prudenţa cuvenită informaţiile privind aceste vestigii, apreciem că ele reprezentau fundaţia unei locuinţe-turn [22]. Cercetarea arheologică a locuinţei ar fi adus date mai nuanţate şi mai concludente pentru cunoaşterea ansamblului de arhitectură medievală de la Reşiţa. Locuinţa-turn îşi află analogii apropiate într-o construcţie similară cercetată în reşedinţa medievală de la Ilidia [23].

Biserica-sală împreună cu locuinţa-turn au format o curte sau o reşedinţă medievală. Amplasarea ei pe un promontoriu ce domină valea Bîrzavei, inventarul funerar, precum şi analogiile cu alte reşedinţe cercetate în Banat [24], Transilvania [25], ori în alte zone, dovedesc că ansamblul de arhitectură medievală de la Reşiţa—Moroasa, reprezintă o reşedinţă feudală din sec. XIV—XV, cu probabile începuturi încă din sec. XIII.

Biserica-sală de la Reşiţa este un monument cu un plan arhaic, simplu, cunoscut încă de la sfîrşitul mileniului anterior în Europa est-centrală şi care a avut o lungă vieţuire în timp [26]. Dimensiunile monumentului sînt modeste, nava măsoară la interior 6/5 m, iar altarul de formă pătrată are 3/3 m. Păstrîndu-se doar fundaţiile şi foarte puţin din elevaţia zidurilor, nu se pot face observaţii în legătură cu arhitectura monumentului. Măsura în care biserica de la Reşiţa, construită cu un plan sobru la mijlocul sau scurtă vreme după mijlocul veacului al XIV-lea, a inclus şi elemente specifice goticului, aşa cum se cunoaşte de la alte monumente transilvănene, rămîne o problemă fără răspuns [27].

Rămîne să ne întrebăm cine a ctitorit biserica de la Reşiţa, socotită pînă acum ca fiind biserică parohială a unor sate dispărute din zonă [28]. Documente publicate relativ recent de Costin Feneşan sînt de cel mai mare

[21] S. Mihalik, *op. cit.*, p. 79.

[22] R. Popa, Bulletin, Internationales Burgen—Institut 34, 1978, p. 118—119; A. A. Rusu, ActaMN, 17, 1980, p. 180—191; A. Habovstiak, *Sredovecka dedina na Slovensku*, Bratislava, 1985, p. 122 şi urm.

[23] Locuinţa-turn de la Ilidia este o construcţie din zid cu plan rectangular, care a fost datată pe baza inventarului arheologic în veacul al XII-lea.

[24] Cea mai reprezentativă este reşedinţa feudală de la Ilidia—Obliţa (sec. XII—XV). Aceasta a fost cercetată arheologic aproape integral, dar nu a fost publicată decît în parte. S. Matei, Banatica, 2, 1971, p. 319. Cercetările recente pe care le-am întreprins la Berzovia au identificat pe malul drept al Bîrzavei curtea medievală Remetea (sec. XIV—XV).

[25] R. Popa, *op. cit.*, p. 28—35; R. Popa şi M. Zdroba, *Şantierul arheologic Cuhea. Un centru voievodal din veacul al XIV-lea*, Baia Mare, 1966, p. 8—15; R. Popa, N. Chidioşan, A. Lukács, BMI, 2, 1984, p. 22—33; V. Eskenasy şi A. A. Rusu, AIIA Cluj-Napoca, 25, 1982, p. 54—87.

[26] V. Vătăşianu, *Istoria artei feudale în Ţările Române*, 1, Bucureşti, 1959, p. 72, 120—124; V. Drăguţ, SCIA, 12, 1965, 2, p. 301—303; E. Greceanu, SCIA, 18, 1971, 1, p. 36; V. Richter, *Die Anfänge der Grossmährischen Architektur*, în Magna Moravia, Praga, 1965, p. 165 şi urm.

[27] V. Vătăşianu, *op. cit.*, p. 124—125.

[28] I. Uzum, în *200 de ani de construcţii de maşini la Reşiţa, 1771—1971*, Reşiţa, 1971, p. 43; V. Ionţă, *op. cit.*, p. 82; I. Uzum şi D. Ţeicu, Banatica, 7, 1983, p. 300 şi urm.

interes pentru istoria văii Bîrzavei la sfîrșitul veacului al XIV-lea și în veacul următor[29]. Patru documente emise între anii 1459 și 1464 oglindesc și reactualizează realități istorice mai vechi, aducînd în același timp lumină asupra monumentelor cercetate la Reșița. Pe temeiul acestor mărturii documentare putem afirma cu toată certitudinea că familia cnezială de Țerova a fost ctitorul bisericii de la Reșița.

Țerovenii erau pînă acum cunoscuți ca fiind pomeniți documentar doar în două rînduri, la 1433 și 1597 cînd sînt implicați în istoria văii Bîrzavei [30]. Cele două mărturii erau modeste și nu relevau pe deplin rolul jucat aici în sec. XIV—XV de această familie cnezială românească.

Prima lor atestare documentară datează din anul 1433, cînd Vida, fiul lui Stanciu de Țerova, a participat ca martor într-un proces de proprietate din districtul Bîrzava [31]. Timp de un veac și jumătate izvoarele scrise păstrează o tăcere deplină asupra familiei. Abia în anul 1597 nobililor de Țerova le sînt confirmate moșiile Tîrnova, Bratova, Sincova, Rîul Alb, Țerovița, Bîrzava, Văliug și cele două Țerove. Ei au prezentat atunci acte mai vechi din vremea lui Iancu de Hunedoara și Matei Corvin, prin care li se recunoștea dreptul de proprietate asupra sus-pomenitelor moșii [32]. Documentele publicate de C. Feneșan lămuresc tocmai acele acte emise pentru cnezii țeroveni de Matei Corvin, evocate în 1597.

Documentele nou publicate au fost întocmite cu ocazia procesului de proprietate purtat la mijlocul veacului al XV-lea de cnezii țeroveni împotriva banilor Severinului, Ștefan de Mîtnic și Ladislau de Dolcz. Cei doi demnitari regali au ocupat cu forța în cursul anului 1458, mai întîi moșia Rîul Alb și mai apoi cele două Țerove, Văliugul și prediul Țerovița [33]. La plîngerile repetate ale lui Ioan diacul de Mihălinți și ale lui Martin fiul lui Stanciu de Țerova, procesul ajunge să se judece în fața regelui Matei Corvin. Țerovenii au prezentat la proces cinci documente mai vechi prin care își susțineau dreptul lor de stăpînire [34]. De o importanță deosebită pentru a înțelege realitățile social-juridice din valea superioară a Bîrzavei, la începutul veacului al XV-lea, sînt primele două documente prezentate. Cel dintîi este un act emis de Pippo de Ozora în anul 1411, prin care li se întărea dreptul de stăpînire asupra moșiei Rîul Alb, ce se întindea pînă la apa Bîrzavei. Pentru slujbe credincioase se întărea dreptul de stăpînire asupra moșiei Rîul Alb cnezilor Stanciu și Ioan, fiii lui Cristea, fiul lui Bogdan, lui Gheorhge fiul lui Neacșu, lui Petru fiul lui Iuga și lui Vlad fiul lui Lațcu [35].

[29] C. Feneșan, Studii și comunicări de istorie, Caransebeș, 1979, p. 289—299.

[30] Pesty F., *Krassó*, III, p. 345; IV, p. 203—205.

[31] *Ibidem*, III, p. 345.

[32] *Ibidem*, IV, p. 204—205.

[33] C. Feneșan, *op. cit.*, p. 289—290.

[34] *Ibidem*, p. 295—297. Cele cinci acte doveditoare au fost: 1) Document din 26 mai 1411, prin care li se recunoștea stăpînirea asupra moșiei Rîul Alb; 2) Document din 25 mai 1448, emis de capitlul din Arad, prin care familia țerovenilor era întărită în posesiunea moșiilor Văliug și a celor două Țerove; 3) Document dat la 4 iunie 1458 din porunca regelui Matei Corvin, prin care li se întărește din nou stăpînirea asupra celor două Țerove, a Văliugului și a prediulu Țerovița; 4) Document dat de capitlul din Arad la 30 octombrie 1458 în care alături de moșiile menționate anterior, apare Bîrzava și Rîul Alb; 5) Document din 27 mai 1459 emis din porunca regelu Matei Corvin, în urma ocupării cu forța de către banii Severinului Ștefan de Mîtnic și Ladislau de Dolcz, a celor două Țerove, Văliugului și a prediului Țerovița.

[35] *Ibidem*, p. 295.

Al doilea dintre documentele prezentate la proces este un act din 25 mai 1448 al capitlului din Arad, redactat în urma poruncii şi daniei lui Iancu de Hunedoara, prin care li se întărea stăpînirea asupra celor două Ţerove şi Văliugului. Aceste moşii le-au deţinut şi pînă atunci pe baza dreptului lor cnezial, iar introducerea în stăpînire s-a făcut fără nici o împotrivire. Documentul precizează că cele două Ţerove şi Văliugul se învecinau după semnele vechi de hotar cu cetatea Caraşului [36].

După cum reiese din acelaşi document, cnezatul era împărţit în patru părţi egale, asupra cărora îşi exercitau dreptul de stăpînire patru ramuri ale familiei: Ioan Literatul şi fratele său Ladislau asupra unei părţi, Martin şi Vida, fiii lui Stanciu, asupra alteia, Ladislau, Mihai şi Blasiu, fiii lui Giura asupra celei de-a treia părţi şi Petru fiul lui Iuga asupra unei părţi egale cu celelalte [37]. Procesul s-a încheiat dînd cîştig de cauză ţerovenilor, iar capitlul din Arad i-a repus pe ţeroveni, cîndva după 6 decembrie 1459, în stăpînirea asupra celor două Ţerove, Văliugului, Ţeroviţei şi a Rîului Alb.

Printr-un act din 31 mai 1464, Matei Corvin a întărit din nou aceleaşi drepturi de stăpînire asupra pomenitelor moşii din districtul Bîrzava [38].

Am insistat asupra amănuntelor acestui proces de proprietate de la mijlocul veacului al XV-lea, fiindcă mărturia documentelor emise cu acest prilej este esenţială pentru înţelegerea realităţilor istorice ale ţinutului de la poalele Semenicului.

Stăpînirea exercitată de cnezii ţeroveni în valea superioară a Bîrzavei are toate caracteristicile unui cnezat de vale, în înţelesul în care acesta a fost definit în literatura istorică [39]. În lipsa unei hotărnicii este dificil de precizat exact care au fost hotarele cnezatului stăpînit de ţeroveni. Pe temeiul unor referiri la hotare în actele de la 1448 şi 1460, la introducerea lor în stăpînire, putem totuşi deduce întinderea cnezatului. La mijlocul veacului al XV-lea ei stăpîneau valea Bîrzavei de la confluenţa cu pîrîul Predova şi pînă la Văliug pe Semenic. Spre sud şi sud-est se învecinau cu domeniul cetăţii Caraşului. Limita vestică nu depăşea lunca largă a Bîrzavei, de la Reşiţa, dintre Govîndari şi Cîlnic. Satele Tîrnova şi Bratova, situate între dealurile ce despart valea Bîrzavei de cea a Pogănişului, nu făceau parte după mijlocul veacului al XV-lea din cnezatul Ţerovei [40]. Pe culmea acestor dealuri se situa, foarte probabil, hotarul nordic al ţerovenilor. Satul Vale, pomenit în mai multe rînduri ca făcînd parte din posesiunile cnezilor ţeroveni, poate fi localizat în hotarul actualului sat

[36] „metis et antiquis limitibus a castro Crassoffew"; *Ibidem*, p. 296.

[37] *Ibidem*, p. 296.

[38] *Ibidem*, p. 299—300.

[39] R. Popa, *Ţara Maramureşului...*, p. 148—151; Idem, *La începuturile evului mediu românesc. Ţara Haţegului*, Bucureşti, 1988, p. 165—166; pentru această zonă care are multe similitudini cu zona de sud a Banatului, autorul propune şi termenul de *jupanate*.

[40] Într-un document din 1495, satele Tîrnova, Bratova şi Smicoloz, din districtul Bîrzava, sînt amintite ca făcînd parte din proprietăţile lui Ioan de Bizere; Pesty F., *A. Szöreny Bánság és Szöreny Vármegye története*, III, Budapesta, 1878, p. 121—122.

Văliug, de lîngă Semenic[41]. Marginea estică a cnezatului se oprea undeva pe platourile extinse ale Semenicului, la est de zona Văliug-Trei Ape.

Prin urmare, documentele pomenesc în veacul al XV-lea șase sate sau moșii pe cuprinsul cnezatului Țerova, de-a lungul văii superioare a Bîrzavei. Termenul cel mai des întîlnit în acte pentru desemnarea acestora este acela de *possessio*. Despre dificultatea identificării diferitelor *possessiones* cu cîte un sat medieval, s-a atras deja atenția în lucrările de geografie istorică[42]. *Possessio* a avut un conținut mai larg, desemnînd o stăpînire, o moșie, un grup de sate, iar uneori un sat[43]. Se impune ca atare prudență în identificarea satelor pomenite de documente, ținînd seama de contextul fiecărui document și de realitățile din teren. În actul din 1411 este amintită „possessio Feyerwiz Pataka vocata usque ad fluuium Borza”[44]. În respectivul context, termenul de *possessio* se referă la o stăpînire, la moșia Rîul Alb situată pe valea cu același nume de pe malul stîng al Bîrzavei, la est de Reșița. Același înțeles de moșie echivalentă cu valea unui rîu îl are termenul atunci cînd se referă la *possessio* Borza[45]. Pentru cele două Țerove și Văliug, credem că termenul desemnează de fapt sate. În aceleași documente întîlnim și termenul de *predium*, care are înțelesul de sat pustiit[46]. Alături de cele două Țerove și Văliug, actele din 1458 și 1464 amintesc un „predium Cerowicza in districtu Borzafew”[47]. Atît cît putem deduce din cuprinsul documentelor, la mijlocul veacului al XV-lea cnezatul țerovenilor cuprindea cel puțin patru sate individualizate nominal (cele două Țerove, Văliug și un sat pustiit Țerovița), alături de care sînt menționate moșiile Rîul Alb și Bîrzava, care puteau la rîndul lor cuprinde mai multe așezări.

Reședința de la Reșița — Moroasa este situată în imediata vecinătate a locului de baștină al cnezilor țeroveni. Ea poate fi deci cert atribuită acestei familii cneziale românești. Cercetarea arheologică de la biserică, cu toate limitele ei, aduce prețioase mărturii pentru tot cursul veacului al XIV-lea, perioadă în care izvoarele istorice lipsesc. Fără îndoială că încă din veacul al XIV-lea cnezatul Țerovei acoperea întreaga vale superioară a Bîrzavei. În lipsa informațiilor scrise încă mai detaliate, este dificil să ne pronunțăm asupra eventualei sale extinderi teritoriale mai mari ca și asupra stărilor din secolul anterior.

Dreptul de stăpînire se întemeia pe vechiul drept cutumiar[48]. Abia la începutul veacului al XV-lea stările de fapt au fost întărite prin diplome

[41] Amintita *possesio Valle* a fost identificată pe bună dreptate în hotarul satului Văliug; Pesty F., Krassó, II-2, p. 271; B. Milleker, *Délmagyarország Középkori foldrajza*, Timișoara, 1915, p. 138. C. Suciu, *Dicționarul istoric al localităților din Transilvania*, II, București, 1967, p. 420, a propus identificarea în hotarul satului Tîrnova. Așa cum reiese și din documente, acesta nu a făcut parte în veacul al XV-lea dintre posesiunile țerovenilor. În hotarul satului Văliug sînt semnalate descoperiri monetare încă din veacul al XII-lea; I. Sabău, *op. cit.*, p. 299.

[42] R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 63; Idem, *Țara Hațegului*, p. 83.

[43] R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 63.

[44] C. Fenеșan, *op. cit.*, p. 295.

[45] *Ibidem*, p. 297.

[46] R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 64.

[47] C. Feneșan, *op. cit.*, p. 294.

[48] Documentul din 25 mai 1448 precizează că țerovenii au stăpînit și pînă atunci „more kenesiali”, amintitele lor moșii (C. Feneșan, *op. cit.*, p. 296). Cu privire la dreptul de stăpînire cnezial în secolele XIV—XV vezi R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 147; Idem *Țara Hațegului*, p. 157—164; Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, III, Cluj-Napoca, 1986, p. 401—405.

regale. Cnezii țeroveni au stăpînit satele și moșiile de pe valea superioară a Bîrzavei în virtutea dreptului lor cnezial. Despre modul de stăpînire în cadrul familiei, documentele nu oferă multe indicii. Aflăm doar din actul de la 1448 că întregul cnezat era împărțit în patru părți egale, între membrii familiei [49]. La începutul veacului al XV-lea, cnezii români din această zonă a Banatului au ieșit din conul de umbră al unei vieți orînduite după norme social-juridice străvechi, fiind confruntați cu un tip nou de relații feudale.

Cercetarea arheologică de la Reșița, coroborată cu informațiile din izvoarele medievale scrise, a pus în valoare un monument de arhitectură uitat, a cărui importanță este de prisos a o mai sublinia. El se înscrie ca o semnificativă mărturie de civilizație medievală românească în Banat.

REȘIȚA: EIN RUMÄNISCHER ADELSHOF ZU BEGINN DES MITTELALTERS

ZUSAMMENFASSUNG

Die Ortschaft Reșița liegt im S.W. Rumäniens, in einer Berggegend, am oberen Lauf der Bîrzava. Am linken Bîrzavaufer, im heutigen Stadtkern, sind mittelalterliche Ruinen schon aus dem 19. Jh. bekannt. Sie liegen auf einer Bergsnase. Früher war diese unter dem Namen Ogășele bekannt. Heute heisst die Zone Moroasa.

Am Ende des 19. Jh. wurden hier archäologische Ausgrabungen durchgeführt (S. Mihalik). 1970 und 1976 wurden diese weitergeführt. Auf dem Berge Moroasa wurde eine Saalkirche mit quadratischem Altar entdeckt. 58m weiter befindet sich ein zweites Mauerwerk. Im Umkreis der Kirche wurden mehrere Gräber (ohne Grabbeigaben) ausgegraben.

1983 und 1985 nahm man die Forschungen bei der Kirche wieder auf. Das zweite Mauerwerk wurde unterdessen von modernen Bauten bedeckt. Man erforschte 33 Gräber. Auf dem allgemeinen Plan des Fundortes sind auch die früher erforschten Gräber eingetragen. Die Gesamtzahl der Gräber beträgt 42.

In den 1983—1985 erforschten Gräbern wurden folgende Grabbeigaben gefunden: 9 Münzen, 3 silberne Siegelringe und ein Schläfenring vom Typ Tokay. Die Münzen stammen aus der Zeitspanne zwischen der Mitte des 14. Jh. bis zum Ende des 15. Jh. Die Siegelringe haben Analogien in jenen von Ilidia, Drobeta-Turnu Severin und Giulești. Der Schläfenring ist ein mit viel Kunstfertigkeit gearbeitetes Schmuckstück mit Analogien in den Entdeckungen von Cuptoare—Cornea (12.—14. Jh.), Macoviște (ein Schatz aus dem 13.—14. Jh.), Cetățeni (13. Jh.), sowie aus anderen Gagenden Südosteuropas. Die Münzen und Schmuckgegenstände nutzen bei der Datierung des Gräberfeld und der Kirche.

Ein Teil der Gräber ist älter als die gemauerte Kirche. Dies wird von den Gräbern bewiesen die von den Kirchenmauern durchgeschnitten werden (Grab 21 und die Gräber 17—20). Die steinerne Kirche wurde um die Hälfte des 14. Jh. oder kurz danach gebaut. Eine frühere Bestattungs-

[49] C. Feneșan, *op. cit.*, p. 296.

phase begann schon während der ersten Hälfte des 14. Jhs,. möglicherweise schon im 13. Jh. Man benützte das Gräberfeld bis ans Ende des 15. Jh.

Das Nachbargebäude hatte einen rechteckigen Plan mit folgenden Dimensionen: Breite: 8 m, Länge: 10 m. Es war ein Wohnturm. Die Kirche und der Wohnturm bildeten während dem 14. und 15. Jh. einen Sitz oder ein Adelshof. Wahrscheinlich reichen seine Anfänge ins 13. Jh. als hier Holzbauten standen.

Der Adelshof von Reşiţa gehörte der Knesenfamilie von Țerova. Die schriftlichen Urkunden erwähnen diese rumänische Knesenfamilie erst am Anfang des 15. Jh. Die Domäne der Țerovaer Knesen umfasste die Dörfer und Güter die sich auf dem oberen Lauf der Bîrzava befanden: Văliug, Rîul Alb, Țerovița und die zwei Țerova. Die architektonischen Denkmäler von Reșița (14.—15. Jh.) bilden zusammen mit denen von Zarand, Maramureș und anderen siebenbürgischen Denkmalen, Beweise der mittelalterlichen rumänischen Zivilisation aus Transsylvanien und dem Banat.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

GRAVURILE RUPESTRE DIN „PEŞTERA CU INCIZII"

de MARIN CÂRCIUMARU şi PETRU BRIJAN

„Peştera cu incizii" este situată în apropierea satului Fînaţe, comuna Cîmpani, jud. Bihor, fiind săpată în calcarele negre carniene ale peretelui Izbucului, la 500 m altitudine absolută (fig. 1).

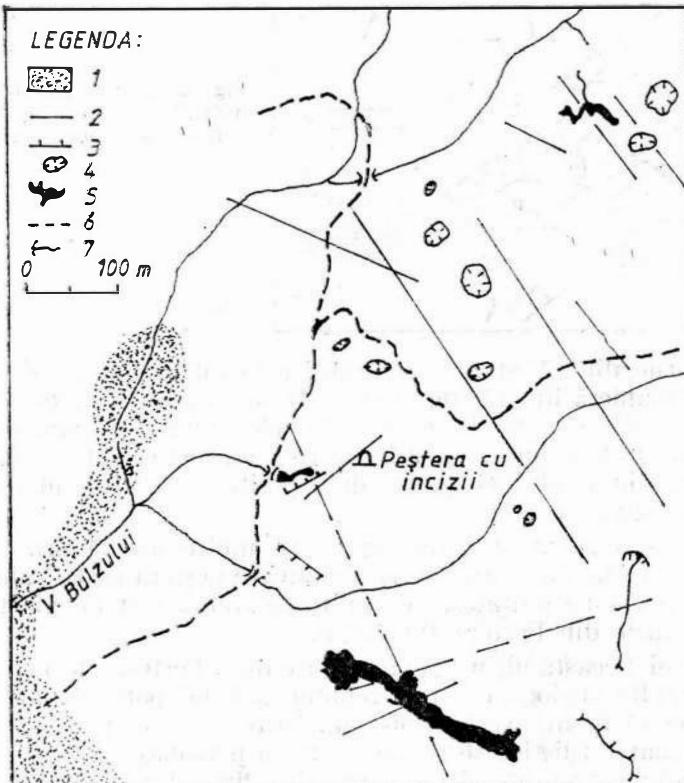

Fig. 1. Zona carstică în care este situată „Peştera cu incizii". 1 necarstificabil ; 2 falie ; 3 linie de şariaj ; 4 dolină ; 5 galerie de peşteră ; 6 drum forestier ; 7 izbuc, ponor.

„Peştera cu incizii" a fost descoperită în anul 1975 de D. Sîsînă şi P. Brijan[1], care au observat pentru prima dată gravurile de aici, fără să le descrie însă într-o publicaţie de specialitate.

[1] L. Vălenaş, M. Bleahu, P. Brijan, G. Halasi, Nymphaea, 5, 1977, p. 209–335

Studiul nostru a fost predat la redacţie în decembrie 1987

Peştera are dimensiuni modeste, nedepăşind 9 m lungime şi o denivelare de + 1 m. Gravurile se află la circa 4,60 m de la intrare (fig. 2), fiind efectuate pe un mic pinten al peretelui din dreapta, înclinat la mai puţin de 45°. Pe suprafaţa calcarului s-a prelins un „montmilch" [2] care, în prezent, este întărit puternic, formînd o manta deasupra calcarului, de circa 1 cm grosime. Uneori acest strat de „montmilch" a crăpat și s-a desprins, afectînd chiar gravurile.

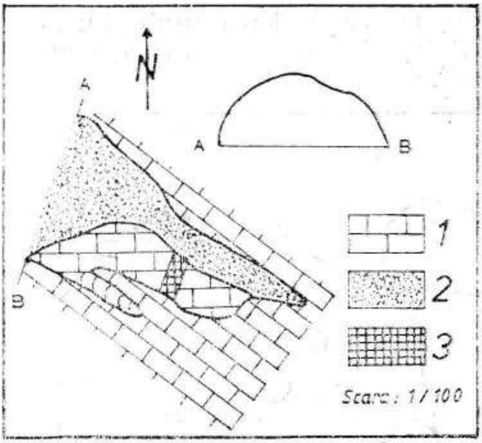

Fig. 2. Planul „Peșterii cu incizii". 1 calcar; 2 depozit sedimentar; 3 zona cu gravuri.

Gravurile din „Peștera cu incizii" constau din două siluete umane realizate în manieră liniară (fig. 3 și 4). Dimensiunile celor două reprezentări antropomorfe sînt modeste, una din ele avînd 35,5 cm, iar cealaltă puțin sub 24 cm lungime. Prin stilul în care au fost efectuate, ne amintesc de gravurile din nordul Gorjului, descoperite cu mulți ani în urmă de C. S. Nicolăescu-Plopșor [3].

Astfel, silueta umană din fig. 3 are multe asemănări, în redarea trăsăturilor, cu una din antropomorfele dintr-o peșteră de la Vaidei (fig. 5), iar cea din fig. 4 ne amintește de cultul soarelui, atît de plastic sugerat de reprezentările din Peștera Pîrcălabu.

De altfel, această ultimă reprezentare din „Peștera cu incizii" (fig. 4) își găsește multe analogii chiar în regiuni mai îndepărtate, mai cu seamă în arta rupestră liniară vest-europeană. Între acestea, poate cea mai frapantă asemănare stilistică se remarcă cu un personaj cu capul înconjurat de raze și îmbrăcat cu un fel de manta din Pirineii catalani, de la Coll de la Font-Roja, Caixas. La fel ca silueta umană din „Peștera cu incizii" el ridică brațul drept într-un gest solemn (fig. 6), iar cel stîng pare a ține

[2] „Montmilch" este un agregat mineral format din calcit pulverulent frecvent îmbibat cu apă, în general alb și de const tuție monominerală (calcit, gips etc.). Vezi G. Diaconu, Trav. de l'Institut de Spéologie „Emile Racovitza", 15, 176, p. 227–230.

[3] C. S. Nicolăescu-Plopșor, Arhivele Olteniei, 5, 1926, p. 49–50, 131–134; Idem, Arhivele Olteniei, 6, 1928, p. 37–48; Idem, Arhivele Olteniei 8, 1929, p. 93–95; Idem, Mem. Muz. Reg. al Olteniei, 1, 1929, p. 3–5 și 6–8; Idem, *L'art rupestre carpatho-balkanique*, in *XVe Congrès International d'Anthropologie & d'Archéologie Préhistorique, Portugal, 21–30 Septembre 1930* (f. a.), p. 1–8; Idem, Jahrbuch für Prähistorische & Ethnographische Kunst, 22, 1966/1969, p. 63–70.

sub protecția sa un mic personaj, care nu este exclus să fi existat inițial și în peștera noastră, dar care a dispărut probabil odată cu distrugerea stratului de „montmilch".

Așa cum remarcă J. Abélanet [4], reprezentarea de la Coll de la Font-Roja nu poate fi interpretată decît în legătură cu cultul soarelui.

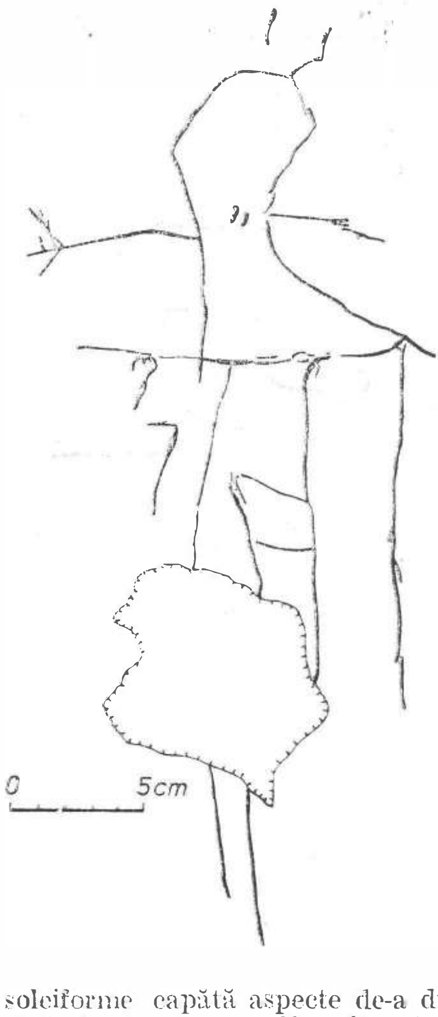

Fig 3. Gravură din „Peștera cu incizii", reprezentînd probabil un „drăcușor" (desen după peretele peșterii).

Uneori reprezentările umane soleiforme capătă aspecte de-a dreptul bizare, cum se întîmplă pe plafonul de la Auvent du Chevalier, în locul numit Coquibus, la Milly-la-Forêt (Essonne) din Bazinul parisian (fig. 7/1), pe piatra de la Arad (Israel) (fig. 7/2) sau de la Peyra Escrita (Pirineii orientali) (fig. 7/3). Toate aceste reprezentări se înscriu totuși într-o manieră comună în a sugera legătura om-soare.

[4] J. Abélanet, *Signes sans paroles. Cent siècle d'art rupestre en Europe occidentale*, Paris, 1986, p. 291.

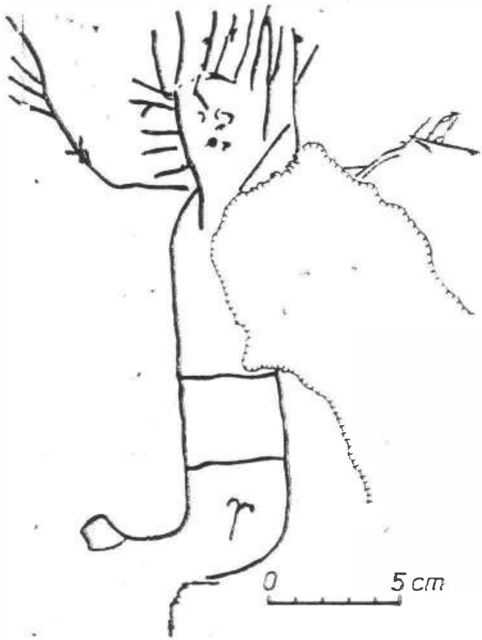

Fig. 4. Gravură din „Peștera cu incizii", reprezentînd o siluetă umană executată în stil soleiform (desen după peretele peșterii).

Silueta umană soleiformă din „Peștera cu incizii" (fig. 4) poartă în partea inferioară a corpului un însemn al sexului masculin. Marcarea sexului la figurile umane din această perioadă este obișnuită, observîndu-se o relativă varietate a detaliilor stilistice (fig. 8). Un semn asemănător se

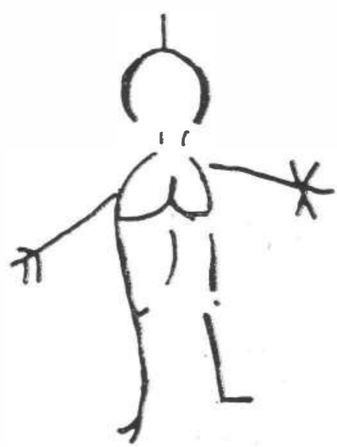

Fig. 5. Antropomorfă de la Vaidei (jud. Gorj).

poate observa în partea superioară a corpului celeilalte siluete din „Peștera cu incizii", dar poziția sa este greu de interpretat în sensul marcării sexului masculin al acestei antropomorfe.

De fapt, această siluetă (fig. 3), prin cele două linii de deasupra capului, pare mai degrabă a indica intenția artistului de a reda un drăcușor,

Fig. 6. Personaj gravat de la Coll de la Font-Roja, Caixas (Pirineii catalani).

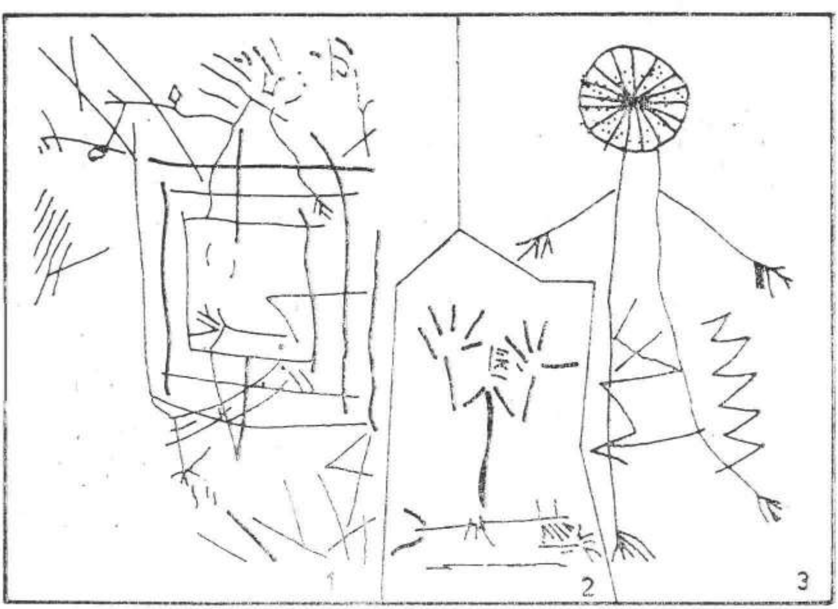

Fig. 7. Diferite moduri de redare a figurii umane în legătură cu cultul soarelui. 1 antropomorfă de pe plafonul de la Auvent du Chevalier (Essonne); 2 gravură de pe piatra de la Arad (Israel); 3 figură umană soleiformă cu cap reprezentat printr-o roată cu raze multiple şi numeroase puncte de la Peyra Escrita, comuna Formiguera (Pirineii orientali).

amintind de multitudinea unor astfel de reprezentări la Valcamonica (Italia) sub numele de „diavolo”. Figurații de acest fel nu lipsesc însă nici în arta rupestră gorjeană, mai cu seamă în Peștera Muierilor și Peștera Pîrcălabu [5].

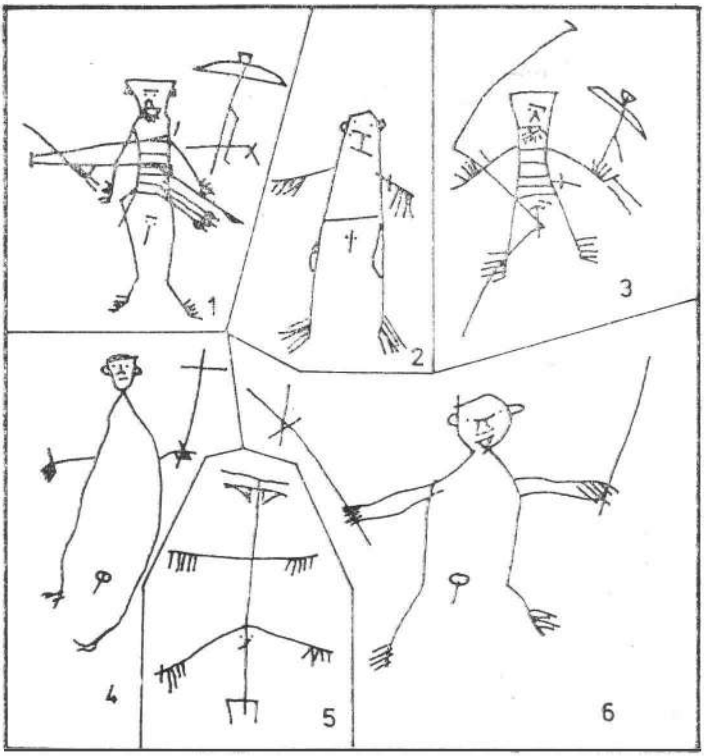

Fig. 8. Marcarea sexului masculin în gravura liniară de la Peyra Escrita (1—6), comuna Formiguera (Pirineii orientali).

Prin cele două siluete gravate în „Peștera cu incizii” una reprezentînd o antropomorfă în stil soleiform, cea de-a doua un drăcușor, ne-am putea gîndi la o eventuală intenție a artistului de a sugera lupta dintre spiritele răului și cele ale binelui.

Avem în vedere faptul că, mai ales în epoca metalelor, omul preistoric se închina soarelui, ca o recunoaștere a rolului său în derularea celor două mari cicluri climatice — vară și iarnă — materializate economic prin semănatul și culesul recoltei, extrem de importante, în procesul de sedentarizare, în asigurarea hranei comunității și, în consecință, a perpetuării generațiilor.

Trebuie să menționăm, de asemenea, în acest sens, că poziția celor două siluete din „Peștera cu incizii” nu pare a fi întîmplătoare în cadrul

[5] M. Cârciumaru, *Mărturii ale artei rupestre preistorice în România*, București, 1987, p. 236—237.

general al artei schematice liniare europene. Omul soleiform este dispus sub reprezentarea interpretată ca drăcuşor, după cum adesea în arta schematică vest-europeană „geniile tutelare", redate de cele mai multe ori sub forma soarelui umanizat, se găsesc dispuse la baza gravurilor cu care formează ansamblul respectiv sau în dreapta acestora [6].

Nu este exclus ca mîna dreaptă a siluetei om-soare, îndreptată în sus, spre cea a drăcușorului, să semnifice un fel de avertisment, de luare aminte, în faţa spiritelor rele. Mîna stîngă a reprezentării soleiforme, întinsă la orizontală, pare într-o poziţie protectoare, chiar dacă sub ea poate că nu a existat niciodată gravată o siluetă umană, precum la Coll de la Font-Roja.

După ce semnificaţia animalului pictat pe pereţii grotelor în paleolitic dispăruse, rolul acestuia este preluat, la începutul epocii bronzului, de soare, figurat singur sau în apropierea omului, în cuplul om-soare, ca simbol al victoriei eroilor asupra forțelor demonice și ale morții [7].

După E. Anati [8], soarele gravat sau pictat pe roci reprezintă o forță transmisă unui individ, prin intermediul magic al unei „imgini-reale" moştenite încă din paleolitic.

La rîndul său, R. Grosso [9] consideră că, într-o manieră sintetică, diversele interpretări privind cultul soarelui se fondează pe rolul benefic al astrului suveran, generator de viaţă, iar multiplele sale figuraţii devin semne magice destinate pentru a stărui pe lîngă puterile oculte în favoarea personajelor reprezentate.

J. Abélanet [10] atribuie cultului sorelui vîrsta artei megalitice intens răspîndite atît în zona atlantică, cît și în cea mediterană. Însă, în timp ce în arta megalitică soarele nu a îmbrăcat niciodată o formă umană, în arta liniară, alături de simbolurile tradiționale, cercurile sau liniile radiale, apar reprezentări de om-soare personificate : cu o roată solară în chip de cap la Peyra Escrita ; aureolă cu raze la Font-Roja etc. După părerea sa, arta liniară, și mai cu seamă gravurile din Pirinei, s-ar data începînd cu ultimele secole dinaintea erei noastre, fiind moștenirea unei lungi elaborări simbolice, ca o tradiție rupestră și o interesantă tentativă a omului spre expresia materială a gîndirii sale.

Avînd în vedere unele analogii stilistice, amintite mai sus, nu este exclus ca și gravurile din „Peștera cu incizii" să aibă o vîrstă asemănătoare. Date preţioase asupra vechimii gravurilor s-ar putea însă obţine în viitor eventual printr-un sondaj în sedimentul peșterii care nu este exclus să conserve urme de cultură materială ale omului care a efectuat inciziile respective.

Descoperirea gravurilor rupestre în stil liniar din „Peștera cu incizii" are o importanță deosebită, deoarece *reînscrie* teritoriul țării noastre în aria unor astfel de manifestări artistice preistorice, după ce gravuri și desene executate într-o manieră similară în Gorj au fost date uitării (după ce inițial fuseseră privite cu îndoială) și poate din această cauză distruse în prezent.

[6] R. Grosso, Trav. de l'Institut d'art préhistorique, 10, 1968, p. 105—135.
[7] F. Benoit, Annales de la Faculté des Letres Aix-en-Provence, 1954, p. 52—59.
[8] E. Anati, La *civilisation du Val Camonica*. Grenoble, 1960, p. 105—146.
[9] R. Grosso, *op. cit.*, p. 104—135.
[10] J. Abélanet, *op. cit.*, p. 295—301.

În consecință, considerăm că descoperirea „Peșterii cu incizii", pe lîngă semnificația amintită mai sus, reconsideră autenticitatea gravurilor din Gorj descoperite de C. S. Nicolăescu-Plopșor încă din anul 1926 și le conferă valoarea științifică necesară.

Gravurile din „Peștera cu incizii" se adaugă unui patrimoniu al artei rupestre deja existent care, îmbogățit simțitor în ultima veme, sperăm că va atrage tot mai mult atenția lumii științifice de pretutindeni.

LES GRAVURES RUPESTRES DE LA „GROTTE À INCISIONS"

RÉSUMÉ

La „Grote à incisions" est située dans le voisinage du village de Fînațe (commune de Cîmpani, district de Bihor) dans la dépression du Crișul Negru, vers la zone montagneuse de Bihor, à une altitude absolute de 500 m (fig. 1).

La „Grotte à incisions" a de modestes dimenssions qui atteignent 9 m en longueur et un dénivellement de +1 m. Les gravures sont situées à une distance de 4,60 m de l'entrée (fig. 2) étant gravées sur une petite saillie de la parroi droite, inclinée à moins de 45°. À la surface du calcaire est situé un montmlich qui, à présent s'est fortement solidifier formant une croûte volumineuse d'environ 1 cm, au-dessus de cet calcaire. Cette croûte de montmilch s'est de temps en temps fissurée en affectant par son détachement même les gravures.

Les gravures de la „Grotte à incisions" sont représentées par deux silhouettes humaines, réalisées dans le style linéaire (fig. 3 și 4). Les dimenssions de ces deux représentations sont modestes : l'une ayant 35,5 cm et l'autre presque 24 cm en longueur. Leur style rappelle des gravures du nord du district de Gorj, surtout celles étroitement liées au culte du soleil, de la grotte de Pîrcălabu.

La gravure des figures 4 de la „Grotte à incisions" trouve d'ail leurs ses analogies dans une représentation humaine ayant la tête entourée par des rayons et habillée d'un manteau, représentation des Pyrenées catalans, de Coll de la Font Roja, Caixas, associée par J. Abélanet au culte du soleil.

La silhouette humaine en forme de soleil de la „Grotte à incisions" (fig. 5) présente le signe du sexe masculin, vers la partie inférieure de la corps.

La deuxième de ces représentations de la „Grotte à incisions" semble montrer plutôt, par les deux lignes situées au-dessus de la tête, l'intention du créateur qui voulait reproduire un diablotin (fig. 3).

En analysant les deux silhouettes gravées de la „Grotte à incisions" (la première représéntant une anthropomorphe en style du soleil, la deuxième — un diablotin) on pourrait penser à l'intention du créateur à nous suggerer la lutte entre les esprits du *Mal* et ceux du *Bien*.

Dans la cadre général de l'art schématique linéaire européen, la position de ces deux silhouettes de la „Grotte à incisions" n'est pas tout à fait, due au hasard.

La silhouette humaine en forme de soleil est représentée dans une forme interprétée comme celle d'un diablotin tout comme, dans l'art schématisé de l'Ouest de l'Europe, „les génies tutélaires" (représentés le

plus souvent sous la forme d'un soleil humanisé) sont disposés à la base des gravures de l'ensemble ou à leur droite.

Il n'est pas exclus que la main droite de la silhouette homme-soleil, disposée en haut, vers celle du diablotin, soit le signe d'un avertissement, d'un prendre-garde contre les mauvais esprits. La main gauche de la représentation en forme de soleil, étendue horizontalement, se trouve dans une position protectrice, même si au-dessus d'elle ne fût jamais gravée une silhouette humaine, comme il y a à Coll de la Font Roja.

Conformement aux analogies des situations trouvées dans l'art rupestre de l'Europe, relevées par le présent étude, il est possible que les gravures de la „Grotte à incisions", soient réalisées pendant l'Epoque des métaux.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Zone karstique où est située „La grotte à incisions". 1 non-karstique; 2 faille; 3 ligne de charriage; 4 doline; 5 galerie de grotte; 6 route forestière; 7 ponor-gouffre. Fig.

Fig. 2. Plan de la „Groote à incisions". 1 calcaire; 2 dépôt des sédiments; 3 zone à gravures.

Fig. 3. Gravures de la „Grotte à incisions", représentant probablement un „diablotin" (dessins copié de la paroie de la grotte).

Fig. 4. Gravure de la „Grotte à incisions" qui représente une silhouette humaine, executée en forme de soleil (dessin copié de la paroie de la grotte).

Fig. 5. Anthropomorphe de Vaidei (département de Gorj).

Fig. 6. Personnage gravé de Coll à Font-Roja, Caixas (Pyrenées caealans).

Fig. 7. Diverses modalités de représenter la figure humaine liée au culte du soleil. 1 anthropomorphe du plafond d'Auvent du Chevalier (Essome); 2 gravure sur la pierre d'Arad (Israel); 3 figure humaine en forme de soleil avec la tête représentée à l'aide d'une roue ayant beaucoup de rajons et de points de Peyra Escrita, commune de Formiguera (Pyrenées Orientaux)

Fig. 8. Marquage du sexe masculin dans la gravure linéaire de Peyra Escrita (1—6), commune de Formiguera (Pyrenées Orientaux).

TOPORUL DE BRONZ DE LA ORȚIȚA

de CAROL KACSÓ

La 10 august 1986, pe panta vestică a dealului „Făgeţel”, din raza localităţii Orțița (com. Oarţa de Jos, jud. Maramureş), a fost găsit la suprafaţă un topor de bronz [1]. Înştiinţat despre descoperire, la scurt timp după apariția ei am efectuat o minuţioasă cercetare la faţa locului, inclusiv verificarea terenului cu detectorul de metale. Investigaţiile întreprinse n-au avut nici un rezultat pozitiv, în zona de descoperire nefiind depistate alte piese. Acest fapt permite să se tragă concluzia, cu suficientă siguranță, că toporul de la Orţiţa reprezintă o descoperire izolată, apărută în afara perimetrului vreunui obiectiv arheologic.

Toporul are discul în formă de ciupercă, bara de sub disc rotundă în secțiune, tubul de înmănușare, puternic deteriorat la unul din brațe, bine dezvoltat, rotunjit și ușor îngroșat la capete, lama curbată, tăișul uşor convex, ascuțit, dar și cu mici zimți datorați folosirii. Este ornamentat pe mijlocul tubului de înmănușare cu cîte o proeminenţă circulară aplatizată, înscrisă într-o arcadă reliefată, care se prelungeşte pe bordurile lamei, și de cîte o nervură reliefată centrală, ce pornește de la baza proeminenței și se continuă pînă aproape de tăiş. Pe una din fețe sînt prezente porțiuni de oxizi de fier (!), în rest piesa are o patină de bună calitate, de culoare verzui-negricioasă. Toporul este în general masiv, bine turnat și complet finisat, tubul de înmănuşare este însă surprinzător de subțire, în porțiunea deteriorată grosimea sa fiind chiar sub 1 mm. Lung. — 18,4 cm, greut. — 326 g. Fig. 1.

Întrucît este o descoperire izolată, căreia îi şi lipsesc analogiile întru totul exacte, încadrarea tipologică și cronologică a toporului de la Orţiţa este dificilă. Deși este o apariție mai deosebită, prin anumite caracteristici de formă și, mai ales, prin decor, piesa are totuşi cîteva corespondente.

Una dintre acestea, în același timp și cea mai apropiată geografic, este toporul de la Larga. Cele două topoare au lungimea aproape identică, ca și proporţiile dintre partea lor superioară şi lamă, identice sînt şi forma discurilor şi secţiunile barelor de sub disc, lamele sînt la ambele curbate și au aceeași secțiune. Deosebirile de decor sînt minime, nervura centrală de pe lama toporului de la Larga despărţindu-se aproape de tăiş în două braţe. Forma tuburilor de înmănuşare și a tăişurilor sînt însă diferite, la toporul de la Larga tubul fiind scurt şi terminat tronconic, iar tăişul mult lăţit şi curbat semilunar.

Toporul de la Larga a fost publicat pentru prima dată în 1902, doar cu menţiunea că aparţine colecţiei lui D. Teleki [2]. A fost amintit apoi de J. Marțian, împreună cu arme şi unelte de bronz, care ar fi fost de asemenea descoperite în localitate [3]. Primele consideraţii cu privire

[1] Piesa se află în prezent în colecţiile Muzeului județean Maramureş — Baia Mare (nr. inv. 19352), donată de prof. Tr. Rus.

[2] ArchÉrt, 22, 1902, fig. de la p. 414.

[3] J. Marţian, MAGW, 39, 1909, nr. 281; idem, *Repertoriu arheologic pentru Ardeal*, Bistrița, 1920, nr. 388.

S C I V A, tomul 40, nr. 1, București, ianuarie—martie 1989, p. 83—89

la datarea toporului au fost făcute de I. Nestor [4], prin încadrarea acestuia în aceeași serie cu topoarele numite mai tîrziu de tip Drajna [5]. Se menționează ca piesă aproape identică o descoperire din Volinia de vest[6].

Toporul de la Larga a fost ilustrat și în repertoriul arheologic al lui M. Roska [7]. Alături de această piesă se publică și un topor cu gaură de înmănușare transversală [8]. Pentru ambele se indică doar locul lor de

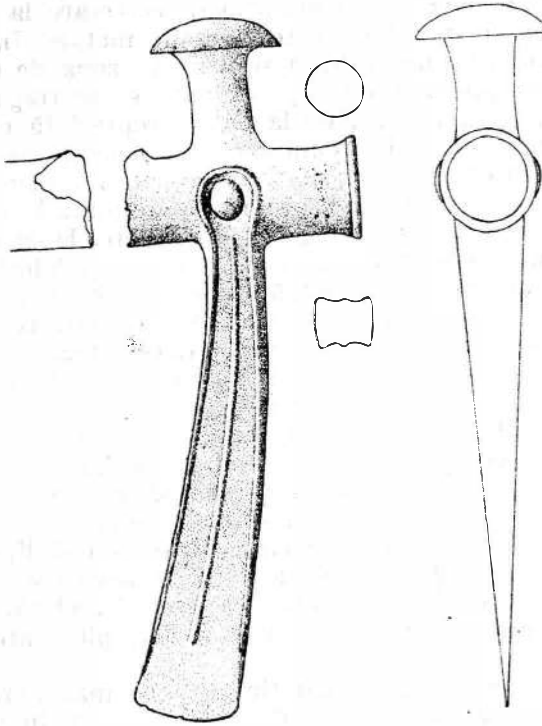

Fig. 1. Toporul de bronz de la Orțița.

păstrare — muzeul din Cluj, cu numere de inventar alăturate. Într-o altă lucrare, același autor discută problema datării toporului cu disc [9]. Se consideră ca posibilă apartenența ambelor piese de bronz de la Larga la aceeași descoperire și se încadrează toporul cu disc în a doua perioadă a epocii bronzului din Bazinul carpatic (Bronzul mijlociu), atribuindu-se unora dintre caracteristicile lui de formă (forma discului, secțiunea barei de sub disc, nervurile reliefate) o descendență încă din epoca cuprului.

[4] I. Nestor, 22 BerRGK, 1932, p. 128; idem, Marburger Studien, 1938, p. 185, nota 26.

[5] A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien I*, PBF, IX, 2, München, 1970, p. 99 sq.

[6] W. Antonowicz, Archeologija Polski, și pl. 14, 15 (după I. Nestor). Republicat de I. K. Svešnikov, SA, 1968, 2, fig. 1,1 și de E. Kroeger-Michel, *Les haches à disque du Bassin des Carpathes*, Paris, 1983, fig. 119 b.

[7] M. Roska, *Repertórium*, p. 280, nr. 17, fig. 339.

[8] *Ibidem*, fig. 338.

[9] Idem, FolArch, 9, 1957, p. 63 sqq.

A. Mozsolics, care înclină de asemenea să interpreteze cele două topoare de la Larga ca o descoperire unitară, include toporul cu disc printre formele aparte ale topoarelor de tip Ac şi-l datează în faza B III a, respectiv în orizontul de depozite Hajdusámson [10]. Drept argumente sînt aduse asemănările unora dintre caracteristicile de formă ale piesei de la Larga cu cele ale unor topoare cu disc sau de tip Křtěnov din depozitele de la Szeghalom şi Hajdusámson [11].

Problema încadrării cronologice a toporului de la Larga a fost dezbătută mai pe larg de către A. Vulpe [12], care ajunge la o concluzie identică cu cea a lui I. Nestor, piesa fiind datată tot în Bronzul tîrziu. Elementul principal al argumentaţiei este oferit de toporul de formă foarte asemănătoare de la Ivanija [13], ce provine dintr-un tumul distrus, a cărui datare este pusă în legătură cu descoperirile dintr-un tumul învecinat, cercetat sistematic, aparţinînd fazei tîrzii a culturii Komarov.

În cea mai recentă luare de poziţie cu privire la datarea toporului de la Larga, E. Kroeger-Michel, remarcînd afinităţile acestuia, prin forma discului şi a tubului de înmănuşare, cu topoarele de tip B_1, îl încadrează în perioada B (Bronz mijlociu) [14].

Din succinta prezentare a diferitelor păreri exprimate cu privire la toporul de la Larga rezultă că atît poziţia sa tipologică în seria topoarelor cu disc, cît şi datarea sa sînt controversate, unii cercetători atribuindu-l, în etape diferite însă, Bronzului mijlociu, alţii Bronzului tîrziu. Faptul că acest topor, ca şi exemplarul de la Orţiţa, este foarte probabil tot o descoperire izolată (pentru apartenenţa sa la o descoperire unitară cu toporul cu gaură de înmănuşare transversală de tip Hajdusámson nu există, credem, nici o bază serioasă de argumentaţie), precum şi situaţia că analogiilor sale ucrainiene nu li se cunosc cu certitudine contextele din care provin [15], a determinat desigur diversitatea opiniilor.

Pînă la apariţia toporului de la Orţiţa, piesa de la Larga era o prezenţă singulară printre descoperirile de bronzuri din nordul Transilvaniei. Chiar dacă rămîn încă în număr foarte scăzut, topoarele de acest fel, îndreptăţit clasificate într-un tip aparte — tipul Larga [16], indică existenţa unei cerinţe şi pentru astfel de piese, ele nefiind rezultatul inventivităţii de moment a unui anumit meşter în turnarea de bronzuri. Deocamdată, încadrarea lor cronologică poate fi discutată doar prin abordarea unor criterii tipologice.

[10] A. Mozsolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens*, Budapesta, 1967, p. 38 şi 168, fig. 10,2.

[11] Toporul cu disc din depozitul de la Szeghalom, adus în discuţie în legătură cu toporul de la Larga, este însă de tip B_1, deci oricum mai recent decît topoarele ce caracterizează depozitele de tip Hajdusámson. Pentru datarea depozitului de la Szeghalom, respectiv a toporului de tip B_1 din compoziţia sa, cf. A. Vulpe, *op. cit.*, p. 70 sq. şi 76.

[12] A. Vulpe, *op. cit.*, p. 100 sq.

[13] I. K. Svešnikov, *op. cit.*, fig. 1,2.

[14] E. Kroeger-Michel *op. cit.*, p. 74.

[15] Faptul că, în imediata apropiere a locului de descoperire a toporului de la Ivanija, au apărut materiale Komarov tîrzii nu constituie o dovadă decisivă pentru datarea sa, el putînd proveni, cel puţin teoretic, şi dintr-un tumul care, chiar dacă a aparţinut aceleiaşi culturi, s-a încadrat într-o etapă mai timpurie de evoluţie.

[16] A. Vulpe, *op. cit.*, p. 22.

Discul în formă de ciupercă, identic realizat la piesele de la Larga și Orțița, ușor diferit la cele de la Ivanija și „Volinia de vest", este caracteristic topoarelor de tip A_1 și B_1, variantele Szeghalom, Ighiel și Bikács-Borlești[17], dar și unora dintre topoarelor de tip Drajna[18]. Secțiunea rotundă a barei de sub disc apare deja la topoare, cum sînt cele de la Bács-Bodrog[19] și Poznan-ținut[20], care, prin forma discului și tubului de înmănușare, se apropie de topoarele de tip B_1, dar este specific și unor topoare de tip B_2[21], precum și unor topoare ce pot fi asimilate acestui tip, avînd însă tăișul lățit semilunar[22]. Tuburile de înmănușare ale topoarelor de la Larga și „Volinia de vest" sînt identice ca formă cu cele ale topoarelor de tip B_1, iar la topoarele de la Orțița și Ivanija ele sînt asemănătoare cu tuburile de înmănușare ale unor topoare de tip B_2[23]. Lama curbată apare la toate tipurile de topoare cu disc, ceva mai frecvent însă la cele mai timpurii. Tăișul aproape drept al toporului de la Orțița nu constituie un element tipologic mai deosebit, în timp ce tăișurile curbate semilunar ale celorlalte trei topoare își au analogii în exemplarele, deja menționate, de la Beregovo-ținut și Miskolc.

Caracteristica ce apropie cel mai mult topoarele de tip Larga este decorul, deși acesta este identic în toate detaliile sale doar la piesele de la Larga și „Volinia de est". La toporul de la Ivanija lipsește nervura centrală de pe lamă, iar la toporul de la Orțița aceasta nu se desparte înspre tăiș în două brațe. În schimb, la piesele din urmă arcada ce înconjoară proeminența de pe tub este realizată în același mod.

Decorul celor patru topoare, deși elementele sale constitutive se întîlnesc și la alte topoare cu disc, reprezintă un ansamblu original. Este de remarcat totuși că decorul în relief apare la topoarele mai recente, cele de tip A și B_1, dar și unele de tip B_2, avînd decorul spiralo-geometric incizat.

Dintre trăsăturile de formă ale topoarelor de tip Larga doar aspectul discului caracterizează topoarele de tip A_1, fără a fi însă specific numai acestora. Alte trăsături, cum sînt secțiunea barei de sub disc, iar la topoarele de la Orțița și Ivanija și forma tubului de înmănușare, fac posibilă încadrarea lor cea mai timpurie în perioada în care se datează topoarele de tip B_2. Avînd în vedere caracterul și destinația lor deosebită, nu este însă exclusă nici posibilitatea ca ele să aparțină de fapt unei perioade mai recente, apro-

[17] A. Mozsolics, *op. cit.*, p. 33 sqq.; B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, Bonn, 1968, p. 61 sqq.; A. Vulpe, *op. cit.*, p. 66 sqq.; E. Kroeger-Michel, *op. cit.*, p. 46 sqq.

[18] A. Vulpe, *op. cit.*, p. 99 sq.; C. Kacsó, ActaMN, 14, 1977, p. 57 sqq.; E. Kroeger-Michel, *op. cit.*, p. 76 sqq.

[19] E. Kroeger-Michel, *op. cit.*, fig. 118 a.

[20] M. Gedl, *Kultura Przedłużycka*, Prace Komisji Archeologicznej, 14, 1975, pl. 5,5.

[21] Felnac (E. Kroeger-Michel, *op. cit.*, fig. 118 b), Grein-Donaustrudel (K. Willvonseder, *Die mittlere Bronzezeit in Österreich*, Viena 1937. pl. 54,5. Primul dintre aceste topoare este publicat cu loc de descoperire necunoscut. Potrivit informațiilor primite de la E. Dörner, acest topor, păstrat la muzeul din Arad (nr. inv. 12453 — donație O. Lupaș), cu specificația că provine de la Pecica, a fost descoperit de fapt la Felnac.

[22] Beregovo-regiune (J. Hampel, *Bronzkor*, pl. 255,2), Miskolc (E. Kroeger-Michel, *op. cit.*, fig. 120 c). Tăiș aproape semilunar are și toporul cu disc și spin de tip B_4 din depozitul de la Hostice (A. Mozsolics, *Bronze-und Goldfunde des Karpatenbeckens*, Budapesta, 1973, pl. 77 B, 4).

[23] Pitzervitz (E. Kroeger-Michel, *op. cit.*, fig. 68 c), Tachlovice (E. Kroeger-Michel, *op. cit.*, fig. 68 d), Vel'ký Blh (J. Hampel, *op. cit.*, pl. 94,7).

pìată sau identică cu cea propusă de I. Nestor şi A. Vulpe. S-ar putea însă ca şi între cele patru topoare să existe anumite diferenţe cronologice, mai ales forma tuburilor de înmănuşare ale pieselor de la Larga şi „Volinia de vest" înscriindu-le eventual într-o etapă ceva mai timpurie. Oricum, aceste exemplare indică mai pregnant evoluţia topoarelor de tip Larga din cele de tip B_1.

Topoarele de tip Larga, ca şi cele de tip Drajna, precum şi altele ce se înscriu în aceeaşi categorie de armă, avînd totuşi particularităţi ce le disting de topoarele cu disc comune, au reprezentat probabil însemne de distincţie sau de putere. Este posibil ca unele dintre ele să fi fost folosite şi în cadrul unor ceremonialuri de cult. Faptul că toporul de la Orţiţa are tăişul bine ascuţit, dar şi într-o oarecare măsură uzat, este în orice caz o dovadă a întrebuinţării lui ca obiect tăios.

Ţinînd seama de probabila încadrare cronologică a toporului de la Orţiţa, pentru încadrarea lui culturală se poate avea în vedere fie cultura Suciu de Sus, fie grupul Lăpuş, ambele bine reprezentate în zona de descoperire [24]. Dealtfel, doar la cîteva sute de metri spre vest de locul de găsire al toporului, în hotarul localităţii Oarţa de Sus, se află o foarte întinsă aşezare cu trei niveluri de locuire, primul aparţinînd culturii Suciu de Sus, celelalte două grupului Lăpuş, iar în apropierea acesteia, deja în aria localităţii Bicaz, o necropolă tumulară de tip Lăpuş.

Din teritoriul aflat în imediata vecinătate a punctului în care a apărut toporul de la Orţiţa provin şi alte descoperiri de bronzuri. La un topor cu disc şi spin găsit în hotarul Oarţei de Sus, cunoscut mai de mult în literatură [25], se adaugă un alt topor cu disc şi spin din punctul „Iclejie" [26], un topor de tip Drajna din punctul „Ghiile Coşoaiei" [27], un celt de tip transilvănean, varianta M. Rusu-B_1, din punctul „Măgura" [28], toate din raza aceleiaşi localităţi, precum şi două depozite de bronzuri, găsite la o distanţă de cca 40 m unul de altul în punctul „Valea Unghiului" din hotarul Bicazului [29].

Piesele de bronz de la Oarţa de Sus reprezintă în totalitatea lor descoperiri izolate. În afara primului dintre topoarele cu disc menţionate, la celelalte se cunosc şi condiţiile lor de descoperire. În mod cert, nici una dintre ele n-a apărut într-o aşezare contemporană [30] şi nu face parte din inventarul unui mormînt sau din compoziţia unei descoperiri mai mari de bronzuri. Comun pentru piesele menţionate este şi faptul că locurile lor de descoperire, la fel ca şi al toporului de la Orţiţa, se află pe pante de deal.

[24] C. Kacsó, ActaMP, 4, 1980, p. 37 sqq.; idem, Dacia, N.S., 31, 1987, p. 66.

[25] M. Roska, *Repertórium*, p. 91, nr. 83, fig. 118; A. Vulpe, *op. cit.*, p. 84, pl. 23,318. Roska menţionează ca loc de descoperire a toporului punctul „Peste deal". Acest toponimic nu este însă cunoscut în raza localităţii Oarţa de Sus. S-ar putea ca toporul să fi fost găsit pe panta sudică a Dealului Crucii, care se află la aproximativ 500 m nord-vest de Dealul Făgeţel, cf. C. Kacsó, ActaMP, 4, 1980, nota 17.

[26] C. Kacsó, Marmatia, 3, 1977, p. 29, fig. 2.

[27] Idem, ActaMN, 14, 1977, p. 58, fig. 1.

[28] Idem, Apulum, 15, 1977, p. 146, fig. 8,1.

[29] Idem, SCIVA, 31, 1980, 2, p. 295 sqq.

[30] Doar pe Dealul Măgura au fost identificate urme de locuire, care provin însă din neolitic, epoca cuprului şi epoca dacică, cf. E. Comşa şi C. Kacsó, Materiale, 10, 1973, p. 47 sqq.; Z. Kalmár, Marmatia, 5—6, 1979—1981, p. 107 sqq.; G. M. Iuga, SCIVA, 38, 1987, 3, p. 296 sq.

Este foarte puţin probabil ca aceste bronzuri să fi fost pierdute sau abandonate. Mult mai verosimil pare că ele au fost depuse intenţionat, constituind aşa numitele „depozite de o singură piesă” [31]. Între acestea se înscrie desigur şi descoperirea de la Orţiţa.

Întrucît erau uşor transportabile, scopul îngropării unor astfel de piese nu putea fi cel al ascunderii lor într-un moment de tulburări. Ca majoritatea depozitelor constituite din mai multe piese, şi depozitele de o singură piesă trebuie interpretate ca depuneri cu caracter de ofrandă. Din rîndul acestora fac parte mai ales armele, în zona aici discutată topoarele cu disc sau derivatele lor, probabil în legătură cu o divinitate simbolizată prin astfel de obiecte [32], dar şi alte categorii de bronzuri, după cum indică descoperirea de la Oarţa de Sus-„Măgura”.

În limitele unui perimetru geografic restrîns — cel al Depresiunii Sălajului, depozitele de acest fel caracterizează o perioadă de timp relativ lungă, ce corespunde cu primele două etape ale Bronzului tîrziu, respectiv cu prezenţa în zonă a comunităţilor Suciu şi Lăpuş. În afara toporului de la Orţiţa, toate celelalte piese ce formează depozitele de o singură piesă de aici îşi găsesc analogii în depozitele de mai multe piese descoperite în depresiune.

Producţia locală de bronzuri se integra în aria unui centru metalurgic de mare extindere, al cărui rezerve de materii prime se afla în principal în regiunea Ţibleşului. Populaţia etnic unitară, ce a creat acest centru, s-a caracterizat fireşte prin obiceiuri şi credinţe comune, printre acestea fiind şi acela al depunerilor de bronzuri, fie sub forma depozitelor de o singură piesă, fie a depozitelor de mai multe piese. Deosebirile dintre depunerile din cea de-a doua categorie, aflate în diferite subunităţi geografice din nordul Transilvaniei, sînt neesenţiale pe ansamblul depozitelor de acelaşi tip. În schim , în cadrul depunerilor de o singură piesă, chiar dacă aparţin aceleiaşi perioade de evoluţie, se pot constata particularităţi teritoriale. Astfel, de exemplu, în Depresiunea Maramureşului a apărut un număr relativ mare de descoperiri izolate de spade, marea majoritate exemplare întregi, în general fără corespondente în depozitele de mai multe piese. Obiceiul depunerilor de spade se prelungeşte aici şi în perioada ulterioară prezenţei populaţiei de tip Lăpuş, după cum dovedesc descoperirile de la Călineşti. De asemenea, sînt prezente şi descoperiri izolate de vîrfuri de lance, dintre care cel puţin una de la Sighetu Marmaţiei a apărut în albia rîului Iza [33]. În acelaşi timp, descoperirile izolate de topoare sînt foarte puţine, iar pentru acestea informaţiile cu privire la condiţiile lor de descoperire nu sînt suficient de convingătoare pentru includerea lor sigură

[31] În studiile de specialitate româneşti, discuţia cu privire la posibilitatea existenţe unor depozite, ce constau numai dintr-o singură piesă, este de dată recentă, cf. V. Căpitanu şi A. Vulpe, MemAntiq, 9—11, 1977—1979, p. 419; T. Soroceanu, în *Beiträge zur bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*, Berlin-Nitra, 1982, p. 363. La liteatura străină citată în primul dintre aceste articole sînt de adăugat încă M. Menke, *Studien zu den frühbronzezeilichen Metalldepots*, München, 1982, p. 82 sqq.; H. Geißlinger, *Depotfund*, în *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, 5, p. 321 sq.; W. Kubach, Arch.Korrespondenzblatt, 15 1985, p. 179 sqq.; toate cu o bogată bibliografie a problemei.

[32] B. Stjernquist, Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1962—1963 (1963), p. 57 sq.

[33] F. Nistor şi A. Vulpe, SCIV, 20, 1969, 2, p. 184, Nr. 70. Pentru ansamblul de descoperiri de bronzuri din Maramureş cf. C. Kacsó, *Bronze-und Goldfunde in Maramuresch* (sub tipar).

în categoria depozitelor de o singură piesă. Ele sînt reunite însă fie în depozite complexe, fie în depozite „curate" de topoare.

În Depresiunea Sălajului lipsesc, cel puţin pînă în prezent, atît descoperirile izolate de spade, cît şi de vîrfuri de lance, dar şi depozitele ce conţin exclusiv topoare. Ar fi posibil ca acestea din urmă să fi fost înlocuite aici cu depunerile singulare de astfel de piese.

DIE BRONZEAXT VON ORȚIȚA

ZUSAMMENFASSUNG

Die Axt, welche im Jahre 1986 am westlichen Abhang des „Făgeţel"-Hügels entdeckt wurde, gehört dem Typ Larga an und stellt ein Einstückdepot dar. Seine Datierung sowie der anderen Äxte dieses Typs kann man vorläufig nur nach den typologischen Kriterien beurteilen. Von den Elementen die für diese Äxte bezeichnend sind, erscheint bloß die Form der Scheibe bei den Äxten vom Typ A_1, ohne aber nur für diese spezifisch zu sein. Andere Merkmale, wie der Querschnitt der Nackenstange, und bei den Äxten von Orțița und Ivanija auch das Aussehen der Schaftröhre, ermöglichen ihre früheste chronologische Eingliederung in die Zeitspanne der Äxte vom Typ B_2. Es ist aber nicht ausgeschlossen, wenn man ihre außergewöhnlichen Charakter und Bestimmung beachtet, daß sie sogar in einer jüngeren Phase der Spätbronzezeit hergestellt wurden.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

O ȘTANȚĂ MONETARĂ DESCOPERITĂ ÎN CETĂȚUIA GETO-DACICĂ DE LA BARBOȘI—GALAȚI

de SILVIU SANIE

Săpăturile arheologice desfășurate în ultimul deceniu la Barboşi—Galaţi care au prilejuit dezvelirea unor interesante complexe romane la vest și sud de *castellum*[1] au furnizat de asemenea elemente deosebit de utile pentru cunoașterea locuirii geto-dacice în așezarea deschisă și în cetățuia geto-dacică de pe înălțimea Tirighina[2].

Ceramica geto-dacică, cantitativ nesemnificativă în campaniile anterioare, este în prezent bine ilustrată în toate cele trei niveluri ale cetățuii, iar numărul amforelor elenistice și romane descoperite, al importurilor în general, a urmat o curbă ascendentă.

Dintre materialele recoltate relativ recent pe cetățuie se detașează prin însemnătate un mic fragment de inscripție din secolele III—II î.e.n.[3], o ștanță monetară și o fibulă Glasinać care indică o locuire în sec. V—IV î.e.n. pe Tirighina, preconizată de Vasile Pârvan, care nu fusese însă confirmată de cercetările postbelice.

Piesa care face obiectul însemnării de față a fost găsită în caseta a V-a din zona nord-estică a cetățuii, la adîncimea de 3,10 m, la numai 0,20 m de marginea unui deranjament modern și de groapa G 1983 din cel mai timpuriu nivel dacic. În groapa G, care are o formă asemănătoare unei pîlnii întoarse și dimensiunile 1,10 × 1,90 × 2.20 m, au fost descoperite : o amforă din pastă albicioasă, cu gîtul larg și torți bitubulare; fragmente de țigle grecești și de oale borcan; o cățuie; fragmente din cupa și suportul unei fructiere lucrată dintr-o pastă roșiatică acoperită cu angobă albă, peste care sînt pictate cu vopsea roșie brîuri orizontale și în zig-zag ; o fusaiolă plată, lenticulară ; un văscior cilindric : două greutăți tronconice ; fragmente de creuzete cu urme de argint, vitrifiate în urma utilizării ; o pastilă de argint ; bucăți de tablă de fier ; un mic cuțit drept (pumnal ?) ; segmente de garnituri pentru scut (?) din tablă de bronz cu profilul în U ; pietre ; oase de animale mici și mijlocii și foarte multe oase de pește[4].

Ștanța, lucrată din bronz, are o formă apropiată de cea a unei calote sferice cu o înălțime de 1,1 cm. O tijă rectangulară de fier depășește vîrful calotei cu 0,24 cm. Forma emisferică nu este perfectă, piesa avînd pe suprafața ei linii în relief, adîncituri, iar către bază mai multe incizii. Pe suprafața bazei cu conturul apropiat de cel al unei elipse cu diametrele de 2,65 și 2,31 cm a fost gravat un cap uman încununat cu o coroană

[1] S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n. — III e.n.)*, Iași, 1981, p. 76—111 ; I. T. Dragomir, Danubius, 10, 1980, p. 73 și urm.

[2] S. Sanie, ArhMold, 11, 1987, p. 103 și urm.

[3] Două campanii succesive în preajma locului în care a fost descoperită inscripția, evident fără a afecta construcțiile romane, au rămas infructuoase. Dacă nu vor fi găsite alte fragmente în săpăturile care urmează a fi efectuate anul acesta vom publica epigrafa cu numeroasele-i ipoteze de întregire.

[4] S. Sanie, ArhMold, 12, 1988, p. 62.

S C I V A, tomul 40, nr. 1, București, ianuarie—martie 1989, p. 91—96

formată din două rînduri de frunze care-i acoperă o parte din creștet și întreaga ceafă. Pe direcția profilului figurii, datorită uzurii mai avansate a piesei fruntea nu este atît de clar conturată. Ochiul este indicat printr-un punct globular încadrat de un mic arc de cerc, iar nasul nu are o delimitare precisă către rădăcină. Pot fi bine observate mustața, gura și o barbă rebelă redată printr-o aglomerare de puncte globulare și mici linii drepte și curbe (fig. 1/4 a, b, c și 2/1 a și b).

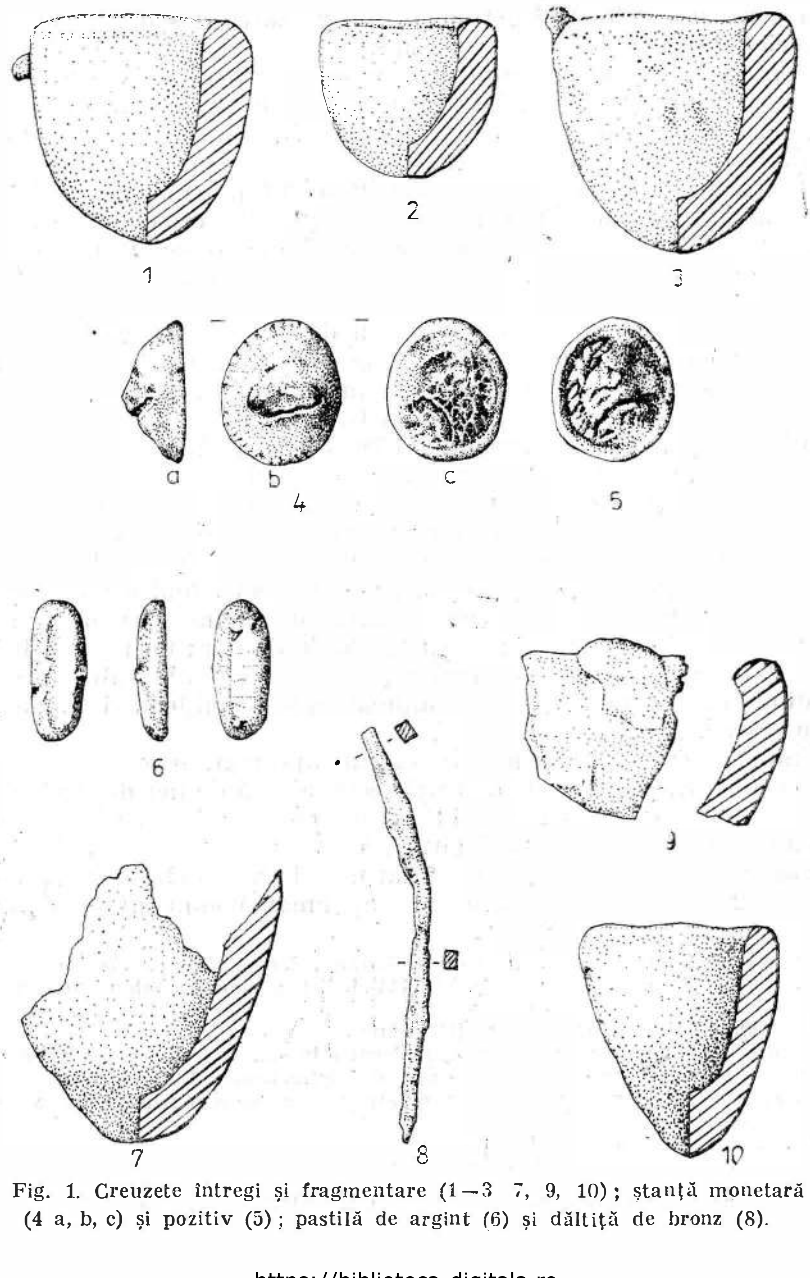

Fig. 1. Creuzete întregi și fragmentare (1—3 7, 9, 10); ștanță monetară (4 a, b, c) și pozitiv (5); pastilă de argint (6) și dăltiță de bronz (8).

Pozitivul obținut înfățișează chipul bărbos al unui personaj laureat, în profil spre dreapta, apropiat de reprezentările cunoscute pe monedele macedonene de la Filip II și imitații (fig. 1/5 și 2/3). Chipul lui *Zeus* cunoaște atîtea variante pe monedele geto-dacice [5] încît și fără a-i găsi celui de pe piesa cercetată o analogie perfectă, putem afirma că ștanța a servit pentru confecționarea aversului unor monede geto-dacice.

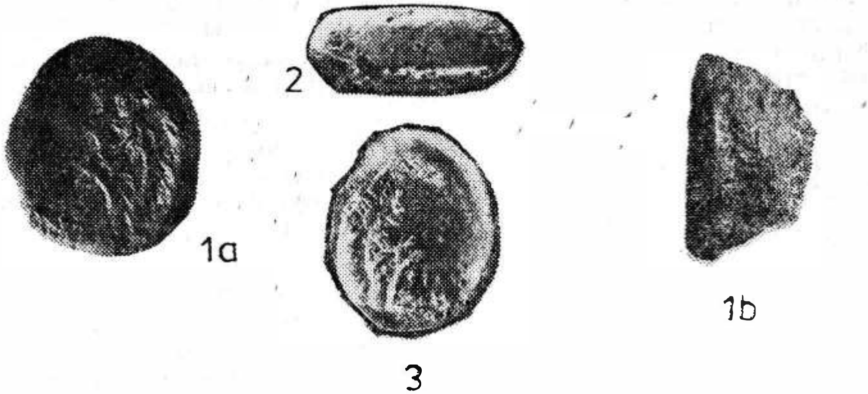

Fig. 2. Ștanță de bronz (1a și 1 b) ; pastilă de argint (2) ; pozitiv (3).

Prin formă ștanța este apropiată, nu identică, cu exemplare găsite în Gallia și în alte zone locuite de celți, cele mai multe conice sau cu un buton prevăzut cu o tijă la mîner ca o ștampilă modernă [6]. Tija era incastrată într-un manșon cilindric de fier cu înălțimea de 28 mm și diametrul de 30 mm [7]. Din zone mai apropiate, între atelierele vestite care confecționau atît monede cît și bijuterii este adeseori citat atelierul de la Szalaczka, în teritoriul actual al R. P. Ungare [8].

Analiza spectrografică [9] a ștanței de la Barboși a dus la constatarea că este confecționată dintr-un bronz de bună calitate, suficient de dur pentru operațiunea de ștanțare, ținînd seama și de marea diferență dintre duritatea bronzului și cea a argintului.

De menționat că în complexele din zona nord-estică a cetățuii de la Barboși au fost găsite piese care atestă existența unui atelier de bijuterii : 6 creuzete întregi sau fragmentare, unul de formă emisferică și celelalte conice, cu înălțimi între 2,9 și 5,35 cm (fig. 1/1—3, 7, 9, 10); un ciocan (l. 10,2 cm ; lăț. max. 1,5 cm) cu brațe egale, corpul paralelipipedic îngroșat în partea centrală și curbat pe direcția cozii, amintit între ciocanele utilizate cu precădere dar nu exclusiv în orfevrărie [10]; o daltă de fier și o

[5] C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973, p. 42, 52, 55 passim.
[6] E. Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines*, I, Paris, 1901, p. 907 și urm.
[7] *Ibidem*, p. 909.
[8] K. Darnay, ArchÉrt. 26, 1906, p. 416 și urm.
[9] Efectuată în Laboratorul de spectroscopie al Facultății de matematică și fizică al Universității ,,Al. I. Cuza'' cu un spectrograf cu optică de cuarț Q—24, Carl Zeiss-Jena, de către lector dr. Mitache Strat. Analiza cantitativă, efectuată de fizician A. M. Vlad și ing. M. Geba prin metoda spectrofotometrici cu absorbție atomică, a indicat următoarea compoziție: Cu 85,829% ; Sn 10% ; Pb 3,07% ; Zn 0,9% ; Mg 0,201%. Tuturor le mulțumim și pe această cale.
[10] I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1979, p. 98.

dăltiţă de bronz (l. 7,5 × 0,25 × 0,2 cm) rectangulară în secţiune, subţiindu-se către tăiş (fig. 1/8).

Pe creuzete au fost detectate urme de argint, cupru şi fier. În sfîrşit, pastila de argint (fig. 1/6 şi 2/2) din groapa G/1983, de formă aproape elipsoidală (1,1 × 0,27 × 0,6 cm) cu o greutate de 12,2 g, argint cu titlu ridicat, cu foarte puţin cupru şi staniu în compoziţie, a contribuit la avansarea ipotezei existenţei unui atelier monetar la Barboşi. Greutatea celor mai multe imitaţii după tetradrahme oscilează între 12 şi 14 g, astfel că micul lingou urma să fie transformat într-un rondel, monedă în devenire. Atît tehnica confecţionării ştanţelor cît şi cea a „baterii monedelor" a fost prezentată în numeroase lucrări, mai vechi sau recente [11].

Pe teritoriul Moldovei au fost găsite următoarele tipuri de monede geto-dacice: Filip II — emisiuni postume (gr. A şi gr. B); *Ramna—Tulgheş; Huşi—Vovrieşti* (cele mai numeroase); *Prundu—Jiblea; Voloşcani; Dumbrăveni; Adîncata—Mînăstirea; Vîrteju—Bucureşti; Inoteşti—Răcoasa* [12].

Ştanţa de la Barboşi nu copiază nici unul dintre aceste tipuri monetare a căror circulaţie în spaţiul moldav a fost atestată pînă acum, mai exact asemănările nu merg pînă la identitate. Elemente de apropiere ar putea fi sesizate cu tipuri de monede necunoscute în acest spaţiu, precum cele de la Medieşu Aurit. Dealtfel, în cele mai multe cazuri reversul este hotărîtor în stabilirea tipului.

A fost remarcată o flagrantă neconcordanţă între mulţimea tipurilor şi variantelor monedelor geto-dacice şi absenţa cvasi-totală a ştanţelor monetare [13]. Această lipsă era explicată şi prin preponderenţa numărului de monede turnate în raport cu cele ştanţate, considerîndu-se apoi că dintre formele de lut mai multe s-ar fi risipit. De asemenea, cei care s-au ocupat cu precădere de numismatica dacică sau au adus însemnate contribuţii la elucidarea multiplelor ei aspecte, C. Moisil, V. Pârvan, B. Mitrea, I. Winkler şi, în final, C. Preda, cu monumentala sa carte, au exprimat opinii conform cărora monetăria dacică datorează totul fie celei greceşti (C. Moisil), fie celei celtice (V. Pârvan), în anumite zone admiţîndu-se şi o intermediere sud-tracică [14]. În această situaţie a fost emisă şi ipoteza că în lumea celtică ar fi existat ateliere monetare care lucrau exclusiv pentru necesitatea de monedă din spaţiul getic [15].

Descoperirea unor ateliere de bijuterii în aşezări geto-dacice intra- şi extracarpatice [16] a modificat şi va continua să modifice această optică de supraestimare a rolului celţilor.

[11] I. Winkler, Apulum 8, 1968, 1, p. 200 şi urm.; M. Suliţeanu, SCN, 5, 1971, p. 251 şi urm.; C. Preda, *op. cit.*, p. 371—377.

[12] C. Preda, *op. cit.*, p. 65, 111, 118—121, 155,179, 194, 207—208, 236, 238, 264, 265.

[13] *Ibidem*, p. 373.

[14] *Ibidem*, p. 517.

[15] Asupra acestei probleme, cf. C. Preda, *op. cit.*, p. 17.

[16] O însemnată parte a informaţiilor la L. Mărghitan, *Tezaure de argint dacice*, Bucureşti 1976; V. Dupoi *Podoabele şi vasele de aldint geto-dacice. sec. II î.e.u.*, Rezumatul tezei de doctorat Bucureşti, 1981.

Stanțele monetare cunoscute[17] la Ludești, jud. Hunedoara[18], Tilișca, jud. Sibiu[19], Poiana, jud. Galați și Brașov[20] au fost utilizate pentru "baterea" unor denari republicani romani.

La ștanța de la Pecica [21] nu cunoaștem reprezentarea, iar dimensiunile nu pot fi totuși hotărîtoare în atribuiri. Piesa de la Barboși este deocamdată prima ștanță cunoscută pentru obținerea aversului unor monede geto-dacice.

În nivelurile geto-dacice ale cetățuii de la Barboși—Galați au fost descoperite pînă acum monede emise la Histria (sec. II—I î.e.n.), Tomis (sec. I î.e.n. — I e.n.), Maroneia (sec. II—I î.e.n.), un tezaur de denari republicani și imperiali [22], monede de la Augustus la Domitianus [23]. Poate fi remarcat faptul că deocamdată în așezarea deschisă sau pe cetățuie nu au fost găsite monede geto-dacice deși pe teritoriul orașului Galați au fost demult descoperite astfel de emisiuni.

Prezența acestei ștanțe la Barboși, a creuzetelor și a pastilei monetare, indică existența dreptului și a posibilității de a bate monedă, și sporește speranțele că vor fi găsite și în viitor ștanțe pentru confecționarea monedelor geto-dacice. Acestea sînt principalele elemente noi sugerate de mica piesă descoperită în cetățuia geto-dacică situată la întîlnirea Siretului cu Dunărea.

Fără a prezenta asemănări apropiate cu monedele de tip Dumbrăveni sau Inotești—Răcoasa, încadrate în faza a II-a a monetăriei geto-dacice (150—70 î.e.n.) [24], care acoperă și o zonă de permanent contact, Valea Siretului — sudul Moldovei — nord-estul Munteniei, ștanța de la Barboși aparține aceleiași perioade. Pînă la epuizarea întregii zone nord-estice explorabile a cetățuii, posibil să fie descoperite și alte ștanțe în condiții stratigrafice și mai sigure pentru a reconfirma existența atelierului monetar de la Barboși.

A MONETARY PUNCH DISCOVERED IN THE GAETO-DACIAN SMALL FORTRESS OF BARBOȘI—GALAȚI

ABSTRACT

The author presents a bronze punch having a shape close to that of a spherical calotte with the diameter of the basis of 2.31 to 2.35 cm, which has inserted a small, rectangular iron rod. The piece has been discovered in the north-eastern part of the small fortress, at a depth of 3.10 m.

[17] I. Winkler, *op. cit.*, p. 210; B. Mitrea, în *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, 1968, p. 53 și urm.

[18] M. Macrea, AISC, 2, (1933—1935) 1936, p. 162, nr. 5; Colegul I. Glodariu a avut bunăvoința de a ne comunica descoperirea îndelung așteptată a unui atelier monetar în capitala Daciei lui Decebal.

[19] N. Lupu, JNG, 17, 1967, p. 110.

[20] Cf. I. Winkler, *op. cit.*, p. 219, n. 4; C. Preda, *op. cit.*, p. 371—377.

[21] I. H. Crișan, ActaMN, 6, 1969, p. 100 — „Din păcate ea este prost conservată și de aceea nu putem ști ce monede se băteau cu ea".

[22] G. Severeanu, BSNR, 14, 1919, 31—32, p. 48—138.

[23] S. Sanie, *Cetățuia geto-dacică de la Barboși*, III, mss. p. 115.

[24] C. Preda, *op. cit.*, p. 427.

The positive obtained by means of the punch shows the figure of a bearded, laurel-crowned character, in profile to the right; this is *Zeus*, a figure met again on the front side of the Dacian coins imitating the Macedonian tetradrachmas. The author considers that the coins produced with the help of this punch date from the years 150—70 b. C.; as a matter of fact, two well-known coin types from the south of Moldavia and the north-east of Wallachia (Dumbrăveni and Inotești—Răcoasa, respectively) belong to this period.

Unlike the other punches known to this day (Ludeşti, Hunedoara County; Tilişca, Sibiu County; Poiana, Galaţi County; Braşov; the one of Pecica, Arad County, is a forgery), the Barboşi punch served to the making of Dacian coins. The presence in the same area of the fortress of a silver tablet of 12.3 grams, supposed to become a coin, as well as the presence of melting pots and goldsmith tools indicate the existence at Barboși of an workshop for producing coins and jewelry.

EXPLANATION OF THE FIGURES

Fig. 1. Fragmentary and intact melting pots (1–3, 7, 9, 10); monetary punch (4 a, b, c) and positive (5); silver tablet (6) and bronze small chisel (8).

Fig. 2. Bronze punch (1a and 1 b); silver tablet (2): positive (3).

J. D. BATESON, *Enamel-working in Iron Age, Roman and Sub-Roman Britain. The Products and Techniques*, BAR, 93, Oxford, 1981, 167 p., 15 fig.

Deși piesele emailate sînt relativ frecvente în epoca romană și au trezit încă de timpuriu atenția specialiștilor, totuși, dacă facem abstracție de importantul articol al lui F. Henry[1], pînă în prezent nu s-a publicat nici o monografie referitoare la emailul roman, iar cîteva articole recente [2] nu au putut epuiza subiectul. În aceste condiții cartea lui J. D. Bateson, chiar dacă se referă numai la Britannia, capătă o semnificație deosebită.

Cu toate că baza lucrării este constituită de analiza prelucrării emailului în epoca romană, autorul se ocupă de o perioadă mai largă, între 200 î.e.n. și 700 e.n., întrucît, așa cum subliniază în mai multe rînduri, emailul a pătruns în Britannia înainte de romani și a continuat să fie fabricat și după retragerea lor.

Plecind de la cercetarea directă a unui număr impresionant de piese, peste 2 000, și de la studierea întregii bibliografii existente, B. ne oferă o imagine completă asupra tuturor problemelor, unele deosebit de complexe, implicate de prelucrarea emailului în Britannia epocii studiate. În aceste condiții desigur că recenzia noastră va fi în mod necesar selectivă, insistînd asupra unor aspecte, multe de detaliu, în care avem opinii diferite de cele ale autorului. Dar, de la început trebuie subliniat că monografia se remarcă prin acuratețea și finețea analizei unui material arheologic deosebit de complex, a cărui abordare necesită cunoștințe speciale, rareori întîlnite în rîndul arheologilor.

Încă din introducere autorul își definește atît obiectul cercetării, cît și metoda de lucru care se caracterizează, așa cum am menționat deja, printr-o deosebită precizie. Astfel, spre exemplu ni se menționează că în descrierea emailurilor au fost specificate numai culorile sigure și că albul și verdele provin cel mai adesea din emailuri de alte culori care s-au degradat. Apoi că există numai puține obiecte descoperite în contexte stratigrafice clare ce au permis datări sigure, dar că în orice caz situația este mai bună decît în Pannonia unde în 1939 nu erau decît 2 piese precis datate. În sfîrșit, B. subliniază abuzul în utilizarea termenilor *champlevé* și *cloisonné* și sfera prea generală a acestor noțiuni, în condițiile în care toate emailurile romane sînt *champlevé*, fapte ce îl vor determina să rafineze terminologia utilizată în lucrarea sa.

În ceea ce privește conținutul propriu-zis al cărții, acesta este împărțit în două mari părți : în prima se analizează obiectele emailate ca atare, iar în a doua problemele tehnice ale emailării și centrele de producție.

Prezentarea obiectelor emailate începe cu a celor aproximativ 300 piese din epoca fierului, descoperite izolat sau în mari tezaure, care sînt trecute rapid în revistă fără să se insiste asupra tipului obiectelor, ci doar asupra descrierii emailului. Lipsa oricărei ilustrații face însă ca expunerea să fie greu de urmărit fără a se recurge permanent la consultarea bibliografiei citate, fapt dificil avînd în vedere numărul și dispersarea pieselor discutate.

Cu mult mai consistentă este analiza celor vreo 1 800 obiecte emailate aparținînd epocii romane. Așa cum reiese și din titlul cărții, B. se concentează mai mult asupra pieselor produse în Britannia, dar criteriile de diferențiere a exemplarelor autohtone față de cele importate din zona Rinului sînt ceva mai sigure doar în ceea ce privește fibulele.

Materialul roman este grupat în trei categorii, fiecare constituind subiectul unui capitol : fibule arcuite (bow brooches), fibule plate (plate brooches), alte obiecte emailate. După cum arată B. fibulele arcuite emailate în număr de aproximativ 600 reprezintă poate cel mai britanic tip de obiecte emailate și de aceea ele sînt tratate în mod amănunțit. Întrucît în cadrul acelorași tipuri de fibule există atît piese cu email cît și fără, autorul, deși se axează în primul rînd pe analiza decorului emailat, nu neglijează nici discutarea problemelor ridicate de respectivele tipuri de fibule în întregul lor. Astfel, el încearcă să stabilească cronologia și distribuția geografică a fiecărui tip de fibulă, precizînd dacă este cazul situația deosebită a pieselor emailate.

[1] F. Henry, *Emailleurs d'Ocident*, Prehistoire, 2, 1933, p. 66—146.

[2] S. A. Butcher, *Enameling*, în D. Strong, D. Brown (ed), *Roman Crafts*, Londra, 1976, p. 42—51 ; Idem, *Enamel from Roman Britain*, în M. R. Apted (ed), *Ancient Monuments and their Interpretation*, Londra, 1977, p. 41—70.

O observație se impune însă în ceea ce privește fibulele cu *genunchi*, despre care, preluînd opinia lui R. G. Collingwood și I. Richmond, autorul afirmă că erau fabricate în mari cantități în Britannia. Deoarece un număr impresionant de asemenea piese s-au descoperit pe continent, în general în provinciile de graniță, inclusiv Dacia, înclinăm să credem că ele erau produse pe scară largă în zonele centrale ale imperiului de unde erau apoi difuzate peste tot, inclusiv în Britannia.

Fibulele plate, aproape tot atît de numeroase ca cele arcuite, pun probleme dificile în ceea ce privește stabilirea centrelor de producție. Desigur că autorul are dreptate atunci cînd consideră fibulele dragonești și probabil și cele plate cu proeminență bombată și variantele ovale și cu medalion ca fiind de origine britanică. În ceea ce privește fibulele cu disc plat, cele în formă de animal, cele în formă de pelta și semilună credem totuși a fi fost mai degrabă fabricate pe continent. Discutabilă ni se pare și prelungirea datării fibulelor ovale și cu medalion în sec. IV numai pe baza a două fibule din Britannia considerate a se data în acest secol. Dealtfel chiar analogia de al Pfünz citată de autor se datează sigur în prima jumătate a sec. III și pare a restringe utilizarea întregului tip la sec. II—III. Pe de altă parte, subîmpărțirea fibulelor în formă de disc în 15 variante în funcție de decorul emailat este excesivă întrucît unele dintre acestea sînt extrem de apropiate, cum ar fi nr. 9 și 12, 10 și 11, 13—15, 7 și 8, 2—6, altele sînt reprezentate doar prin cîteva exemplare, iar nr. 12 chiar printr-unul singur. În aceste condiții opinăm că variabilitatea mare constatată este doar rezultatul pur și simplu al felului în care fiecare meșter înțelegea să redea cele cîteva tipuri de decor existente.

Ultima treime din numărul obiectelor romane emailate este constituită de alte piese decît fibulele: capace de cutiuțe de sigilii, prinzătoare cu buton și lăcaș (button-and-loop fasteners), taburete sau suporți miniaturali, ținte, aplice de echipament militar, plăci de centură, inele și obiectediferite cum ar fi cupe, patere sau strigilii. În ciuda varietății, importanței și complexității problemelor ridicate de aceste piese, ele sînt în general expediate sumar cu excepția prinzătoarelor cu buton și lăcaș și a taburetelor miniaturale care sînt considerate a fi fost, cu certitudine, de origine britanică. Dar deși inexistența unor lucrări specializate asupra celorlalte categorii de obiecte explică în bună măsură poziția autorului în această privință, lipsa unei analize amănunțite a lor este cu atît mai regretabilă.

O observație pertinentă a lui B. este aceea că țintele fiind descoperite în proporție de 70% în situri militare erau probabil accesorii de echipament militar, poate de harnașament. Am adăuga doar faptul că și în alte provincii printre care și Dacia distribuția acestor ținte este similară și deci că ipoteza lui B. se verifică pe deplin.

În ceea ce privește plăcile de centură ele sînt împărțite în trei categorii. Desigur că prima categorie alcătuită din plăci în formă de dreptunghi îngust făcînd corp comun cu catarama pare a fi locală, iar a doua categorie formată din piese în formă de dreptunghi deschis terminat cu pelte este de origine continentală așa cum afirmă și B. Atît doar că datarea în Britannia a uneia dintre piesele din grupa a II-a la mijlocul sec. I, iar a celorlalte două în sec. IV, una chiar spre sfîrșit este evident eronată dacă avem în vedere că pe limesul germano-raetic și în Dacia exemplarele analoage au fost descoperite în niveluri datate incontestabil din sec. II pînă către mijlocul sec. III.

La fel, este nesatisfăcătoare maniera de a discuta cronologia și distribuția geografică a capacelor de cutiuțe de sigilii în bloc, întrucît este evident că forma lor foarte diferită trebuie să indice o evoluție în timp, eventual o diferențiere a centrelor de producție.

Aparenta dezordine în alcătuirea și tratarea acestei a III-a grupe de obiecte care evident este prea amestecată, singurul criteriu al apartenenței comune fiind unul negativ — nu sînt fibule — este exprimată și în faptul că se omite prezentarea unui gen de piese relativ frecvente în Britannia și anume tecile de *pugio* emailate[3], datate în sec. I sau că fig. 9/C3 care este o aplică — pandantiv de harnașament cu o lunula rămîne nediscutată în text în condițiile în care B. nu utilizează nici legende ale figurilor.

Piesele emailate post-romane în număr de aproximativ 100 sînt tratate succint, iar discutarea tipurilor evitată ca și în cazul celor din epoca fierului. De asemenea, tot ca în cazul pieselor pre-romane, lipsește orice ilustrație. Concluzia logică cu care B. încheie acest capitol este aceea că în perioada pînă spre anul 700 se plasează stadiul final al unei industrii care a înflorit în epoca romană și deci că nu poate fi vorba de o renaștere a tehnicii emailării de tradiție celtică așa cum s-a susținut fără argumentare de către unii cercetători.

În partea a doua a cărții intitulată „Tehnicile" se tratează toate elementele implicate în execuția unui obiect emailat: substanța

[3] I. R. Scott, *First century military daggers...*, în *The Production and Distribution of Roman Military Equipment*, II, BAR, S 275, Oxford, 1985, p. 160—213.

vitroasă, baza metalică, procesul emailării: pentru ca în final să se dezbată problema centrelor de producție. Întrucît multe dintre rezultatele sintetizate sau chiar obținute de autor au o importanță deosebită pentru înțelegerea emailurilor antice, vom căuta să le amintim pe cele mai semnificative dintre ele.

Substanța vitroasă, adică emailul propriu-zis, este analizată pentru fiecare dintre cele trei epoci studiate urmărindu-se ce culori au fost utilizate, în ce combinații și pe ce tipuri de obiecte. Astfel, dacă pentru epoca fierului culoarea frecventă e roșul opac, pentru epoca romană în mod surprinzător culoarea cea mai des întîlnită este albastrul, roșul venind doar pe locul secund. Și tot pentru epoca romană este caracteristică asocierea pe același obiect a emailurilor de mai multe culori, combinația albastru-roșu fiind cea mai des utilizată.

Analizele chimice ale substanței vitroase, unele executate chiar de autor, sînt prezentate pe larg și ele oferă o serie de rezultate dintre cele mai interesante. Astfel, prezența plumbului în email îl deosebește chimic de sticla romană care nu are acest element în compoziție. Apoi faptul că albastrul intens al emailului este obținut prin utilizarea cobaltului care din nou lipsește din sticlă romană, și că acest pigment deosebit de stabil chimic explică cel puțin parțial numărul mare al emailurilor de această culoare ajunse pînă la noi.

În ceea ce privește baza metalică, B. menționează că, deși emailul a fost aplicat și pe aur, argint și fier, în număr covîrșitor el apare pe piese din cupru sau aliaje de cupru. În continuare autorul diferențiază pe baza analizelor chimice, unele proprii, varietățile de aliaje de cupru utilizate ca bază a emailului: tombac și alamă care au adaus de zinc și bronzul propriu-zis avînd în compoziție cositor mai mult ca tombacul și plumb care îi facilitează turnarea.

În analiza procesului emailării se începe prin a se prezenta tehnica de lucru și uneltele, dealtfel foarte simple și care au fost experimentate de însuși autorul. Pornind de la această bază se abordează problema esențială a terminologiei. În timp ce pentru epoca fierului sînt acceptați termenii deveniți tradiționali de *uplay* și *inlay* după cum emailul este aplicat deasupra sau sub nivelul metalului de bază, pentru epoca romană tot emailul fiind lucrat în tehnica *champlevé*, ni se argumentează că este necesară o terminologie mai fină. În consecință, B. propune termenul de *simplu* atunci cînd în fiecare celulă este utilizată doar o culoare, cel de *complex* cînd mai multe culori sînt aplicate în aceeași celulă, iar cînd fișii subțiri de sticlă *millefiori* sînt făcute să adere pe metalul de bază cel de *millefiori*.

Oprindu-se asupra centrelor de producție, B. arată pe bună dreptate că acestea nu pot fi localizate numai pe baza descoperirii într-un anumit loc a numeroase obiecte finite și consideră ca un argument decisiv prezența elementelor ce țin de procesul de fabricație: semifabricate, deșeuri, rebuturi, materie primă, cuptoare, creuzete, unelte. Aplicînd aceste criterii pe care le exemplifică la faimoasele descoperiri de la Bibracte pentru Latène și Villa d'Anthée pentru epoca romană autorul împarte centrele britanice de producție a emailului roman în probabile, posibile și îndoielnice. Dar deși criteriile utilizate sînt raționale, motivul plasării celor 27 situri discutate într-o categorie sau alta și în special diferențierea între centre probabile și posibile nu reiese cu claritate din text.

În amplul capitol de concluzii generale care încheie textul propriu-zis al cărții, B. repetă mai întîi rezultatele cele mai importante la care a ajuns în cursul cercetării sale pentru ca după aceea să abordeze înseși problemele fundamentale ridicate de producția emailului în epoca romană.

Prima dintre acestea este ce fel de email se producea în Britannia romană. Dacă este sigur că meșterii britanici confecționau emailuri simple, cele mai reușite exemplare de emailuri complexe au fost descoperite pe continent. Și mai complicată este situația cu emailurile *millefiori* din care nu s-au descoperit în Britannia decît vreo 100 piese, cele mai multe fiind accesorii de echipament militar și avînd, așa cum recunoaște și B., o evidentă origine continentală. Cu toate acestea el presupunea că obiectele lucrate în *millefiori* descoperite în Britannia ar fi o dovadă pentru utilizarea locală, chiar dacă sporadică, a acestei tehnici, în ciuda faptului că sînt atît de puține procentual și au o origine nesigură. Nu vedem însă nici un argument în sprijinul concluziei lui B. și credem că opinia exprimată de F. Henry după care emailul *millefiori* nu era lucrat în Britannia rămîne în continuare valabilă.

O altă problemă este cea a datării producției de email dar din lipsă de suficiente exemplare precis încadrate cronologic B. nu poate aduce multe contribuții personale. Totuși, deși acceptă teza tradițională după care sec. II a reprezentat epoca de maximă utilizare a obiectelor emailate, el ne argumentează în mod convingător că acest gen de piese a continuat să fie fabricat chiar dacă pe scară mai redusă și în sec. III și apoi în sec. IV.

În ceea ce privește originea tehnicilor emailării — *simplă, complexă, millefiori* — cu toate că recunoaște a fi fost continentală,

ultimele două venind în Britannia de abia cu romanii, B. subliniază totuși amploarea producției autohtone. Datorită însă insuficienței datelor, încercarea de definire a zonelor în care se prelucra emailul nu reușește să fie pe deplin concludentă cu atît mai mult cu cît însuși autorul înclină să considere că producția în Britannia era organizată la scară redusă.

În sfîrșit, în mod bizar, B. accentuează asupra continuității producției de email locale după cucerirea romană care n-ar fi influențat decisiv meșterii britanici, deși diferențele fundamentale ale emailului produs în epoca romană față de cel din epoca fierului pledează exact pentru o situație contrară.

Lucrarea este însoțită de anexe prezentînd o serie de probleme tehnice, de o bibliografie impresionantă și de ilustrații. Din păcate, pe lîngă faptul că ilustrația este doar alb-negru, ceea ce este evident nesatisfăcător pentru un material care se remarcă tocmai prin culoare, ea este și excesiv de selectivă, prezentînd doar tipurile de piese cele mai frecvente, mai consistentă fiind numai ilustrarea procedeelor tehnice. Tot aici este locul să menționăm că textul este deseori repetitiv, iar lipsa unui *corpus*, aproape neașteptată pentru o lucrare de pretențiile celei recenzate se resimte pe tot parcursul cărții. Dar este evident că aceste lipsuri nu se datoresc numai autorului, ci și dificultăților materiale cerute de publicarea unui *corpus* care nu putea fi decît foarte voluminos și mai ales de a unor ilustrații color care depășesc posibilitățile tehnice ale editurii BAR.

Din toate cele arătate pînă acum credem că a reieșit cu claritate complexitatea problemelor cu care a fost confruntat B. și modul mai mult decît satisfăcător de rezolvare a lor. Desigur că monografia lui B. depășește cu mult prin interes sfera unei sinteze regionale și constituie în același timp un model pentru arheologii lucrînd în alte provincii ale Imperiului roman. Iar partea referitoare la tehnica emailării, constituind după părerea noastră punctul forte al lucrării, reprezintă o tratare exhaustivă la nivelul actual al acestui domeniu dificil. Deci consultarea cărții este indispensabilă pentru toți cei care studiază sau numai publică piese purtînd acest gen de decor.

Liviu Petculescu

FRIEDHELM WINKELMANN, GUDRUN GOMOLKA-FUCHS, *Frühbyzantinische Kultur*, Leipzig, 1987, 219 p. cu 166 ilustrații și 4 hărți.

Sfera de probleme ale trecerii de la antichitate la evul mediu atrage tot mai mult, în ultimul timp, atenția cercetării, interesată în reconstituirea aspectelor particulare sau zonale, dar preocupată și de restituirile de sinteză, în încercarea de a surprinde elementele de continuitate și de a preciza rădăcinile îndepărtate ale Europei medievale. Acestui cerc de preocupări i se înscrie și volumul de excepție al celor doi autori germani care și-au ales ca subiect epoca romano-bizantină și bizantină timpurie (secolele IV—VIII) în Imperiul răsăritean, perioadă considerată drept verigă cronologică între lumea antică și a evului de mijloc, precum și punte teritorială între răsărit și apus.

Conceptul de *cultură* este înțeles în sensul cel mai larg posibil, de *civilizație* înglobînd în relațiile și intercondiționările lor atît cultura materială cît și aceea spirituală, cu o preferință manifestă acordată aspectelor acestei din urmă „culturi". Volumul este în multe privințe o încercare de a găsi noi căi în tratarea subiectului refuzînd alinierea la modelele „clasice" existente în impresionanta bibliografie a subiectului și străduindu-se permanent pentru descifrarea și reconstituirea mecanismelor intime ale vieții sociale, economice sau artistice, ale ideologiilor proprii diferitelor categorii și pături sociale. Principala categorie a informațiilor prelucrate în acest scop provine din scrierile bisericii, considerate ca izvoare ce reflectă în modul cel mai complex mentalitățile și atitudinile din epocă, iar textelor selectate și interpretate cu multă competență le sînt adăugate mărturiile materiale contemporane, provenind din săpături arheologice, în special din cele organizate în ultimele două decenii prin colaborarea dintre Academiile de Științe din R. D. Germană și R. P. Bulgaria. Se adaugă și numeroase materiale arheologice și piese de artă din colecțiile unor muzee, avînd în acest sens prilejul de a înregistra folosirea unor descoperiri din secolele VI—VII e.n. de la Apahida și Noșlac din Transilvania, descoperiri care pe această cale sînt introduse într-un circuit științific mai larg, beneficiind și de interpretările datorate autorilor respectivelor cercetări. În afara materialului iconografic consacrat prin îndelungată circulație — ansambluri și monumente, mozaicuri, picturi, piese de sculptură sau artă decorativă, manuscrise miniate etc. — reproduse la un nivel calitativ cu totul excepțional, se vădește preocu-

ultimele două venind în Britannia de abia cu romanii, B. subliniază totuşi amploarea producţiei autohtone. Datorită însă insuficienţei datelor, încercarea de definire a zonelor în care se prelucra emailul nu reuşeşte să fie pe deplin concludentă cu atît mai mult cu cît însuşi autorul înclină să considere că producţia în Britannia era organizată la scară redusă.

În sfîrşit, în mod bizar, B. accentuează asupra continuităţii producţiei de email locale după cucerirea romană care n-ar fi influenţat decisiv meşterii britanici, deşi diferenţele fundamentale ale emailului produs în epoca romană faţă de cel din epoca fierului pledează exact pentru o situaţie contrară.

Lucrarea este însoţită de anexe prezentînd o serie de probleme tehnice, de o bibliografie impresionantă şi de ilustraţii. Din păcate, pe lîngă faptul că ilustraţia este doar albnegru, ceea ce este evident nesatisfăcător pentru un material care se remarcă tocmai prin culoare, ea este şi excesiv de selectivă, prezentînd doar tipurile de piese cele mai frecvente, mai consistentă fiind numai ilustrarea procedeelor tehnice. Tot aici este locul să menţionăm că textul este deseori repetitiv, iar lipsa unui *corpus*, aproape neaşteptată pentru o lucrare de pretenţiile celei recenzate se resimte pe tot parcursul cărţii. Dar este evident că aceste lipsuri nu se datoresc numai autorului, ci şi dificultăţilor materiale cerute de publicarea unui *corpus* care nu putea fi decît foarte voluminos şi mai ales de a unor ilustraţii color care depăşesc posibilităţile tehnice ale editurii BAR.

Din toate cele arătate pînă acum credem că a reieşit cu claritate complexitatea problemelor cu care a fost confruntat B. şi modul mai mult decît satisfăcător de rezolvare a lor. Desigur că monografia lui B. depăşeşte cu mult prin interes sfera unei sinteze regionale şi constituie în acelaşi timp un model pentru arheologii lucrînd în alte provincii ale Imperiului roman. Iar partea referitoare la tehnica emailării, constituind după părerea noastră punctul forte al lucrării, reprezintă o tratare exhaustivă la nivelul actual al acestui domeniu dificil. Deci consultarea cărţii este indispensabilă pentru toţi cei care studiază sau numai publică piese purtînd acest gen de decor.

Liviu Petculescu

FRIEDHELM WINKELMANN, GUDRUN GOMOLKA-FUCHS, *Frühbyzantinische Kultur*, Leipzig, 1987, 219 p. cu 166 ilustraţii şi 4 hărţi.

Sfera de probleme ale trecerii de la antichitate la evul mediu atrage tot mai mult, în ultimul timp, atenţia cercetării, interesată în reconstituirea aspectelor particulare sau zonale, dar preocupată şi de restituirile de sinteză, în încercarea de a surprinde elementele de continuitate şi de a preciza rădăcinile îndepărtate ale Europei medievale. Acestui cerc de preocupări i se înscrie şi volumul de excepţie al celor doi autori germani care şi-au ales ca subiect epoca romano-bizantină şi bizantină timpurie (secolele IV—VIII) în Imperiul răsăritean, perioadă considerată drept verigă cronologică între lumea antică şi a evului de mijloc, precum şi punte teritorială între răsărit şi apus.

Conceptul de *cultură* este înţeles în sensul cel mai larg posibil, de *civilizaţie* înglobînd în relaţiile şi intercondiţionările lor atît cultura materială cît şi aceea spirituală, cu o preferinţă manifestă acordată aspectelor acestei din urmă „culturi”. Volumul este în multe privinţe o încercare de a găsi noi căi în tratarea subiectului refuzînd alinierea la modelele „clasice” existente în impresionanta bibliografie a subiectului şi străduindu-se permanent pentru descifrarea şi reconstituirea mecanismelor intime ale vieţii sociale, economice sau artistice, ale ideologiilor propiii diferitelor categorii şi pături sociale. Principala categorie a informaţiilor prelucrate în acest scop provine din scrierile bisericii, considerate ca izvoare ce reflectă în modul cel mai complex mentalităţile şi atitudinile din epocă, iar textelor selectate şi interpretate cu multă competenţă le sînt adăugate mărturiile materiale contemporane, provenind din săpături arheologice, în special din cele organizate în ultimele două decenii prin colaborarea dintre Academiile de Ştiinţe din R. D. Germană şi R. P. Bulgaria. Se adaugă şi numeroase materiale arheologice şi piese de artă din colecţiile unor muzee, avînd în acest sens prilejul de a înregistra folosirea unor descoperiri din secolele VI—VII e.n. de la Apahida şi Noşlac din Transilvania, descoperiri care pe această cale sînt introduse într-un circuit ştiinţific mai larg, beneficiind şi de interpretările datorate autorilor respectivelor cercetări. În afara materialului iconografic consacrat prin îndelungată circulaţie — ansambluri şi monumente, mozaicuri, picturi, piese de sculptură sau artă decorativă, manuscrise miniate etc. — reproduse la un nivel calitativ cu totul excepţional, se vădeşte preocu-

parca completării și „împrospătării" argumentelor, prin selectarea a numeroase piese mai puțin spectaculoase dar mai semnificative pentru civilizația bizantină „provincială" și pentru viața cotidiană a celor mai largi pături sociale din Imperiul răsăritean.

Volumul este divizat în trei secțiuni de extindere aproximativ egală, aceea a antecedentelor sau izvoarelor moștenite ale civilizației romano-bizantine, secțiunea dedicată „imaginilor conducătoare" (sau „fundamentale"— *Leitbilder*) ale societății din sec. IV—VIII, urmată de o analiză metodică a ceea ce autorii definesc drept „manifestări concrete" (*Kristallisationspunkte*) ale istoriei bizantine din aceste secole și în care atenția se oprește pe rînd asupra creației artistice și intelectuale, a vieții publice, a celei spirituale și a vieții „practice" sau productive. Preocuparea prezentării în tipare noi a unui mare fond de informație, articulat tradițional pe compartimentele istorici politice, sociale, economice și culturale, în scopul de a face cît mai accesibilă și mai inteligibilă cititorului de azi o lume relativ ermetică datorită îndepărtării în timp și coordonatelor ei proprii de desfășurare, este evidentă.

Cît despre antecedente, după capitolele dedicate determinărilor geografice, cadrului politic și structurilor sociale atît de diverse de la sfîrșitul antichității, F. Winkelmann și Gudrun Gomolka-Fuchs se opresc asupra creștinismului, a moștenirilor grecești (elenistice) și romane, ca și asupra marelui nou aport oriental, atît de important pentru cristalizarea trăsăturilor proprii ale civilizației bizantine. Materialul ilustrativ selectat cu multă atenție și competență, pentru susținerea diferitelor puncte de vedere, devine concludent și datorită unor texte explicative foarte detaliate.

Dincolo de subdiviziunile volumului, încercarea reconstituirii mentalităților epocii, a atitudinilor omului din imperiu față de autoritățile constituite, față de problemele concrete ale vieții practice și față de confruntările ideologice, se regăsesc în aproape fiecare dintre pagini, reprezentînd de fapt firul roșu conducător al întregii cărți. O asemenea reconstituire se repercutează în bună măsură și asupra istoriei civilizației popoarelor ajunse în contact cu Bizanțul în secolele IV—VIII, a popoarelor migratoare dar și a populațiilor care au făcut cîndva parte din imperiu și care începînd cu sec. IV au rămas în afara granițelor politice ale acestuia, conservînd în continuare sentimentul apartenenței la imperiu. În această din urmă împrejurare se află dealtfel și interesul major al cărții pentru cercetările românești de specialitate, deoarece oferă o cale modernă și pînă acum puțin bătută, pentru a pătrunde în intimitatea mecanismelor sociale și ideologice ale unei epoci și ale unei zone care și-a avut centrul de greutate în cea de-a doua Romă, la Bizanț. Dincolo de mărturiile arheologice modeste rămase de pe urma comunităților sedentare creștine ce au viețuit in umbra imperiului la nordul Dunării de Jos după sfîrșitul sec. III, sau pe întinse zone ale Peninsulei Balcanice după sfîrșitul sec. VI, volumul celor doi autori oferă chei interesante și valoroase pentru pătrunderea în viața respectivelor comunități, definite cu un termen mai cuprinzător drept „romanitate răsăriteană".

Colaborarea dintre F. Winkelmann și Gudrun Gomolka-Fuchs pentru realizarea volumului despre care este vorba nu s-a materializat în semnarea distinctă a diferitelor capitole și chiar dacă aportul fiecăruia dintre autori poate fi oarecum reconstituit în funcție de domeniul preocupărilor sale, investigațiile nu sînt paralele, ci se întrepătrund completîndu-se și susținîndu-se reciproc. În aceasta se află o calitate suplimentară a cărții. Traducerea ei în alte cîteva limbi de mare circulație și reeditările prevăzute pentru viitorul apropiat vor contribui desigur la cîștigarea, de către acest volum, a unui loc important în literatura dedicată Imperiului romano-bizantin și bizantin timpuriu, a acelei etape cruciale din nașterea Europei medievale și moderne.

Radu Popa

ABREVIERI

ACMIT	Anuarul Comisiunii monumentelor istorice. Secţia pentru Transilvania Cluj.
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
ActaMP	Acta Musei Porolissenis, Zalău.
AIIA Cluj-Napoca	Anuarul Institutului de istorie şi arheologie. Cluj-Napoca.
AISC	Anuarul Institutului de studii clasice, Cluj.
ArchErt	Archaeologiai Értesitö, Budapesta.
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iaşi—Bucureşti.
AS	Anatolian Studies, Londra.
BCH	Bulletin de correspondence hellenique. Paris.
BerRGK	Bericht der römisch-germanischen Komision. Frankfurt/Main.
BMI	Buletinul monumentelor istorice. Bucureşti.
BSNR	Buletinul Societăţii numismatice române. Bucureşti.
CAB	Cercetări arheologice în Bucureşti. Bucureşti.
CIL	*Corpus inscriptionum latinarum.* Berlin.
DA	Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des antiquités.* Paris.
Dacia, N.S.	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucureşti.
FoliaArh,	Folia arcaeologica, Budapesta.
IAK	Izvestija arheologičeskoj komissii. S. Peterburg.
Izvestija Varna	Izvestija na narodnija, Muzei. Varna.
JRG	Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte, München.
KS	Kratkie soobščenija, Moscova.
MAG	Mittelungen der antropologischen Geselschaft, Viena.
MASPOdesa	Materiali po arheologija severnogo pričernomor'ja. Odesa.
Materiale	Materiale şi cercetări arheologice. Bucureşti.
MEFRA	Mélanges de l'École française de Rome. archéologie. Paris.
MemAntiq	Memoria antiquitatis, Piatra Neamt.
MIA	Materiali i issledovaija po arheologii. Moscove.
MIAChişinău	Materiali i issledovanija po arheologii jugo-szapada SSSR, Chişinău.
MIALeningrad	Materiali i issledovanija po arheologii SSSR. Leningrad,
NS	Numismatika i epigrafika, Moscova.
NEH	Nouvelles études d'histoire, Bucureşti.
OR	D. Tudor, *Oltenia romană,* Bucureşti.
PBF	Prehistorische Bronzefunde Europas, München.
PZ	Prehistorische Zeitschrift, Berin.
RA	Revue archéologique. Paris.
RadVoicodMuz	Rad Vojvodanskih Muzea. Novi Sad.
RevIst	Revista de istorie, Bucureşti.
RMM—MIA	Revista muzeelor şi monumentelor, monumente istorice şi de artă, Bucureşti.
SA	Sovetskaja arheologija, Moscova.
SCIA	Studii şi cercetări de istoria artei. Bucureşti.
SCIV)A)	Studii si cercetări de istorie veche (şi arheologie), Bucureşti.
SCN	Studii şi cercetări de numismatică. Bucureşti.
SMMIM	Studii şi materiale de muzeografie şi istorie militară, Bucureşti.
StCl	Studii clasice, Bucureşti.
StComSatu Mare	Studii şi comunicări, Satu Mare.
StComSibiu	Studii şi comunicări, Sibiu.
VDI	Vestnik drevnej istorii, Moscova.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

REVISTA DE ISTORIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
— SERIA ARTA PLASTICĂ
— SERIA TEATRU—MUZICĂ CINEMATOGRAFIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
— SÉRIE BEAUX-ARTS
— SÉRIE THÉÂTRE—MUSIQUE—CINÉMA
THRACO-DACICA

La publication ,,Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie'' paraît 4 fois par an. Toute commande de l'étranger sera adressée à ROMPRESFILATELIA, sector import-export presă, P.O. Box 12—201, telex 10 376, Bucureşti, Calea Griviţei 64—66, ou à ses représentants à l'étranger.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
79 717 Calea Victoriei 125, Bucureşti, telefon 50 76 80

LUCRĂRI PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

I. BARNEA şi colab., **Tropaeum Traiani, I. Cetatea**, 1979, 250 p., 28 lei.
MARIA COJA şi PIERRE DUPONT, **Histria, V**, 1979, 168 p., 39 lei.
LIGIA BÂRZU, **Continuitatea creaţiei materiale şi spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii**, 1979, 111 p., 6 lei.
RADU POPA şi MONICA MĂRGINEANU CÂRSTOIU, **Mărturii de civilizaţie medievală românească**, 1979, 163 p., 28 lei.
EMILIA DORUŢIU BOILĂ, **Inscripţiile din Scythia Minor, V**, 1980, 351 p., 35 lei.
C. PREDA, **Callatis. Necropola romano-bizantină**, 1980, 225 p., 36 lei.
MARIN CÂRCIUMARU, **Mediul geografic în pleistocenul superior şi culturile paleolitice din România**, 1980, 268 p., 29 lei.
I. I. RUSSU, **Inscripţiile Daciei romane, III/2**, 1980, 484 p., 34 lei.
V. MIHĂILESCU BÎRLIBA, **La monnaie romaine chez les Daces orientaux**, 1980, 312 p., 19,5 lei.
I. I. RUSSU, **Daco-geţii în Imperiul roman şi în Byzantium**, 1980, 116 p., 8,75 lei.
D. BERCIU, **Buridava dacică**, 1981, 289 p., 41 lei.
ALEXANDRU SUCEVEANU, **Histria, VI**, 1982, 236 p., 38 lei.
MIRCEA MATEI, EMIL I. EMANDI, **Habitatul medieval rural din valea Moldovei şi din bazinul Şomuzului Mare**, 1982, 195 p., 27 lei.
D. M. PIPPIDI, **Inscripţiile din Scythia Minor, I**, 1984, 544 p., 71 lei.
Studii şi cercetări de numismatică, VIII, 1984, 161 p., 21 lei.
MIHAI SÂMPETRU, **Tropaeum Traiani, II, Monumentele romane**, 1984, 98 p., 26 lei.
I. T. DRAGOMIR, **Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni**, 1984, 184 p., 20 lei.
DAN GH. TEODOR, **Civilizaţia romană la est de Carpaţi în secolele V—VII e.n. Aşezarea de la Botoşana-Suceava**, 1984, 132 p., 14 lei.
I. I. RUSSU, **Inscripţiile Daciei romane, III/3**, 1984, 470 p., 34 lei.
GH. BICHIR, **Geto-dacii din Muntenia**, 1984, 188 p., 25 lei.
N. CONSTANTINESCU, **Curtea de Argeş (1200—1400). Asupra începuturilor Ţării Româneşti**, 1984, 170 p., 22,5 lei.
Arheologia Moldovei, X, 1984, 135 p., 22,5 lei.
CONSTANTIN PREDA, **Geto-dacii din bazinul Oltului Inferior, Dava de la Sprîncenata**, 1986, 200 p., 24,5 lei.
EUGEN COMŞA, **Neoliticul pe teritoriul României. Consideraţii**, 1987, 198 p., 20 lei.
IORGU STOIAN, **Inscripţiile din Scythia Minor, II**, 1987, 436 p., 60 lei.
I.I. RUSSU, **Inscripţiile Daciei romane, III/4**, 1988, 302 p., 34 lei

RM — ISSN 0039—4009

SCIVA, tomul 40, nr. 1, Bucureşti, ianuarie — martie, 1989 p. 1—104

„I. P. Informaţia", c. 2766

Lei 35